उ. वा. मं. प्रकाशन ६ वें

उत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ उमरखेड

चरणव्यूह-भाष्य

(मराठी भाषांतरासहित)

— भाषांतरकार —

रेणुकादास गजेंधर तथा दासंभट्टशास्त्री अयाचित

५ रुपये (कापडी)

४॥ रुपये (अर्ध कापडी)

शके १८७६] [सन १९५४

प्रकाशक
सर्वोत्तम रघुनाथ पाण्डे.
कार्यवाह
उत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ,
उमरखेड (वऱ्हाड).

: मुद्रक :
रा. अ. जोशी,
श्रीशारदा मुद्रणालय,

श्री

प्रकाशकाचे दोन शब्द

श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ या उमरखेड येथील संस्थेचें प्रस्तुत ग्रंथ हें सहावें प्रकाशन होय.

स्वातंत्र्योत्तर भारतवर्षाची सर्वाङ्गानें उन्नति करावयाची तर भारतीय प्राचीन विद्या–कलांचा अभ्यास व उत्कर्ष आधीं होणें अत्यंत आवश्यक आहे त्यातहि 'सर्वज्ञानमयो हि सः' असें भगवान् मनूनें ज्याच्याबद्दल प्रेमादरपूर्वक गौरवाचे उद्गार काढले आहेत त्या वेदवाङ्मयाचा अभ्यास तर नितान्त आवश्यक आहे.

प्रस्तुत चरणव्यूहभाष्य—भाषांतर हें वेदाभ्यासकास अत्यंत उपयुक्त असें पुस्तक आज वाचकांच्या हातीं देतांना प्रकाशक या नात्यानें मंडळास अत्यंत आनन्द तर होत आहेच, पण त्याबरोबरच अशा ग्रंथाचें प्रकाशन करण्याची संधि मंडळास लाभली याबद्दल धन्यताहि वाटत आहे आणि म्हणूनच या ग्रंथाचा फारसा खप होण्याची शक्यता नसतानाहि मंडळानें तो प्रकाशित करण्याचे ठरविलें. कारण केवळ द्रव्यार्जनासाठीं ग्रंथप्रकाशन करण्याचें ध्येय मंडळापुढें केव्हांच नव्हतें व नाहीं.

उमरखेड येथील चतुरस्रविद्वान्, वेदविद्याभ्यासी व यथार्थतेनें वेदशास्त्रसंपन्न असणारे श्री. दासभट्टशास्त्री यांनीं हें भाषांतर करून वैदिक लोकांस फार उपकृत करून ठेवलें आहे श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळाचे संस्थापक व आजपर्यंतचे अध्यक्षहि तेच असल्यामुळें मंडळाकडून त्यांचा ग्रंथ प्रकाशित होत असलेला पाहून दुधात साखर पडल्याचाच आनंद मंडळास होत आहे.

जाज्वल्यवेदनिष्ठ, माननीय मा. श्री. श्रीहरि ऊर्फ बापूजी अणे यांची प्रेरणा या ग्रंथप्रकाशनाच्या मुळाशीं आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध करतानाहि मोठा आनन्द व अभिमान वाटतो. शब्द टाकताच त्यांनीं या प्रयत्नास आशीर्वाद लिहून दिला व ग्रंथसमर्पण करण्यास अनुज्ञा दिली याबद्दल त्यांना नम्रभावें मंडळ अभिवादन करीत आहे.

पं. वासुदेवशास्त्री जोशी यांनी ग्रंथ निर्माण करण्यापासून तो छापून बाहेर पडेपर्यंत अमोल असें साहाय्य केलें आहे. त्यामुळें प्रारंभीं मंगलाचरणांत ग्रंथकर्त्यांनीं त्यांना नमन केलें असलें तरी त्यांच्या या उपकृतीबद्दल मंडळ अऋणी होणार नाहीं असें त्यांचें सर्वतोपरी साहाय्य झालें आहे.

पंडित रामचंद्रशास्त्री जोशी, धनी श्रीशारदामुद्रणालय, पुणें, यांनी ज्या आपुलकीच्या भावनेनें या ग्रंथाचें मुद्रणकार्य स्वतःच्या अंगावर घेऊन ठराविक वेळेच्या आंत पूर्ण केलें, त्याबद्दल त्यांना कितीहि धन्यवाद दिले तरी ते अपुरेच होतील. पं. रामचंद्रशास्त्री जोशी व त्यांच्या मुद्रणालयांतील इतर कर्मचारी यांच्या अमोल साहाय्याबद्दल मंडळ त्यांचें सदैव ऋणी राहील.

शेवटीं ॐ तत्सत् असा निर्देश करून मंडळाचा हा स्वाध्याय-यज्ञ ज्याच्या कृपेनें पूर्ण होत आहे त्या सनातनवेदपुरुषास नमन करून हें प्रास्ताविक संपवितों.

उमरखेड,
फाल्गुन शु. १३
शके १८७५
दि. १७।३।१९५४

नरोत्तम रघुनाथ पांडे,
कार्यवाह,
श्रीउत्तमश्लोकस्वाध्यायमंडळ

सूचना — या पुस्तकांत पृ. ४४ वर आलेलें यजुर्वेद खण्ड चौखम्बा संस्कृत सीरिज या पुस्तकांतून घेतलेलें आहे

माननीय

लोकनायक माधव श्रीहरि

तथा

बापूजी अणे

यास

त्यांच्या ज्वलंत ध्येयनिष्ठेबद्दल

आदरपूर्वक समर्पण.

ग्रंथकर्ता

FOREWORD

Dr. M. S. Aney, Ex-Governor of Bihar.

Charana Vyuha with Bhashya of Mahidas is being published with Marathi translation by Pandit Dasambhataji Ayachit of Umarkhed, a town in Vidarbha, (Madhya Pradesh), under the Auspicies of the Uttamshlok Wangmaya Mandal, Umarkhed.

The edition of Charana Vyuha with commentary published previously at Banaras is, now, not available. It was last published in 1902. Those who desired to study all the four Vedas and the various systems of Vedic recitation prevalent among the Vedic Brahmins feel the necessity of having a text-book of Charana Vyuha with them, in order to have at a glance a full picture of the mighty tree of the Vedas with its four main branches and ramifications of each into a large number of sub-branches known as Shakhas.

Importance of Charan Vyuha in the system of Vedic Studies can be easily realised from the fact that it is included among the 18 shedules (अष्टादशपरिशिष्ट), the knowledge of which is insisted on Vedic student by the Rishis. The names of the shedules have been given in the Katyayana Sutras also. In the Text of Charana Vyuha the passage referring to the 18 shedules comes immediately after the name of Katyayana Shakha. An emphatic reference to Charana Vyuha as a book in the course of Vedic Studies in the Katyayana Sutras itself is a proof of its antiquity. It cannot be brought to a period later than the period to which the works, included in the Shadangas such as Ashtadhyayi, Shiksha and Vedanga Jyotish, are assigned. It will have to be assigned to some *date before the invasion of India by the Greeks.*

That the work was considered as of great importance for the full understanding of the Vedic literature and for the prosecution of the Vedic studies, according to approved usage, is also evident from the fact that renowned Pandits have written elaborate commentaries or Bhashyas on the same Mahidas says at the end of the commentary that he was approached by the learned men of Kashi to write this work He completed his commentary in the year 1613 of the Shalivahana Shaka corresponding to 1691 A D, on the 10th day of the bright fortnight of Chaitra, i e. on the next day of Ramnavami of that year.

Vedas are the revelations The entire fabric of the Hindu religion, culture and social life derives its sustenance from the teachings of the Vedas including the Brahman and Upanishadas. The Gotras and the Pravaras as well as Shakhas of the Vedas form a living link connecting the present day Hindus with the Rishis—the pioneers of their religious and cultural life A Hindu cannot call himself an enlightened and cultured gentleman if he has not even a bare skeleton knowledge of the Vedas, its Shakhas and the Rishis who founded these different schools Charana Vyuha is a work written in a simple style to introduce the readers to the Geneology of the Vedic tree under whose shade the Hindu culture has grown and preserved itself intact defying the thundering storms and devastating cyclones that had blown over it for thousands of years.

The passion for Vedic study and their preservation shown by the Indian scholars has no parallel in the history of the civilised world They have not only enumerated the various sub-branches of each of the four Vedas but most minutely calculated the number of Adh-

yayas, Suktas, Anuvakas or Vargas of each compilation of the four Vedas. They have not only counted the numbr of Mantras, but even the total number of words and letters in them. In the case of Yajur-Veda they have given the total of the letters in that Veda, by creating groups of fifty in the following passage.

"There are two branches of the Taitiriyas (तैत्तिरीय) (1) Oukheya (औखेया) and Khandikeya (खांडिकेया) Khandikeya has five sub-branches such as Apastambi, *Baudhayani, Satyashadh, Hiranyakeshi and Oudheya.*" The extent of the Yajur-Veda to be studied by them is as follows.

Kandas : 7.

Prashnas : 44,

Anuvakas : 651

Group of fifty Padas—(Pannashi) 2198

Words : 192000

Total letters of Samhita 253868.

Total number of groups of eight sentences in the Taittiriya Brahmana is 19480.

In the case of Rigveda the number of Adhayas is 64, that of Mandals 10, of Vargas 2006, of Suktas 1017 and Pada 152585. This calculation excludes the Valkhilya Suktas and Mantras.

In Sama Veda there are 8814 Sama Mantras to which 970 Mantras known as Suparna-Prekshya and Valkhilyas have to be added. In the Kauthumi, Jaimini, and Ranayaniya branches of Sama which are the only existing

Shakhas, the number of Mantras is 8000 and their Sama-Mantras are 14810. Besides the Brahman and Upanishads of the Sama contain 1000 Mantras

There are 9 Shakhas of Atharvana. The total number of mantras for study is given as 12000 They are grouped under five Kalpas each having a *total* of 500 *Mantras*. I am unable to reconcile the figure of 12000 with the total of the five Kalpas which comes to 2500 only. The Commentator did not throw any light to reconcile this obvious discrepancy.

Having given some points of the Charana Vyuha, I like to make a passing reference to the Second part of this book which deals with the definitions of the eight Vikritus and explains the process of their recitation. Their names are given in the following Karika

" जटामाला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः "

The Brahmin is expected to study one Veda in its triple form viz, Samhita, Pada and Krama These eight Vikritis of recitation are mainly based on the क्रमपाठ and पदपाठ by prescribing certain definite method of juxtaposition of the Padas and the number of times of their repetition without violating the rule of Itikaran (इतिकरण). The author has explained every rule regarding each Vikriti by giving illustration of it This portion will be of great help to the Vedic reciters in qualifying themselves as Jata pathi and Ghanapathi without actually going to any Guru to take his lessons If he is a tripadi reciter of the Samhita, Pada and Krama, he would be able to prosecutd his studies generally without the help of any preceptor by carefully following the rules of Sandhi and the instructions

regarding the order of the Padas given in the Karikas and illustrated in the sample passages from the Vedas.

A reader will find in the Bhashya much interesting information regarding the various schools of Vedic recitation. Information regarding the various parts of India in which the various shakhas of four Vedas is given in eleven verses, quoted in the Bhashya from an old work called Maharanava. The river Narbada is described there as an equitorial line dividing the World into two hemispheres the Northern and the Southern. It is also stated that those shakhas of the four Vedas which are in the South can have inter-marriages amongst them and can invite Brahmins of those shakhas to participate in sacrificial ceremonies of one another. (यत्र कन्या त्रिमार्गिनः ।।) The same rule holds good as regards the shakhas of the four Vedas which are being studied in the Northern India. Evidently the modern practice of excluding for the purpose of marriage and sacrificial ceremonies persons belonging to different Vedas or shakhas seems to be a later innovation. It has no justification under the rules mentioned in the portion of the Bhashya referred to above In another portion of the Bhashya, the story of the struggle between Vaishampayan and Yajnavalkya is narrated in great detail It throws light upon the origin of the new Veda called Vajasaniya Veda (वाजसनीय वेद) which is also otherwise known as Shukla Yajurveda of which the Kanwa Samhita is mentioned as the first branch (प्रथमशाखा). In another place some points regarding distinction between Shukla Yajurveda and Krishna Yajurveda have been clearly given It is obvious from what is stated in Charana Vyuha Bhashya and Puranas and Epics like Ramayana and Maha-Bharat,

that what is known as Krishna Yajurveda is the original Yajurveda which was taught to Vaishampayan by Veda-Vyas, the author of the Maha-Bharat. Therefore, all references to Yajus in Rigveda, Samaveda and Atharvaveda have to be read as references to Krishna-Yajurveda.

I will not like to write any thing further about the contents of the Bhashya in this foreward. I recommend the readers to read the text and the Bhashya for them selves for the same.

At last, I wish in the end to record my appreciation for the great pains taken by Pandit Dasambhataji for preparing this edition of Charana Vyuha with Bhashya. In fixing the text of Charana Vyuha and the Bhashya of Mahidas, he seems to have made use of all the existing printed editions of Charana Vyuha and of certain manuscripts also The present text is undoubtedly an improvement in the matter of the Bhashya on the edition published in Banaras several years ago. Pandit Dasambhatji is one of the few learned Brahmins in Vidarbha who are not only reciters of the Vedas but qualified to explain and interprete them also. He has kept up his studious habit throughout his life. He published many years ago, the Saptashati with Prakrit commentary by the famous poet Uttamshloka. That work was very much appreciated by the public then. Recently, he has collaborated with Pandit Vasudeva Shastri Joshi in compiling Maha-Bharatsar i.e. the abridged version of the Maha-Bharata. Dr. Pattabhi Sitaramayya, the scholarly Governor of the Madhye Pradesh, has described that work as an admirable one in the note of apprecia ion. *This is the third important work which Dasambhatji is offering to the public as a result of his studies. May*

he be spared long and in sound health to continue his literary labours and render service to the Vedic Culture by publication of similar works in future.

The Uttam Shloka Wangmaya Mandal-the literary institution of Umarkhed of which, Shri Sarvottamrao Pande is the Mainstay and the Chief guiding spirit, under whose auspicies this work is being published, is rendering very valuable service to the people of Maharashtra and I am sure, they will ever remain grateful to the members of this institution, for the same.

Laxmi Vilas,
342, Sadashiv Peth Poona 2.
Dated 21-12-1954.

M. S. ANEY

श्री उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ,

(उमरखेड)

— कार्यकारी मंडळ —

(१) अध्यक्ष–वे. शा. सं. रेणुकादास राजेश्वर तथा
दासभट्ट शास्त्री अयाचित
(संस्थापक सभासद).

(२) उपाध्यक्ष–आयुर्वेद विशारद गणपत अंबादास जोशी,
साहित्य विशारद.

(३) कार्यवाह–श्री. सर्वोत्तम रघुनाथ पांडे, बी. ए.
(संस्थापक सभासद.)
श्री. बळिराम नागोराव एकबोटे,
साहित्यविशारद.

(४) सभासद–(१) श्री. वामन राजाराम उत्तरवार.
(२) श्री. गोविंद महादेव देशपांडे
(३) श्री. गोविंद व्यंकटेश साकळे.
(४) श्री. गंगाधर रंगनाथ वोनेरे.
(५) श्री. लक्ष्मण राजाराम गारुडी.
(६) श्री. शंकर गोपाळराव देशमुख.
(७) श्री. विश्वनाथ सखाराम पोफाळकर.

॥ श्रीशंकरो विजयते ॥

आचार्याः शंकराचार्याः सन्तु जन्मनि जन्मनि ।

श्रीमज्जगद्गुरू श्रीशंकराचार्य संस्थान मठ संकेश्वर–करवीर

॥ श्रीशंकर ॥

मिति -मार्ग- कृ. १०।१८७६ भानु, वास्तव्य पुण्यपत्तनम्

श्रीमत्सु वेदविद्याध्ययनतपःसंपत्तिशालिषु अस्मदत्यंतप्रियशिष्य श्रीदाधंभट्ट अयाचितमहाभागेषु—अनुदिनमेधमानमव्यजनकानि श्रीनारायणस्मरणानि विराजन्ताम् ।

" धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः " इत्यत्रोदि धर्ममापक-स्यानितरप्रमाणसाधारणमाम्नायस्यैव भट्टपादैरभ्यधायि । अतएव तदध्ययन-स्य वाङ्मयतपस्त्व जगौ गीतासु गोविन्दः । तदेवास्मिन् प्रमाणमूर्धन्ये, सम्प्रति करालकलिकालवशाद्वा, अध्येतॄणामास्तिकधृतिशून्यतया वा विलुप्ततामुपेयुषि कथमिव तत्प्रमेयधर्मस्य यथार्थावगमः, कथं वा तदनुष्ठानादभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिः श्रद्दधानानामिति भगवानेव विजानाति । कुत्रचिद् वेदाध्ययनं विरलं संदृश्यते । 'योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते' इति वचनानुसारेण तदर्थज्ञाने त्रिविधदध्ययनपूर्विकाप्रवृत्तिस्तु सर्वत्रैव विरलतरा । एवंस्थेपि यथा-सम्प्रदायं षाडङ्गाम् वेदविद्यां समवाप्य श्रीदाधंभट्टमहोदयैः महाराष्ट्रभाषया चरणव्यूहभाष्यानुवादरूपं वेदविकृतिविवेचनात्मकं ग्रंथरत्नं निर्माय संस्कृत-भाषानभिज्ञं समग्रं जिज्ञासुवृन्दम् अधमर्णताम् आपादितम् । अतः तान् 'वेदविद्याकोविदः' इत्युपाधिदानेनयय संभावयाम. ।

इत उत्तरमपि नित्यमेवैषा वेदविद्याभ्यासवः सर्वानेतात्मकल्याणमार्गप्रदर्शनेन निखिलश्रेयोदानेन च सुचिरं सुखयत्वादिति श्रीशारदाम्बाचन्द्र-मौलीश्वरचरणसरसीरुहयोः अनवरतमभ्यर्थयामहे

महानुशासनं वरीवर्ति

मुद्रा

INTRODUCTION

By—Shri. P. D. Kulkarni

Since the immemorial moment on which the mortals made their appearance on this momentary world, there existed the immortal knowledge of Spiritual and Temporal things. This was percepted in pure form by Seers and Saints of Aryavarta. They call it a call of Heaven. It is initself an Encyclopaedia and hence the term Veda is appropriatly applied to this unique collection of infalliable truth. This came out in the signal word only fit to give expression of the same subject. औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंधः is the principle point in this. In view of this collection of truth it is called Apaurusheya. It is our Veda. It is handed down from one generation to another unceasingly in each era. True knowledge is above space, time and things-limited as they are by nature. This rule of Truth is applicable to our Vedas only. They are everlasting and therefore defined as अनन्ता वै वेदाः. When all other sources of securing knowledge fail, Vedas give their helping hand and throw flash light to make out what is right path to grapple the problems of life before us.

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

Though the Vedas are अनंता still the necessary portions are made available to us. These are required to be followed by cultured men to take them to the right path. The Seers i.e. मंत्रद्रष्टारः ऋषयः have arranged these selections in a manner which goes to satisfy our Spiritual and

Temporal wants. These are our Arya's Sacred Scriptures. They are known as ऋक्, यजुस् and सामन् and are collectively called त्रयी. Each of the Vedas has two distinct parts –मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्. आप. परि. १-३३. It is a direct revealation. They are grouped in innumerable branches as occasion and requirements demanded. To acquaint ourselves with this grouping, it is essential to study the works specially written by the experts, like कात्यायन, शौनक and others on the subject. They are called चरणव्यूह's. The glosses of महीदास, कमलाकर etc. on these, make the matter more clear. चरण means a school or branch of any of the Vedas, and व्यूह means the arrangement of the same in certain recognised order. Consequently it comes to this that this work shows how and on what line the various groups of the त्रयी, now available to us, are arranged.

When the art of writing was unknown to us, recital was the only source left open to the Seers of संहितामंत्रs. They kept them intact by applying many modes of recitation. This has come to us in an unfilthy condition. The details of these systems are explained with some instances of the kind in these works i.e. चरणव्यूह. The present work is one of them. Besides, the work is adorned with वैदिक छंदोमंजिरी a rare work of immence value which helps the students in grasping the subject thoroughly. यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवत. आर्ष. ब्रा. १. १. supports the statement made above. The mode of recitation of अष्टविकृति of Vedas is shown here with apt illustrations which is commendable in every point of view. This whole literature is made available in our colloquial language of महाराष्ट्र, by erudite Pandit Shree Dasambhat Shastree Ayachit of Umarkhed.

There are some translations of the work and some Sanskrit printed texts of it also But they are now rare and out of print. The versions of this, work have also seen light of the day in the garb of German and Telagu languages but they are also not free from defects. They give wrong readings. Pandit Shree Dasa-'mbhat Shastree Ayachit has given this flawless text of चरणव्यूह with a corrected commentary of महिदास and its true version in pure Marathi. This is all essential to each and every student of वैदिक वाङ्मय. His untiring efforts can only be repaid by our unbaised appreciation of his meritorious achievements in this connection. This is his most valuable gift both to the students and scholars.

This work is the sixth achievement of उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ of उमरखेड in विदर्भे. This मण्डळ spared no pains in bestowing these boons on महाराष्ट्र in this form. This is really creditable to the selfless members of मंडळ. We offer our hearty thanks to the मंडळ for these rare gifts of great merit.

Alandi, Dewachi.
29-12-1954

P. D Kulkarni

" वेदविद्याकोविद "

वे. शा. सं. रे. रा. तथा दासंभट्टशास्त्री मयाचित,
चरणव्यूहभाष्य-भाषांतरकर्ते.
उम्बरखेड (वऱ्हाड)

लेखकाचें हृद्गत

श्रीमङ्गलमयी आदिशक्ति जगज्जननीच्या कृपेनें हें चरणव्यूह–भाष्य-भाषांतर प्रसिद्ध होऊन वाचकांसमोर येत आहे हें पाहून आनंद होत आहे.

आमच्या घराण्यांत परंपरेनें पुष्कळ काल वेदविद्याध्ययन चालू राहिल्यामुळें बालवयांतच मनावर जे संस्कार झाले त्यामुळें वेदपुरुषाविषयीं परमादराची दृढ भावना उत्पन्न होऊन वेदवाङ्मयाविषयीं जिज्ञासा वाढत गेली व आपल्या हातून कांहीं तरी वेदसेवा घडावी असें मनांत येऊं लागलें. शके १८४६ मध्यें संस्थान बडोदा येथें उत्तमश्लोकविरचित प्राकृत ग्रंथाचें मुद्रणकार्य संपवून परत येतांना वाटेंत मुक्काम धनगरटाकळीस माझ्या वडिलांचे अत्यंत स्नेही, परंपरागत सुप्रसिद्ध वैदिक आणि सिद्धपुरुष कै. दजीमहाराज यांचे दर्शनाचा लाभ घडला. त्या वेळीं संभाषणप्रसंगीं त्यांनींच चरणव्यूहांतील 'ऋचा दशसहस्राणि' या कारिकेंत पारायणासाठीं (वालखिल्यसूक्तसहित) जी संख्या सांगितली आहे, (१०५८० ऋचा व एक पाद) ही बरोबर आहे का ? असा प्रश्न मला केला. तेव्हां मी घरीं गेल्यावर आमच्या घरीं वडिलांच्या संग्रहांत एक चरणव्यूह-भाष्याची लेखी प्रत आहे ती वाचून पाहून नंतर कळवितों असें उत्तर देऊन घरीं आलों व भाष्याची प्रत काढली, वाचली व पारायणार्थ दिलेली संख्या बरोबर कशी आहे याचें टिप्पण सविस्तर लिहून त्यांच्याचकडे पाठविलें. तेव्हां त्यांनीं हें भाष्य वैदिकोपयोगी इतकेंच नव्हे तर संशोधकांनाही आवश्यक आहे; करितां तूं याचें संपूर्ण भाषांतर कर अशी आज्ञा केली. तदनुसार हें भाषांतर लिहावें असा मनाचा निश्चय ठरला.

पण त्या वेळची माझी सांसारिक स्थिति अत्यंत अडचणीची असल्यानें नरेच दिवस हें काय झालें नाहीं. पुढें लवकरच त्याच्यावर गृहप्रपंचाचा सर्व भार होता ते माझे कनिष्ठ बन्धु व प्रियपत्नी या उभयतांचें निधन इत्यादि अनेक कारणामुळें हें कार्य पंचवीस वर्षे लांबलें.

नंतर जगदम्बकृपेनें सर्व अडथळे दूर होऊन मी प्रपंचातून मोकळा झालों. इतक्यातच माहूरभागांत कायमचें वास्तव्य करून राहिलेले वेदाध्ययन झालेले व शास्त्रज्ञ पण प्रसिद्धिपराङ्मुख वे. शा. रा. वासुदवशास्त्री जोशी यांच्या सहवासाचा दुर्मिळ असा योग आला व उपर्युक्त सुम-कार्यांस चालना मिळाली. त्याबरोबरच त्यांनें सान्निध्यांत कांहीं काल घालवून चरणव्यूहभाष्य व मात्रादि विवृतींचें " अटावलि " नामक ग्रंथांतील संस्कृतविवरण या दोन्ही ग्रन्थाचें स्पष्टपूर्वक सार्थ वाचन केलें. त्यामुळें भाषांतर लिहिण्याचा निश्चय अधिक पक्का झाला.

ऋग्वेदलक्षणविवरणासारख्या महत्त्वाच्या विषय व त्याचें मराठींत सोदाहरण भाषांतर करणेंच अति कठीण, परन्तु शास्त्रीबुवांच्या सान्निध्यांत पुष्कळ दिवस गेले असल्यामुळें त्यांच्यापासून जो ज्ञानाचा लाभ झाला त्यामुळें हें भाषांतर पूर्णतेस पोंचलें. या सर्व कार्याचें श्रेय त्यांनाच आहे मी केवळ नामधारी लेखक आहें एवढें सांगितलें म्हणजे पुरे.

पुढें भाषान्तर लिहून काढण्यासाठीं एकान्तस्थान मिळावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली. म्हणून उमरखेड हें गांव सोडून जवळ दोन कोसांवर असलेल्या विठ्ठल (ता. पुसद. मध्य प्र) या गांवीं आपल्या कुलानें ऋणानुबन्धी श्री. शङ्कर गोपाळराव देशमुख यानीं आपल्या स्वतःच्या मठ्यांत उत्तम सोय करून दिली म्हणून तेथें राहून आपल्या अभिमत अशा इष्टकार्यास अधिष्ठान असावें याकरितां साङ्ग गायत्रीपुरश्चरण केलें. पुरश्चरणकालीं जपातिरिक्त काल व्यर्थ जाऊं नये म्हणून इतर वेळांत हें भाष्यभाषांतर लिहून तयार केलें व ग्रन्थ पुरा केला.

ग्रन्थाच्या सुवाच्य व शुद्ध प्रतीसाठीं येथील मुख्याध्यापक श्री. रा. रा. गोपाळ रामचन्द्र देवधर यांना विनन्ति करण्यांत आली. त्या वेळीं त्यांनी आपला अमूल्य वेळ घालवून विनामूल्य प्रथम प्रत तयार केली. याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. याप्रमाणें हें सर्व कार्य पूर्ण होतांच ग्रन्थाची पहिली प्रत प्राचीन वाङ्मयाचे अभिमानी वैदिक संस्कृतिनिष्ठ व माननीय लो. ना. बापूजी अणे यांच्याकडे पाठविली. त्यांनी त्या वेळीं त्यांची प्रकृति अत्यंत अस्वस्थ असतांनाही वाचली एवढेंच नव्हे तर परभारें " वैदिक संशोधन-मंडळ " पुणें, या संस्थेकडे पाठवून तेथील एक सुप्रतिष्ठित विद्वान् श्रौता-चार्य वे. शा. सं. धुंडिराजशास्त्री बापट यांना प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल विनंति केली. त्यांच्या विनंतीस मान देऊन लेखकाचा पूर्वपरिचय नसतांही आपला अमोल वेळ खर्च करून त्यांनीं प्रस्तावना लिहून दिली ही गोष्ट त्यांची निरभिमानिता व ज्ञानाविषयींचें प्रेम दर्शवितें. लेखकाच्या विनंतीशिवाय आडेवेढे न घेतां योग्य चार शब्द लिहून देणारा पुरुष सामान्य जनांत सांपडणें कठीण. म्हणून त्यांच्या कृपेविषयीं कितीही आभार मानले तरी त्यांचें ऋण फिटण्यासारखें नाहीं. याप्रमाणें पुणें येथील वैदिक संशोधन मंडळाचें सक्रिय साहाय्य व प्रोत्साहन मिळाल्यानंतर त्यांनीं बहुकाल वेदग्रंथा-वर परिश्रमपूर्वक व्यासंग करून अनेक प्रकारचें लिखाण प्रसिद्ध केलें असे स्वाध्याय मंडळाचे चालक श्री. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर यांच्याकडे पुरस्कार लिहिण्यासाठीं पत्रानें विनंति केली. त्यावर त्यांनीं वे. शा. सं. अनंत यशेश्वर धूपकर, विद्याविहारमंदिर, मार्शेल गोवा (पोर्तुगीज) यांचें नांव सुचविलें. त्यांच्या सूचनेनुसार त्यांना पत्र लिहून विचारणा केली. त्यांनीं 'मी सध्या आश्वलायनगृह्यसूत्रावरील उपलब्ध सर्व व्याख्यांचें संपादन करण्यांत गुंतलों आहें. चार महिने अवकाश द्यावा. प्रस्तावना लिहीन' असें उत्तर दिलें; पण गोवा हें ठिकाण परप्रांतीय असून तेथें सध्या चळवळीचा संघर्ष सुरू आहे. त्यामुळें पोस्टाची गैरसोय, पत्रें मिळत नाहींत.

तुमचें एकच एक हस्तलिखित गहाळ होण्याचा संभव. असा कांहीं प्रेमी मित्राचा सल्ला मिळाल्यामुळें तो बेत निरुपाय म्हणून रहित करणें भाग पडलें.

नंतर तें माझें हस्तलिखित अनेक विद्वान् शास्त्री व वैदिक यांना दाखविलें. त्या सर्वांनीच मुद्रित करून प्रसिद्ध करावें असा आग्रह केला व कित्येकांनीं आपले अभिप्राय व मनोगत पत्रद्वारा कळविलें. त्यांत पुणें येथील वैदिक संशोधन-मंडळाचे मंत्री श्री. श्रीपाद नारायण सोनटक्के, संस्कृत पाठशालाध्यापक वे. शा. सं. शंकरशास्त्री भातकर, नांदेडचे संस्कृत पाठशाळामुख्याध्यापक वे. शा. सं. यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे व आचार्य बाळशास्त्री, कार्धाम येथील वे. शा. सं. आबाजीमहाराज गिरोलीकर व पुसदचे वे. शा. सं. चितळेशास्त्री, नागपूरचे साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास, वे. शा. सं. दत्ताजी दीक्षित अग्निहोत्री, काव्यतीर्थ व साहित्य मनीषी प्रभाकरशास्त्री आर्वीकर व त्यांचे बन्धु वैदिकभूषण वे. श्यामदास भट्टजी इत्यादि विद्वान् सदस्य आहेत. दुसरें, नागपूर येथें मी समक्ष जाऊन विनंति करताच वैदिक संस्कृतीचा तौलनिक दृष्टीनें अभ्यास करण्यातच ज्यांनी आपलें सर्वायुष्य व्यतीत केलें आहे असे विद्वान् श्री. अनिरुद्ध यांना प्रकृतिस्वास्थ्य नसतांही या पुस्तकाला अल्पावधीत विद्वत्तापूर्ण अशी प्रस्तावना लिहून दिली. शिवाय अनायासें त्यांचे दर्शनाचा लाभ मिळाला. प. प. जनार्दनस्वामीमहाराज, योगिराजमंडळ, नागपूर, यांनीं ग्रंथ स्वतः पाहून आशीर्वाद दिला आहे. उपरिनिर्दिष्ट विद्वानांच्या आशीर्वचनानें हें पुस्तकप्रकाशनाचें कार्य होत आहे म्हणून सर्वांचाच मी ऋणी आहें.

दुसरें, हें भाषांतर लिहिण्याचे वेळीं नांदेड येथील कस्तुरेशास्त्री व विनायकरावशास्त्री यांनीं आर या जवळील चरणव्यूहभाष्याच्या लेखी प्रती मला देऊन साहाय्य केलें. तसेंच लेखनकार्यांत वे. शा. सं. शिवरामशास्त्री शित्रे लोणावळा, यांनीं लिहिलेल्या प्रातिशाख्यभाषांतराचा आणि नाग-

पुरचे निवृत्तशिक्षक श्री कोल्हटकर, एम् ए, यांनी दिलेल्या चरणव्यूहाच्या श्यनकभाष्याचा व काशी येथील मुद्रित चारणव्याप्रतीचा फार उपयोग झाला म्हणून मी सर्वांचे सहर्ष अभिनंदन करतो कोणतेही कार्य करताना "सर्वारम्भास्तण्डुल प्रस्थमूला" या न्यायाने द्रव्याची अडचण येतेच, परंतु माझेवर नितान्त श्रद्धा व प्रेम ठेवणारे माझे स्नेही आणि उत्तम मणोदमंडळाचे सदस्य यांनी आत्मीयतेने ग्रंथप्रकाशनाचे काम आपले अंगावर घेऊन माझी इच्छा पूर्ण केली यानद्दल मी त्यांना सदैव ऋणी आहे व परमेश्वरचरणी अशी प्रार्थना करतो की, अशीच त्यांची सत्कार्यासंबंधी श्रद्धा दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होवो इतके सर्व झाले तरी मुद्रणासाठी दुसरी सुवाच्य व शुद्ध प्रत कशी होईल ही चिंता निर्माण झाली, पण सुदैवाने माझे सुविद्य व प्रेमळ शिष्य काव्यतीर्थ दामोदर रामकृष्ण कोराणे, धारशीमकर, यांनी स्वतःच्या मॅट्रिक परीक्षेच्या अभ्यासाची निकड असताही मुद्दाम वेळात वेळ काढून उत्तम अशी मुद्रणप्रत लिहून दिली, यामुळे ते सर्वथैव धन्यवादार्ह आहेतच.

आमच्या भागात संस्कृत पुस्तकाच्या मुद्रणाची योग्य सोय नसल्यामुळे व पुणे-मुंबईसारख्या दूरच्या भागात प्रकृतिस्वास्थ्याभावी जाऊन राहणे शक्य नाही म्हणून शुद्ध व सुवाच्य मुद्रण कसे होईल हा प्रश्न आमच्यापुढे दत्त म्हणून उभा राहिला. तेव्हा आमचे पूर्ण ऋणानुबन्धी, शास्त्र व सद विषयाची माहिती असलेले पंडित वे. शा. सं. रामचंद्रशास्त्री जोशी यांनी मुद्रिते तपासण्यापासून मुद्रणसमाप्तिपर्यंतचे सर्व काम व्यवस्थित आपल्या स्वतःच्या 'शारदा मुद्रणा'लयात करून देण्याचे कबूल केल्यामुळेच हा ग्रंथ वाचकासमोर येऊ शकला याबद्दल त्यांचे जितके आभार मानावे तितके थोडेच आहेत

शेवटी माझ्या जीवाभावाचे स्नेही, ऋणानुबंधी, मित्र व शिष्य यांचे श्रम, सदिच्छा व विशेषत माननीय वेदाभिमानी श्री माधव भीहरी

उर्फ बापूजी अणे यांचें सक्रिय साहाय्य व आशीर्वाद मिळाला नसता तर हा ग्रंथ मुद्रित होऊन वाचकांसमोर आलाच नसता याची मला पूर्ण जाणीव आहे; पण या ल्हानशा लेखांत सर्वांचाच नामनिर्देश करणें शक्य नसल्या मुळें या कार्यांत ज्यांचें ज्यांचें साहाय्य कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत मिळालें त्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतों.

सारांश, सामान्य वैदिकांना व संशोधकांना वेदविहार व जटादि अष्टविकृतिलक्षणांची मोड समजून त्यांची पूर्ण ओळख होण्यासाठीं या ग्रंथाचा उपयोग व्हावा अशी आशा ठेवून व जगचालक परमेश्वरचरणाचें स्मरण करून लेखणी खालीं ठेवीत आहें.

मु. विठ्ठळ, परगणे उमरखेड,
ता. पुसद, शके १८७५.
मि. फा. शु. ११ बुधवार,
विजयनामसंवत्सर.

आपला सर्वांचा कृपाभिलाषी,
दासंभट्टजी अयाचित.

चरणव्यूह (भाष्यार्थासह)

प्रस्तावना

वे. शा. सं. दासोपंत राजेश्वर अयाचित यांनीं चरणव्यूह-भाष्याची नवी आवृत्ति मराठी भाष्यार्थासह परिश्रमपूर्वक तयार केली आहे. चरणव्यूहाचीं मूळ सूत्रें, त्यांवरील भाष्य व त्याचा मराठी अर्थ आरंभीं दिला असून त्यापुढें ऋग्वेदसंहितेंतील मंडलांतर्गत अनुवाकांची त्यांतील सूक्तसंख्येसह सूची व संज्ञान-सूक्त छापलें आहे. नंतर ऋग्वेदाच्या अष्टक, अध्याय, वर्ग या गणनेप्रमाणें प्रत्येक अध्यायांत तीन ऋचा असलेले वर्ग कोणते, चार, पांच, सहा, सात, आठ इत्यादि क्रमशः ऋचा असलेले वर्ग कोणते यांचें कोष्टक प्रयत्नपूर्वक दिलें असून प्रत्येक अध्यायांत वर्ग व ऋचा किती यांची बेरीजहि दिलेली आहे. कांहीं वर्गांत एकच ऋचा असते, असे वर्गहि नमूद केले आहेत. उदावलि नांवाच्या ग्रंथांत जटा, माला, शिखा, रेखा इत्यादि आठ विकृतींच्या लक्षणकारिका दिल्या असून त्यांवरील विवरणही उपलब्ध आहे. प्रस्तुत ग्रंथांत सदर कारिका, संस्कृत विवरण व त्याचा मराठी अर्थ हीं सोदाहरण दिलीं आहेत. यानंतर वैदिक छंदांचीं नांवें, उदाहरणें व प्रत्येक पादांतील अक्षरसंख्या दिली आहे. शेवटीं चरणव्यूहाचा मूळपाठ आणि कात्यायनाच्या सर्वानुक्रमणींतील छंदःपरिभाषा दिली आहे.

चरणव्यूह या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्ति आजपर्यंत छापल्या गेल्या आहेत. प्रथमतः इ. स. १८४५ मध्यें कलकत्ता येथें चरणव्यूह छापला गेला. त्यानंतर त्याच्या सभाष्य आवृत्ति बनारस येथें

१८७९, १८८८ व १९०२ साली छापल्या गेल्या. राजा राधाकान्त देव यांच्या शब्दकल्पद्रुम या प्रसिद्ध संस्कृत कोशांत 'वेद' या शब्दाखाली समग्र चरणव्यूह छापला आहे. प्रसिद्ध जर्मन पंडित प्रो वेबर याने इ. स. १८५५ मध्यें आपल्या भारतीय ग्रंथमाले-मध्यें तिसऱ्या भागांत अनेक लिखित ग्रंथांच्या आधारें चरण-व्यूहाची चिकित्साप्रधान आवृत्ति रोमन लिपींत जर्मन भाषेंतील टिप्पणीसह छापली आहे.

कात्यायनश्रौतसूत्राचीं अठरा परिशिष्टें आहेत. त्यांपैकीं चरणव्यूह हें पांचवें परिशिष्ट आहे. चरणव्यूह हा ग्रंथ पाराशर-व्यासविरचित आहे असें सदर ग्रंथाच्या शेवटीं म्हटलें आहे. कांहींच्या मतें तो शौनकानें रचला. कोणत्याहि धार्मिक अथवा शास्त्रीय ग्रंथाचें कर्तृत्व प्राचीन ऋषींकडे सोंपविण्याची जी प्रवृत्ति भारतीयांत प्राचीन काळापासून वास करीत आहे तीच प्रवृत्ति प्रस्तुत ग्रंथाच्या बाबतींतहि लागू आहे वस्तुतः हा ग्रंथ इतका प्राचीन नाहीं; मध्ययुगीन काळांत त्याची रचना झाली असली पाहिजे. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गचिंतामणीच्या दानखंडांत वेददान सांगितलें आहे. त्यांत देवीपुराणांतील एक उतारा उद्धृत केला आहे. त्या उताऱ्याशीं चरणव्यूहाचें अर्थदृष्ट्या व शब्ददृष्ट्या पुष्कळ साम्य आहे. चरणव्यूहावर महीधर किंवा महीदास याचें भाष्य आहे. हा महीदास संवत् १६१२ (इ. स. १५५५-५६) या कालांत होऊन गेला. चरणव्यूहावर कमलाकरभट्टाचीही एक टीका आहे. या टीकेसह चरणव्यूहाची तेलगू लिपींतील आवृत्ति मद्रास येथें इ.स. १८९६ मध्यें छापली आहे.

चरणव्यूह हा ग्रंथ फारसा प्राचीन नसल्यामुळें आणि शुक्ल यजुःशाखेचें अंग म्हणून तो रचला गेला असल्यामुळें त्यांत वेदशाखांची निर्दोष आणि संपूर्ण माहिती आलेली नाहीं. कांहीं प्राचीन वेदशाखांचा निर्देश त्यात आढळतो,तथापि पुराणांची रचना झाली त्या काळांत भारतामध्यें वेदशाखांसंबंधीं कोणती माहिती

होतो हें समजून घेण्याला या ग्रंथाचा निःसंशय उपयोग आहे. पाटल्या चरणव्यूहाचे दोन संप्रदाय आढळून येतात. या दोन संप्रदायांत वेदशाखांसंबंधीं मतभेद आढळून येतो. एवढेंच नव्हे तर वेदमंत्रांचे विभाग आणि मंत्रसंख्या यासंबंधींहि मतभेद दिसून येतो. प्रो० सीगलिंग् यांच्या जर्मन संस्कृतज्ञानें या संप्रदायाचा विशेष विचार केला आहे. (Die rezensionen des Caranavyuha, Berlin, 1906. हें जर्मन भाषेंतील पुस्तक पाहा.) पारस्कर गृह्यसूत्राचा एक टीकाकार रामकृष्ण यानें आपल्या टीकेच्या प्रस्तावनेंत वेदशाखासंबंधीं बरीच माहिती चरणव्यूहाच्या आधारें दिली आहे. ही प्रस्तावना प्रो. सायमन् या जर्मन पंडितानें विस्तृत आणि विवेचक प्रस्तावनेसह स्वतंत्र रीतीनें इ. स. १८८९ मध्यें छापली आहे. (Beitrage zur kenntnis der vedischen schvlen, kiel 1889) अशा प्रकारें या ग्रंथाचा आणि विषयाचा अभ्यास आजपर्यंत पुष्कळ झाला आहे.

वे. शा. सं दासोपंत अयाचित यांनीं या विषयामध्यें बरेच परिश्रम करून सदर ग्रंथ तयार केला आहे. चरणव्यूह आणि त्यावरील भाष्य या ग्रंथद्वारां प्रथमच मराठी भाषेंत अवतरत आहे. आधिभौतिक विद्यांचा बोलबाला असलेल्या प्रस्तुतच्या काळांतहि प्राचीन संस्कृति आणि परंपरा यांचें संरक्षण करण्याचे जे कांहीं स्तुत्य प्रयत्न होत आहेत त्यांमध्यें प्रस्तुत पुस्तकाची गणना करावी लागेल. परिशिष्टांच्या योगानें या ग्रंथाचें महत्त्व वाढलें आहे. परिशिष्टांसह हा ग्रंथ केवळ वैदिकांच्याच उपयोगी पडणारा नसून आधुनिक वेदाभ्यासकांसहि त्यांतून पुष्कळ माहिती मिळण्यासारखी आहे. काशीचे पं. युधिष्ठिर मीमांसक यांनीं एका लहान हिंदी पुस्तिकेंत ऋग्वेदाच्या मंत्रसंख्येसंबंधीं स्तोत्र विचार केला आहे तोहि जिज्ञासूंनीं अवश्य नजरेखालून घालावा.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या कर्त्यांनीं वेदरक्षणासाठीं हे जे प्रयत्न केले आहेत त्यांचा लाभ वैदिकांनीं खरोखरीच घेतल्यास त्यांचें आणि समाजाचेंहि कल्याण होणार आहे. वैदिकांची परंपरा भारतांत

आणि महाराष्ट्रांत बदलल्या परिस्थितीमुळें किती झपाट्यानें ऱ्हास पावत आहे हें विचारवंतांना सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. हा ऱ्हास थांबविण्याचे वेळींच प्रयत्न झालेतर हजारों वर्षांची प्राचीन वैदिकपरंपरा समाजांत बीजरूपानें कां होईना टिकून राहील. ही परंपरा नष्ट होऊं द्यावयाची कीं काय याचा भारतीयांनीं अवश्य विचार केला पाहिजे. विशेषतः आतां भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतीयांच्या जीवननिष्ठेला संस्कृतीचें स्थिर अधिष्ठान देण्याचें कार्य त्वरेनें व्हावयास पाहिजे. सुधारलेल्या देशांतील जनताहि आपल्या परंपरा किती कसोशीनें जपून ठेवते हें पाहून तरी आपल्या प्राचीन संस्कृतींतील संग्राह्य अंशांचा प्रत्येक भारतीयाला यथार्थ अभिमान वाटला पाहिजे. वैदिक-परंपरेची आज जी अवनति झाली आहे, तिला स्तुद वैदिक पुरोहितहि काहीं अंशीं जबाबदार आहेत, ही गोष्ट नाकबूल करून चालणार नाहीं. वैदिक कालांतील ब्राह्मणवर्गाची उच्च समाजकल्याणविषयक आणि निःस्वार्थी भावना आम्ही विसरलों. आमच्या मूळच्या सात्विक आणि कर्तव्यनिष्ठ जीवनाची जाणीव आम्हांला उरली नाहीं. त्यामुळें वैदिकपरंपरेवर आणि वैदिकवर्गावर आजचा प्रसंग येऊन ठेपला आहे. अजूनहि वैदिकमार्गानें आपलें अध्ययन, विशुद्ध जीवन, त्या अध्ययनानें आणि विशुद्ध जीवनानें प्राप्त झालेल्या स्वतःच्या योग्यतेची यथार्थ जाणीव या गोष्टी आचरणांत आणल्या तर वैदिकपरंपरेचें आणि वैदिक वर्गाचें पुनरुज्जीवन झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

वे. शा. सं. अयाचित यांनीं या ग्रंथद्वारा केलेल्या परिश्रमांचें चीज वेदाभिमानी जनतेकडून होईल अशी आशा वाटून व प्रस्तुत ग्रंथ तयार केल्याबद्दल ग्रंथकर्त्यांचें अभिनंदन करून रजा घेतों.

ज्येष्ठ शुद्ध १ शनिवार शके १८७४
(अमृतसिद्धियोग)
अग्निहोत्रमंदिर २६४ नारायण, पुणें २.

धुंडिराज गणेशदीक्षित बापट,
सोमयाजी,
श्रौताचार्य, महामहोपाध्याय

॥ श्री ॥

पुरस्कार

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या भारतवर्षानें त्या धर्ममूलाचें रक्षण करण्याची अत्यंत काळजी घ्यावी हें साहजिकच आहे. तसें पाहिलें तर जगांतील प्रत्येक राष्ट्र आपलें वाङ्मय टिकविण्याची खबरदारी घेतच आलें आहे. मिसरची पर्णलिपिलेखें आणि खाल्डि यांचे इष्टिकालेख हीच गोष्ट दर्शवितात; परंतु त्यांच्यांत आश्चर्यकारक असें विशेष काय आहे! ऋग्वेदाच्या अनादिकालापासून भारतीयांना लेखनकला माहीत असल्याचा पुरावा आढळून येतो. (दहावें मंडल-सूक्त ७१ ऋग्वेदाचा संदेश पान २७३) असें असूनहि आपलें वाङ्मय अव्याधितपणें जिवंत ठेवण्याकरितां भारतीयांनीं ज्या युक्तीचा अवलंब केला ती पाहिली म्हणजे मन आश्चर्यानें थक्क होतें. त्यांच्या श्रद्धेप्रमाणें ज्या शब्दांत जिवंत सामर्थ्य आहे त्या शब्दाची चैतन्ययुक्त परंपरा माती, दगड, धोंडे आणि पानें काय टिकविणार! त्याकरितां सजीव मनुष्यप्राण्याची योजना करणें हेंच तर्कशुद्ध आहे. अगदीं परवा-परवापर्यंतही वेदाक्षर लिहून काढण्याचें भारतीयाच्या जिवावर येत असे. युरोपियन पंडितांनीं लिहिलें आहे कीं, लेखनकलेचें ज्ञान असूनही वेद लिहून काढण्यापेक्षां पाठ करण्याचीच प्रवृत्ति भारतीयात जास्त दिसून येते.

या प्रवृत्तीचें मुख्य कारण असें आहे कीं, प्रो. केननें म्हटल्याप्रमाणें भारतीयाच्या दृष्टीनें वेदवाणी ही नुसती अर्थवती नसून सामर्थ्यवती आहे. मन्त्रामध्यें कांहीं सामर्थ्य असतें ही कल्पना पृथ्वीच्या पाठीवरील यच्चयावत्

प्राचीन ग्रीकांत आढळून येते, परंतु त्या कल्पनेंत आणि भारतीय कल्पनेंत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. मंत्राच्या उच्चारानें एखाद्या देवतेनें संतुष्ट व्हावें आणि आपल्या सामर्थ्यानें आपल्याचे मनोरथ पुरवावे इतकीच इतरांच्या कल्पनेची धाव आहे. भारतीय कल्पनेंत ही तर अंतर्भूत आहेच, परंतु मंत्राक्षरेंच प्रत्यक्ष कर्मरूप व पदार्थरूप होतात ही मुख्य कल्पना आहे. कर्मांचा आणि मंत्राचा असा संबंध असल्यामुळें भारतीयांच्या सर्व नित्युक्त कर्मांत मंत्राचे विनियोग केलेले आढळतात. मंत्राचा लैंगिक विनियोग हें काय प्रकरण आहे, या खोल विचारांत न शिरतां येथें येवढेंच म्हणतों कीं, मंत्राचा आणि कर्मांचा वर सांगितल्याप्रमाणें संबंध असल्यामुळें जें शास्त्र उत्पन्न होतें त्यावरून हे विनियोग निघालेले आहेत. ऋषींच्या अंतर्मन प्रदेशांत मंत्राच्या ठिकाणीं तीं कर्में दिसलीं म्हणून तसे विनियोग झाले गेले. आजच्या इतरांच्या कल्पनेप्रमाणें मानवी कल्पनेनें नव्हे. " तदेतत्सत्यं मंत्रेषु यानि कर्माणि कवयः अपश्यन्, तानि त्रेतायां बहुधा संततानि " या मुंडकश्रुतींत मंत्रांचा द्रष्टत्वाबरोबरच हेंही सांगितलें आहे कीं, ज्याला त्रेतायुग म्हटलें जातें तो एक प्राचीन काळ असा होता कीं, ज्यांत हें शास्त्र विकास पावलें होतें. भारतीयांच्या सर्व वाङ्मयांत एकजात आढळून येणारी एक भावना ही आहे कीं, त्या प्राचीन काळापासून सर्व गोष्टींचा उत्तरोत्तर प्रकर्षापेक्षां ह्रासच होत आहे. ह्या ह्रासापासून आपली विश्वकल्याणकारक संस्कृति टिकविण्याकरितां त्यांनीं ज्या अनेक युक्त्या योजल्या, त्यांतील वेदवाणी लेखनिविष्ट न करतां पठनानें जिवंत ठेवा-वयाची ही फार उदात्त व धाडसी कल्पना आहे.

अशा रीतीनें वाङ्मय जिवंत ठेवायाचें म्हटलें म्हणजे आणि हजारों वर्षांच्या परंपरेंत जिवंत ठेवायाचें म्हटलें म्हणजे त्या वाङ्मयानें मोजमाप करून कांहीं निश्चित सांच्यांत त्याला घडीव आकार दिल्याखेरीज उपाय नाहीं. वेदांसंबंधीं असें मोजमाप करून त्यांनीं त्याला ज्या घडीव सांच्यांत

रमविले, त्यांनाच व्यूह व विकृति असे नांव आहे. अर्वाचीन भाषेत ज्याला संहिताकाल म्हटले जाते त्या अत्यंत प्राचीन काळापासूनच हा प्रयत्न झाला असावा असे दिसते. कारण या व्यूहाची हकीं माहिती सांगणारा एकमात्र ग्रंथ जो चरणव्यूह तोच इसवी सनापूर्वी हजार-बाराशे वर्षां पूर्वीचा असावा असे म्हणावे लागते. पुराणनिरीक्षणकारांनी दाखविल्या-प्रमाणे वेदरक्षणाच्या दुसऱ्या एका युक्तीची माहिती सांगणारा विकृति-वल्लीकार व्याडी आणि त्याच तऱ्हेची दुसरी माहिती सांगणारा ग्रंथकार शौनक यांचाच काल इसवी सनापूर्वी हजार-बाराशे वर्षांपेक्षां कमी नाही. चरणव्यूहकार कात्यायन कोण हा प्रश्नच आहे. याज्ञवल्क्याचा पुत्र कात्या-यन हाच जर चरणव्यूहकार असला तर त्याचा काल इसवी सनापूर्वी निदान चोवीसशें वर्षे तरी असला पाहिजे. (ऋ. संदेह परिशिष्ट ४) निदान एवढी गोष्ट तरी खास कीं, चरणव्यूहकार पाणिनीच्या पूर्वी असला पाहिजे. कारण काव्य अथवा इतर कोणत्याही दर्शनें आवश्यकता नसतांना " वन्त्वासमगं स्मृतम् " अशा प्रकारचे अपाणिनीय प्रयोग त्यानें केले आहेत. वेदसूक्तांच्या ऋषींचीं विचित्र नांवें पाहिली तरी देखील अत्यंत प्राचीन कालाचाच बोध होतो; परंतु त्याच्यावरील ज्या भाष्याचें भाषांतर वे. शा. सं. दासभट्ट अयाचित यांनीं केलें आहे तें मात्र अतिशय अर्वा-चीन म्हणजे शके १६११ तील आहे. भाष्यकारानें तत्कालीन उपलब्ध माहिती गोळा करूनच तें लिहिलें आहे हें उघड आहे. तरीदेखील मूळ ग्रंथ आणि भाष्य यांमध्यें फार मोठें कालाचें अंतर असल्यामुळें कांहीं बाबतींत भाष्यकारालाही अडचण पडली असेल यांत शंका नाहीं. त्यामुळें त्याला पुष्कळसा भर पौराणिक माहितीवरच द्यावा लागला आहे. असें करीत असतां पुराणांतील कित्येक भाख्यान विरोधांचा परिहार करणें अशक्य असतें. तसें न घडल्यामुळें अर्वाचीन वाचकाला भाष्य अपुरें वाटणें साहजिक आहे. ही उणीव आपल्या मराठी भाषांतरात वे. शा. सं. अयाचितशास्त्री यांनीं काढून टाकली असती तर बरें झालें असतें.

उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेवाच्या चार मुखांतून चार वेद निघाले, असें पुराणांत म्हटलें आहे आणि पूर्वी एक वेद असून त्याचे चार विभाग द्वापारच्या अंतीं वेदव्यासांना केले, असेंही म्हटलें आहे शास्त्रदृष्ट्या या दोन्हीही कल्पनांत अविरोध कसा आहे, हें समजून सांगणें अवश्य आहे 'चरण' शब्दाचा अर्थ नुसता वेदाचा भाग इतकाच नसून प्रत्यक्ष वेद असाच घ्या होतो हेंही पाहाण्याजोगतें आहे अथर्ववेदाच्या नवव्या भेदाचें नाव 'चरणविद्या' असेंच आहे. अलीकडे Supersonics नें शास्त्र पार वाढलें आहे व डॉ. मॅकनेरसारखे अर्वाचीन शास्त्रज्ञ तर असें म्हणू लागले आहेत कीं, विश्वातील प्रत्येक वस्तु म्हणजे निरनिराळ्या आंदोलनामुळें (Viabrations) उत्पन्न होणा या स्वरमेळांचें गीतच आहे 'चरण' शब्दाचाही मूळ अर्थ आंदोलन (Viabration) असाच आहे 'चरणव्यूह' म्हणजे आंदोलनाच्या सहेतुक बनविलेल्या मोडी असा प्रकारें आंदोलनाचें शास्त्र बनवावयाचें म्हणजे त्याची एक परिभाषा उत्पन्न होणें अवश्य आहे वेदवर्णन करीत असतांना चरणव्यूह ज्या वेळेला अमुक वेदाचा अमुक रंग आहे, त्याची उंची इतकी, त्याचें गात्र, त्याची देवता, त्याचा छंद अशा प्रकारचें वर्णन करतो त्या वेळेस ती एक तत्कालीन शास्त्रीय परिभाषा आहे हें न समजल्यामुळें हल्लींच्या शहाण्या माणसास वैदिक ऋचांचा बटाणीपणा दिसून येतो या सर्व गोष्टींचा विचार नीट केला पाहिजे असा निर्णयात्मक अर्थ होण्याची आवश्यकता आहे ते डा. स. अनाचित यांच्यासारख्यांनीं तें काम हातीं घेतल्यास चांगलेंच होईल प्रस्तुतचा त्यांचा प्रयत्नही अभिनंदनीयच आहे हल्लींच्या काळीं प्रत्येक गोष्ट पाश्चात्यांच्या विचारांतून जणू काहीं गाळून घेतल्यावेरीज परिपूत होत नाहीं, परंतु आतां हें अनेक रीतींनीं सिद्ध झालें आहे कीं, पुष्कळ वेळा पाश्चात्यांच्या शास्त्रीय म्हणविल्या जाणाऱ्या कल्पनाही आचरटपणाच्या, उथळपणाच्या व हटवादीच्या असतात वेडळ

पाश्चात्य आहेत म्हणूनच त्या डोळे मिटून स्वीकारल्या जातात व सातवळेकरांनी आपल्या अथर्ववेदाच्या प्रस्तावनेंत विवाहसूक्तातील ' देवकामा ' या शब्दाचा थोडासा इतिहास दिला आहे तो या दृष्टीनें वाचण्याजोगता आहे भारतीय परंपरेंत ' देवृकामा ' असा कोठेंही पाठ नसताना सेंटपिटर्स बर्ग कोशानें व्हेटनीनें तसा पाठ दिला आहे म्हणून आमच्याकडच्याही कित्येक ऋग्वेदाच्या प्रकाशकाना तोच पाठ मुकाट्यानें स्वीकारला आहे प्रस्तुत कोषकाराची भारतीय परंपराना अव्हेरुन टाकण्याची प्रतिज्ञा लक्षात घेण्याचें कारण काय ?

अशा काळीं जेथें आपला वेद काय, शाखा कोणती, सूत्र कोणतें इंदेरीच चागल्या सुशिक्षित म्हणविणा यानाही सागता येत नाहीं, इतकेंच नाहीं तर शाखा, सूत्र हें काय प्रकरण आहे हेंही ठाऊक नसते, तेथे त्याची समग्र माहिती देणारा एखादा ग्रंथ मराठींत असणें अत्यंत आवश्यक होत शालिवाहन शक १८८० च्या सुमारास लिहिल्या गेलेल्या सरस्वती गगाधराच्या श्रीगुरुचरित्रात याविषयीं पुष्कळ माहिती आहे परंतु श्रीगुरुचरित्र भक्तीनें वाचणारे जाणते लोकही या अज्ञात प्रदेशातला आपला प्रवास कसाबसा सपवून हुश्श करताना आढळतात कारण ती माहिती समजून सागणारे वैदिकही आता दुर्मिळ होत आहेत चरण व्यूहातील माहितीचा व तिचा सर्वस्वा मेळ आहे असे मात्र नाहीं त्यावरुन असें दिसतें कीं, या विषयासंबंधींहि पूर्वीपासून काहीं मतांतरें असावींत अशा परिस्थितींत मराठी वाचकाना ही माहिती उपलब्ध होत आहे ही गोष्ट अभिनदनीय आहे

वेदरक्षणाकरिता भारतीयाना मुख्य दोन यत्न केले एक तर मडल, सूक्त, अष्टक, वर्ग व अनुवाक, खड, काड, प्रश्न, छद अशा निरनिराळ्या रीतीनें त्याची विभागणी करुन त्यातील मत्र भागाची तर ' पदास '

ऐक्षराच्या परिमाणांत जरासरयाहि मोजून ठेविली मंत्राचा विनियोग कर्मांत विनियोग असल्यामुळें त्यांचेंहि रक्षणास साहाय्य झालें, परंतु मंत्र हे उच्चारांचें शास्त्र असल्यामुळें नुसतें असें रक्षण होऊनहि उपयोग नव्हता त्याचा प्रत्येक स्वर ना स्वर शास्त्रोक्त रीतीनेंच उच्चारला गेला पाहिजे म्हणून पठन करितांना कांहीं पद्धतशीर रीतीनें पदें तोडून साध्या क्रमानें अथवा तेच तेच शब्द पुन्हा पुन्हा मागेंपुढें घेऊन वेदाचें अध्ययन करण्याची परंपरा घालून चोहोंकडून खिळे मारून जशी एखादी गोष्ट भिंतीस पक्की खिळून टाकावी तशी ही व्यवस्था केली गेली म्हणूनच आज हजारों वर्षांपूर्वीचे शब्दोच्चार ऐनजिनसवार मिळत आहेत अशा तऱ्हेच्या वेदपठनास 'विकृति' असें नांव आहे संहिता म्हणजे काय, तिचीं पदें *कशीं पाडलीं जातात आणि त्यांचा क्रमान्वयें तीं न म्हणतां जटा, माला,* घन इत्यादि आठ प्रकारच्या विकृतींनीं कशा म्हणाव्या याचा सुबोध माहिती प्रस्तुत पुस्तकानें सामान्य वाचकांस होऊं शकेल वस्तुतः 'चरण' आणि 'विकृति' यावरचे निरनिराळे ग्रंथ असतांही त्यांचा संग्रह एकत्र केला आहे हे फार चांगलें झालें आहे या सर्व माहितीमुळें वेद वाङ्मयाचा विशालता, सखोलपणा, भारतीयांची यदाविषयीं आस्था आणि त्याच्या प्रयत्नाची भव्यता उत्तम प्रकारें समजून येते चरणव्यूहाचें फल सांगतांना 'अविद्यो लभते विद्या', अति स्मरो भवति 'अव्रती व्रती भवति', अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति' असें म्हटलें आहे थोड्याशा वेगळ्या अर्थानें म्हणजे व्यवहारांत हें नव्हे तर सांस्कृतिक दृष्ट्या आपल्या जातीची आठवण हें वाचून विशेषतः महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांस तरी होईल व आपल्या कर्तव्याची जाणीव होऊन त्याप्रमाणें वर्तन करण्याची आणि आत्मसंशोधन करण्याची त्यांना बुद्धि होईल अशी आशा वाटते

भाष्यातकारानें विकृतीचे नमुने दिलेले आहेत, त्याचा उपयोग वैदिक मंडळींना तर चांगलाच होईल इतरांच्या दृष्टीनें हा भाग अर्थातच केव्हाही दुर्बोधच असणार. विकृतींचा साचा ठरला असताना घनपाठातच दोन प्रकार का उत्पन्न झाले व ते केव्हा झाले असावे हा मोठा विचारार्ह प्रश्न आहे. अथर्ववेदाचें विवरण करीत असता भगवान् व्यासांबरोबरच भगवान् स्कंदाचाही आधार भाष्यकारानें दिला आहे. त्यावरून चोर हे स्कंदपुत्र आहेत आणि चोरांचा परमगुरु कार्तिकेय आहे, ही केवळ शूद्रकासारख्या कवींची कल्पना नसून त्यांत काहीं तथ्य असावेंसें वाटतें. 'अरत्नी', 'प्रादेश' इत्यादि वैदिक परिमाणाचा वाचकांना नव्यानेंच बोध होईल. त्याचप्रमाणें वेदकालीन त्रैविद्यांना वेद पठणाबरोबरच त्यांच्या त्यांच्या वेदाला अनुसरून आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद अशी काहीं उपयुक्त विद्या नित्यकर्माचा अवश्य भाग म्हणून शिकावी लागे, हीहि माहिती प्रत्येक वेदाचे जे उपवेद दिले आहेत त्यावरून समजून येईल. व्यक्तीची उपयुक्तता शक्य तितकी वाढविण्यावर त्या वेळीं किती कटाक्ष होता हें त्यावरून दिसून येईल.

आणखीहि एक फायदा यापासून होईल. नाहीं म्हटलें तरी ऋग्वेद, कृष्णयजुर्वेद, वाजसनीय संहिता इत्यादि निरनिराळ्या वेदपरंपरेंतील ब्राह्मण उघड नसले तरी अंतर्यामीं हा वेद मोठा का तो वेद मोठा, हा आधींचा का तो मागाहूनचा अशा नाना प्रकारच्या विकल्पनांनीं उच्च नीच भाव बाळगताना आढळतात आणि सूक्ष्म निरीक्षण करणाराला ब्राह्मणवर्गाच्या एकीकरणास त्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अडथळे होत असलेले आढळून येतात. *प्रथमतरी एका बीजापासून निघालेल्या वेदाचे चार विभाग* श्रीवेदव्यासांनीं केवळ लहरीप्रमाणें केले नसून काहीं शास्त्रीय तत्त्वास अनुसरून केले आहेत हें ऋग्वेदाची क्रियाशक्ति, यजुर्वेदाची इच्छाशक्ति,

सामवेदाची ज्ञानशक्ति आणि अथर्ववेदाचें क्षुद्र कर्म असें म्हटलें आहे त्यावरून लक्षांत येईल आणि मनुष्य-जीवनास या चारी शक्तींच्या वाढीची जशी एकसारखी आवश्यकता असते त्याप्रमाणेंच या चार वेदांचें आहे. त्यांच्यांत उच्चनीच भाव नसून विराट्पुरुषास त्या सर्वांची सारखी आवश्यकता असल्यामुळें त्यांत उच्चनीच भाव शक्यच नाहीं हें मनांत ठेवून ब्राह्मणमात्रांत एकात्मता होईल तर मोठेंच श्रेय संपादिलें जाणार आहे.

हल्लीं ठिकठिकाणीं वेदशाळा चालविल्या जात आहेत त्यांना तर हा ग्रंथ बहुमोल आहे. त्यांच्या अभ्यासक्रमात याची योजना करून वेदाभिमानी लोकांनीं वेदशास्त्रसंपन्न अयाचितशास्त्री यांच्या परिश्रमाचें चीज करणें अवश्य आहे. मला स्वतःला या विषयावर लिहिण्याचा काहीं अधिकार नाहीं, परंतु वे. शा. सं. दातेभट्ट यांच्या विनंतीचा अव्हेर करणें अशक्य झाल्यामुळेंच हे चार शब्द लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों. ही अल्पशी वेदसेवा त्या वेदपुरुषास समर्पण करून या भाषांतराचें वेदाभिमानी जनतेनें चीज करावें अशी मी त्यांना नम्र विनंति करतों.

नागपूर,
मिति माघ वद्य ९ शके १८७५.
दिनांक २७-२-१९५४.

—अप्रबुद्ध

— अनुक्रमणिका —

१. चरणव्यूहः (ऋग्वेदखण्डः)

(भागः चतुर्थः)

श्रीगणेशाय नमः। अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामस्तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः क्रमपार- क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः पंच भवन्त्याश्वलायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला मांडूकेयाश्चेति तेषामध्ययनम्। अध्यायाश्चतु षष्टिर्मण्डलानि दशैव तु। वर्गाणां परिसंख्यातं द्वेसहस्रेपञ्चुत्तरे। सहस्रमेकं सूक्तानां निश्चितं निरूपितम्। दश सप्तसु पत्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम्। एकशत-सहस्रं वा द्वित्रिपंचाशत्सहस्राण्येतानि चतुर्दश वाशिष्ठानामितरेषां पंचाशीतिः क्रमकाले तु वेदितव्यम् चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि तु द्विखण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा। चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वात्रिंशतं चाक्षरसहस्राणि द्वात्रिंशतं चाक्षरसहस्राणि ॥ १ ॥

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च।
ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥ १ ॥

पाठभेदाः— १ अष्टभेदाः २ शाखायनी ३ माण्डूकायना

एकर्चे एकवर्गश्च एकश्च नवस्तथा ।
द्वौ वर्गो तु द्व्यृचौ ज्ञेयौ त्र्यृचयस्य[1] शतं स्मृतम् ॥ २ ॥
चतुर्ऋचा[2] पचसप्तत्यधिकं च शतं तथा ॥
पचऋर्चा[3] तु द्विशतं सहस्र रुद्रसंख्यया ॥ ३ ॥
पंचचत्वार्यधिकं[4] तु षडृचा च शतत्रयम् ॥
सप्तर्चस्य शतं ज्ञेयं विंशतिश्चाधिका स्मृता ॥ ४ ॥
अष्टऋचा तु पंचाशत्पंचाधिकास्तथैव च ।
दशाधिकद्विसहस्रा पचशाखा सुनिश्चिता[5] ॥ ५ ॥
वर्गा[6] संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चानमीलिता ।
एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचा संख्येन न्यूनत ॥ ६ ॥

---

१ न्यून तृचशत स्मृत २ चतुष्क शतमेक च चत्वार सप्ततिस्तथा ३ पञ्चकाना द्वे सहस्र तु द्वेसप्तोत्तरेशते ४ शतमूनविंशति (११९) सप्तकाना न्यूनाषष्टिरष्टकाना (५९) त्रीणि शतानि षट्काना चत्वारि शतुषट्चवर्गा (३४६) ऋग्वेदसंहिता– सातवळेकरप्रथमावृत्ति पान– ८२८

२. चरणव्यूहः (यजुर्वेदखण्डः)

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति तत्र चरकानां द्वादशभेदा भवन्ति तत्र चरका आव्हरका कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तवेया[1] श्वेताश्वततरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा[2] भवन्ति मानवा वाराहा दुंदुभाश्छागलेया हारिद्रवेयाः श्यामायनीयाश्चेति । तेषामध्ययनमष्टौशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारोभवति षडंगान्यधीत्य षडंगवित् भवति । (तत्र षडंगानि) शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तंछंदोज्योतिषमिति षडंगानि । तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यावाजसेनयानां पंचदशभेदा भवन्ति। काण्वा[3] माध्यंदिना श्यावीया स्थापायनीया कापाला पौण्ड्रवत्सा

पाठभेदा १ वार्तांतरेया २ सप्तभेदाः मानवा दुदुभाश्चैकेया वाराहा हारिद्रवेया श्यामा श्यामायनीयाश्चेति ना. प्रत ३ जबाला बौद्धायना काण्वा माध्यदिनेया शापेयास्तापनीया वैभाला पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका पाराशरा वैणया अद्धा बौधेयाश्चेति, चौ प्र.

औवटिका परमावटिका पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा बैजवा कात्यायनीयाश्चेति । प्रतिपद मनुपद छंदो भाषाधर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपांगानि । यूपलक्षण[1] छागलक्षणं प्रतिज्ञा-नुवाकसंख्या चरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्ट-कापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसंख्यानिगमा यज्ञपार्श्वहौत्रक प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे सहस्रे शते न्यूने मंत्रे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसंख्यातमेतत्सर्व-मशुक्रियम् ॥ ब्राह्मणं च चतुर्गुणं ॥ तत्र तैत्तिरीयकाना द्विभेदा-भवन्ति औख्याखांडिकेयाश्चेति । खांडिकेयानां पंचभेदा[2] भवन्ति आपस्तंबी[3] बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औखेयी चेति तत्र कठानां उपगायत्तु चतुश्चत्वारिंशदुपग्रंथाः । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रि गुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखांतरा' स्मृता' । तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति ॥ २ ॥

---

१ उपज्योतिष छागलक्षण प्रतिज्ञानुवाक परिसंख्या चरणव्यूह श्राद्धकल्प प्रवराध्यायश्च शास्त्रक्रतुसंख्यानुगमयज्ञपार्श्वानि हौत्रिक प्रसवो त्थानि कूर्मलक्षण २ औखेया खांडिकेयाश्चेति ३ कालेता शाट्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तंबी चेति चौ प्रत

३. चरणव्यूहः (सामवेदखण्डः)

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीदनध्यायेष्वधीयानास्ते शक्रेणाभिहताः प्रनष्टा शेषान्प्रवक्ष्यामि असुरायणीया वासुरायणीया वार्तांतरेयाः प्रांजलऋग्वैनविधा प्राचीनयोग्या राणायणीयाश्चेति । राणायनीयानां नवभेदा भवन्ति-राणायनीयाःशाट्यायनीयाःसात्यमुद्गलाः खल्वला महाखल्वला लांगला कौथुमा गौतमा जैमिनीयाश्चेति । (प्रकारान्तरं)राणायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः सात्यमुग्राः कालेया महाकालेया लांगलायना. शार्दूला कौथुमाश्चेति । तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवंति कौथुमा आसुरायणा वातायना. प्रांजलिद्वैनभृतः प्राचीनयोग्या नैगमीया इति तेषामध्ययनम् । अशीति शतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतं ॥ ऐंद्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगा. । तान्यधीत्य चण्डात् प्रचण्डतरो भवति शिष्टान्यधीत्य शिष्टाविंशतिको भवति । तत्र केचित् पुनर्लक्ष्तंत्रं सामतंत्रं संज्ञालक्षणं धातुलक्षणमिति निर्वीयन्ते ।

पाठभेदा ओळ १ शतकृ नद्येगा० चौ. प्रत. ओळ ५ प्रकारान्तरेण वर्णितो भाग. चौखम्बामुद्रितपुस्तके मूले विद्यते इतरत्र पुस्तके नास्ति पर भाष्ये तस्य व्याख्यान कृत इति कृत्वा मूले पाठार्थं उध्दृत.(ओळ

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ।
अष्टौ शतानि नवति दशातिर्वालखिल्यकम् ॥ १
सरहस्यं ससुपर्णं प्रैष्यस्तत्रवालखिल्याः ।
सारण्यकानि सौर्याणि ह्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ २

---

१४ अष्टौ सामसहस्राणि छन्दोगार्चिकसंहिता । गानानि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश । अष्टौशतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च । ना प्र

४. चरणव्यूहः (अथर्ववेदखण्डः)

अथर्ववेदस्य नवभेदा भवन्ति पैप्पला दान्ता प्रदान्ता औता जाबाला शौनका ब्रह्मपलाशा कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति । तेषामध्ययनं पंचकल्पा भवंति । द्वादशैव सहस्राणि पंचकल्पानि भवंति कल्पे कल्पे पञ्चशतानि भवंति । नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदानामुपवेदाभवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदउपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गांधर्ववेद उपवेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा । य इमे वेदाश्चत्वारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्ण विधोच्यते । ऋग्वेदः पद्मपत्रायताक्षः । सुविभक्तग्रीवः । कुंचितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णोवर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तानविप्रन्वितस्तीः पंच यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलः । ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा । प्रादेशमात्रः षड्दीर्घत्वेन सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयनः कांचननयनो वा आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रोऽथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः कामरूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णोवर्णेन दशारत्निमात्र ऋग्वेदस्यात्रिगोत्रं सोमदैवत्यं गायत्री छंदो यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंदः । सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंदोऽथर्ववेदस्य वैजानगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप्छंदः ॥ ४ ॥

टीपः— अस्मिन् चरणव्यूहग्रंथे भाष्यानुसारेण प्रतिखण्डे पाठो गृहीतः

५ चरणव्यूहः (पञ्चमः खण्डः)

॥ फलश्रुति ॥

य इदं वेदाना नामरूपगोत्रप्रमाणछंदोदैवतवर्णं वर्णयति । अग्नियो लभेत नियां जातिस्मरोऽथ जायते जन्मजन्मवेदपारगो भवति अव्रती व्रती भवति । अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति । नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत्स्त्रियम् ॥
पुमासं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्द्विजः ।
अक्षय्यं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृंश्चैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पङ्क्तिपावनः ।
तारयेत् प्रभृतीन्पुत्रान् पुरुषान्सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्पर्वसु पर्वसु ।
विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वेद अमृतत्वं च गच्छति ।
लोकातीतं महाशान्तममृततरं च गच्छति

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः । ॐनमः परमऋषिभ्यो नमः॥

तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् ।
कृष्णात्विषं कनकपिंगजटाकलापम् ।
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥ ५ ॥

॥ इति चरणव्यूहमूलं समाप्तम् ॥

श्रीचरणव्यूहभाष्यं भाषान्तरञ्च

ऋग्वेदवर्णनम्

प्रथमखण्डः

श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीसरस्वत्यै नमः ॥
श्रीकुलदेवतारेणुकायै नमः ॥
श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगणेशं शारदां च रेणुकां कुळदेवताम् ।
विद्यागुरुं च पितरौ वासुदेवसरस्वतीम् ॥ १ ॥
मम साहाय्यकर्तारं वासुदेवाख्यशास्त्रिणम् ।
एतान् सर्वान् प्रणम्यादौ चरणव्यूहविवृतिम् ॥ २ ॥
अयाचितोपनामाहं दासो व्रजेश्वरात्मजः ।
महीदासकृत भाष्यं प्रातिशाख्यं विलोक्य च ॥ ३ ॥
सामान्यजनबोधार्थं कुर्वे लौकिकभाषया ।

भाष्यकारकृतमंगलाचरणश्लोकप्रारंभः ॥

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म नादबिन्दुकळान्वितम् ।
त्रिदेवं त्रिमात्रं च स्फुटं विष्णुं सनातनम् ॥ १ ॥
स सर्वज्ञं जगत्सेतुं परमात्मानमीश्वरम् ।
वन्दे नारायणं देवं निरवद्यं निरंजनम् ॥ २ ॥

---

२ कलात्मकम्.

'कृष्णद्वैपायनं वन्दे गुरुं वेदमहानिधिम् ।
येन चरणव्यूहेषु शाखाभेदोंमितं कृतम् ॥ ३ ॥
तच्छिष्यं शौनकगुरुं वेदज्ञं लोकविश्रुतम् ।
नत्वा तु शाकलाचार्यं तथैव चाश्वलायनम् ॥ ४ ॥
एव परम्पराप्राप्तं बाळकृष्ण महागुरुम् ।
यस्य प्रसादात् व्याख्यामि चरणव्यूहसंज्ञकम् ॥ ५ ॥

अर्थ — नादबिन्दुकलात्मी ज्याच्या तीन मात्रा (अ + उ + म्) व तीन देवता आहेत असें जें एकाक्षर ॐ ज्याला सनातन व्यापक ब्रह्म म्हणतात त्या जगदाधार, सर्वज्ञ, निर्लेप, स्वयप्रकाश व समर्थ अशा परमात्म्याला आणि ज्यानें चतुष्पाद असलेल्या वेदाच्या शाखेच्या भेदाचें परिमाण (मापन) केलें, त्या वेदमहानिधि व्यासाला व व्यासशिष्य लोकप्रसिद्ध वेदज्ञ शौनकगुरु, शाकलाचार्य व आश्वलायनऋषि आणि त्याच परपरेंतील माझे (महीदासाचे) गुरु बाळकृष्ण ह्यांना नमन करून, त्यांच्याच कृपेनें, मी चरणव्यूहग्रन्थाचें व्याख्यान करतों.

मूलसूत्रम्:—अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भाष्यः—अथ शब्दो मंगले प्रस्तावे च । अथशब्दः पूर्वमेव मगलार्थ इत्यर्थः अत शब्द हेत्वर्थः । चरणव्यूहः वेदराशेश्चतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूहः समुदाय चतुर्वेदाना समुदाय त व्याख्यास्याम इत्यर्थः ॥ कथमेकवेद ? तदुक्तम् आरण्यके " सर्वे वेदा सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः, प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात् " (ऐ. अरण्यक २ खण्ड १०) इति तस्य चतुर्विभागाः

अर्थ — सूतारभीं असलेल्या "अथ" शब्दाचे दोन अर्थ, १ मगल व २ आरभ. त्यापैकीं पहिलाच अर्थ म्हणजे मगलार्थ समजावा. अत म्हणजे म्हणून–वेदशास्त्राचा विस्तार श्रवण केल्यानें सर्व पातकाचा नाश होतो

पा. भे. १ वेद १ "सर्वेवेदा" यावरील विस्तृत टीप पान ४ वर मत्र भाष्य लिहिलें आहे तेथें पाहावी.

कृताः। तथा चोक्तम् द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये भागवते—"तेमासौ
चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः । सव्याहृतिकान् सौंकारांश्चातुर्होत्र-
विचक्षणः ॥ ४४ ॥ पुत्रानध्यापयत्तास्तु ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान् । ते तु
धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥ ते परम्परया प्राप्ता-
स्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौमहर्षिभिः ॥४६॥
क्षीणायुष क्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः । वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्य-
न्हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥४७॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवाँल्लोक-
भावनः । ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥ पराशरात्स
त्यवत्यामंशांशकलया विभुः । अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतु-
र्विधम् । ॥ ४९॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ॥ चतस्रः
संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणा इव ॥५०॥ तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय
महामतिः। एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥५१॥ पैलाय
संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह । वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं
यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥ साम्नां जैमिनये प्राह, तथा छन्दोगसंहिताम् ।
अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वां
संहितामूचे इंद्रप्रमितये मुनिः । बाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः
संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय
भार्गव । पराशरायाग्निमित्रे इंद्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥ अध्यापय-
त्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् । तस्य शिष्यो वेदमित्रः सौभ-
र्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥ (इंद्रप्रमितिसुतो माण्डूकेय माण्डूकेय-
सुत शाकल्यः शाकल्यशिष्यः वेदमित्रः) शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु

म्हणून–आम्ही चरणव्यूहाचें व्याख्यान करतों. चरण म्हणजे वेद. कारण पूर्वी वेदराशि एक असून ऋगादि–मिश्रित चतुष्पाद होता म्हणून प्रत्येक पदाला चरण ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. आता चरणाचा म्हणजे वेदाचा व्यूह म्हणजे समुदाय होय आता एक वेद कसा ? असें म्हणाल तर ऐतरेय दुसरें आरण्यक खण्ड १० मध्यें सर्व वेद सर्व घोष (नाद) एकच, व्याहृति ही प्राण, प्राणच ऋचा त्याणाची असें वर्णन आहे. म्हणजे एक व्याहृतिरूप

पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्समुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्व-
धात् ॥ ५७ ॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ बाष्कलिः प्रति
शाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् । चक्रे वालाय निर्भज्य कासा-
रश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥ बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वै-
तच्छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ भागवत—स्कंध १२ अ. ६

भाष्यः—अस्यार्थः व्यासात्पैलः संहितां पदक्रमं च त्रिविधरूपं
पठित्वा इंद्रप्रमितये ददौ इन्द्रप्रतिश्रुत्यां जटान्तं व्यासं कृत्वा बाष्क-
लाग्निमित्रनामकस्वशिष्येभ्यः स्वसुताय माण्डूकेयाय च ददौ ।
माण्डूकेयशिष्यः वेदमित्र तस्य पुत्रेभ्य सौभर्यादिभ्यस्तैः स्वसुताय
शाकल्याय ददौ ॥ शाकल्यः संहितापदक्रमजटादण्डरूपं पञ्चधा
व्यासं कृत्वा वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेभ्यः ददौ शाक-
ल्यशिष्यः जातूकर्ण्यः सनिरुक्तां संहितां बलाकपैजवैतालविरजेभ्यः
ददौ । पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रो बाष्कलिः पूर्वोक्तसर्वशाखाभ्यः उद्धृत्य
वालखिल्यसंहितां चक्रे ॥ तां वालखिल्यसंहितां वालायनिप्रभृतयोऽ
धीतवन्त इति पदेषु संहितास्वमितिकरणं वेष्टनं उदात्तानुदात्त-
स्वरितस्वराणां संधिः । एतत् छन्दसां व्यासं विस्तारं श्रुत्वा सर्व-
पापैः प्रमुच्यत इत्यर्थः ।

वेदाची प्राण म्हणून उपासना करावी असें विधान केलें आहे. त्या एका वेदाचे चार विभाग व्यासांनीं केले. हें श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध षष्ठाध्याय श्लोक ४४ ते ६० यात सांगितलें आहे. तें असें:—

१ मन्त्रभाष्य — अग्निमीळे पुरोहितमित्यारभ्य 'यथाव सुसहासति' इत्यन्ता समाम्नाता ऋचो या. सन्ति ता एता सर्वा अप्येकैव व्याहृतिरेक-शब्दात्मिका " तथा च ऋग्वेदयजुर्वेदादयो सन्ति ये च घोषा (झ, भ, घ, ढ आदयो) घोषयुक्तवर्णा सन्ति ते एकैव व्याहृति । कोऽसौ एक-शब्द इति स उच्यते, प्राण एव शब्देन सर्वशब्दजातमग्रहीत् प्राणशक्त्यैव

मर्वेषामुच्चार्यमाणतयाप्राणेऽन्तर्भावात् ॥ तस्मात् प्राण ऋगुपलक्षितं सर्वं-शब्दजातं महर्षिजात च प्राणस्वरूपमित्येव उपासितव्यम् ।

अर्थः — (*या श्लोकांच्या पूर्वीच्या श्लोकांत ब्रह्मदेवानें ओंकारापासून अक्षरसमाम्नाय निर्माण केला असें वर्णन आहे.*) त्या अक्षरसमाम्नायाच्या साह्यानें भगवान् ब्रह्मदेवानें आपल्या चारही पुत्रांना चार मुखांनीं चार वेद व्याहृति व ओंकारसहित पढविले. ते पढविण्यांत ब्रह्मदेवाचा हेतु असा कीं, चार वेदांच्या चार ऋत्विजांकडून होणाऱ्या यज्ञाचें अनुष्ठान योग्य व्हावें. त्याचे पुत्र मरीच्यादि ऋषीच होते. पुढें ते धर्मोपदेशक होऊन त्यांनीं आपल्या पुत्रांना त्या वेदाचा उपदेश दिला. ४४ ते ४५. अशा परंपरेनें चारी युगात शिक्षणाचें व्रत घेतलेल्या शिष्यांनीं ते मिळविले. नंतर द्वापारयुगारंभीं त्या महर्षींनीं निराळी व्यवस्था केली. ४६. कालमहात्म्यामुळें लोक अल्पायुषी, अल्पबल व अल्पबुद्धि झालेले पाहून महर्षींच्या मनांत अन्तर्यामीरूपानें असणाऱ्या परमेश्वरानें प्रेरणा केली. त्या प्रेरणेनुसार ब्रह्मर्षींनीं वेदाचे विभाग केले. ४७. हे शौनकमुने, या वैवस्वत-मन्वंतरात ब्रह्मदेव, शंकर इत्यादिक देवांनीं व इंद्रादि लोकपालांनीं लोकरक्षक भगवताची धर्मरक्षणार्थ प्रार्थना केली. ४८. हे भाग्यशालि मुने, त्या विनतीप्रमाणें परमेश्वरानें स्वतःच्या अंशाशानें पराशर मुनीचा पुत्र म्हणून सत्यवतीच्या उदरीं अवतार घेतला व एका वेदाचे चार विभाग केले. ४९. रत्नाच्या राशींतून निरनिराळ्या जातींचीं रत्नें वेगवेगळीं करून त्याचे वर्ग बनवावे त्याप्रमाणें ऋक्, यजु, साम अशा विविध प्रकारच्या मंत्रांनीं भरलेल्या वेदराशींतून व्यासानें निरनिराळ्या प्रकारचे मंत्र वेगळे करून चार (४) संहिता केल्या. ५०. हे शौनका, मग त्या विशालबुद्धि व समर्थ व्यासानें आपल्या चार शिष्यांना बोलावून चार संहितांपैकीं एकेक संहिता एकेकाला पढविली. ५१.

पा भे २ निःश्वसा

भाष्यः— तथा च विष्णुपुराणे-ब्रह्मणा नोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तुं प्रचक्रमे। अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ १ ॥ ऋग्वेदश्रावकं पैलं सञ्जग्राह महामतिः। वैशंपायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ २ ॥ जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित्। सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥ ३ ॥

पहिली ' बव्हृच ' किंवा ऋग्वेदसंहिता ही त्यानें पैलनामक शिष्याला, दुसरी यजुर्मन्त्रांची ' निगद ' नांवाची संहिता वैशंपायनाला, तिसरी साममंत्रांची ' छंदोग ' संहिता जैमिनीला व सुमन्तुनामक शिष्याला चवथी ' आंगीरसी ' नांवाची अथर्वसंहिता पढविली. ५२. (येथपर्यंतच्या भागवतश्लोकांचा अर्थ भाष्यकारानें दिला नाहीं. त्यामुळें आम्ही त्या श्लोकाचें वरील भाषान्तर दिलें आहे.)

अर्थः— श्लोक ५४ पासून ६० पर्यंत मूळाप्रमाणें अर्थ न देतां महीदासानें " अस्यार्थः " असे शब्द देऊन जें विवरण केलें आहे तें असें:— व्यासापासून पैलमुनीनें संहितापदक्रमरूप त्रिविध वेद शिकून इंद्रप्रमितीस दिला. त्यानें त्याचे चार प्रकार करून म्हणजे पूर्वीच्या अध्ययनांत जटाविकृतीची भर घालून बाष्कल, बोध्य, याज्ञवल्क्य, पराशर, अग्निमित्र या शिष्यांना व आपला पुत्र मांडूकेय अशा सहा जणांना शिकविला. मांडूकेयशिष्य वेदमित्र यानें इंद्रप्रमितीच्या सोमयोदि पुत्रांना आणि शाकल्य नांवाच्या आपल्या मुलास तीन वेद पढविला. शाकल्यानें पांच प्रकार करून म्हणजे दण्डविकृतीची भर घालून वात्स्य, मुद्गल, शालीय, गोखल्य व शिशिर यांना तो शिकविला. शाकल्यशिष्य जातुकर्ण्य यानें निरुक्तासह संहिता, बलाक, पैंग्य, वैताल व विरज या शिष्यांना सांगितली. पैलशिष्य जो बाष्कल त्याचा पुत्र बाष्कलि. यानें पूर्वी सांगितलेल्या सर्व शाखांतून, निराळे मन्त्र काढून वालखिल्यसंहिता रचली. त्या संहितेचें

शालायनि, भव्य, कासीर इत्यादिक शिष्यांनीं अध्ययन केलें. पदांमध्यें इतिकरण (पदपाठांत जेथें पदाला इति शब्द जोडलेला असतो तें) वेष्टन व उदात्त, अनुदात्त व स्वरित स्वरांचा संधि होणें संहितात्वच आहे. अशा प्रकारचा वेदविस्तार श्रवण करून मनुष्य सर्व पापांपासून मुक्त होतो.

मागें भागवतश्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें विष्णुपुराणांतही सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवानें प्रेरित केलेल्या व्यासानें वेदविभाग करण्यास आरंभ केला व वेदपारग चार शिष्य मिळविले. ऋग्वेदाध्येता पैल, यजुर्वेदाध्ययनकर्ता वैशंपायन, सामवेदाध्येता जैमिनि व अथर्ववेत्ता सुमन्तु.

भाष्यः— तथा च गृह्यसूत्रं "सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या" (आ. गृ. सू. अ. ३ खंड ४) इति जानंति वाहवी इत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तं माण्डूकगणसमुदायः। गर्गो बाभ्रवी इत्यारभ्य शांखायनमित्यन्तं शांखायनगणः। एतेषां कौषीतकिब्राह्मणं आरण्यकं शांखायनसूत्रं च। ऐतरेयम् इत्यारभ्य आश्वलायनमित्यन्ता आश्वलायनगणः एतेषां ऐतरेय ब्राह्मण आरण्यकं आश्वलायनसूत्रं चेत्यर्थः।

मूलसूत्रः—तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

भाष्यः—अस्मिन् ग्रन्थे यदुक्तं चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति[1]।

भाष्यः—इति स्पष्टार्थ· "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः" रूगथज्यो. खण्ड ७

---

१. क्रमाचे वेळीं होणारा असलेलें व दुसरें असलेलें पद फिरून मध्येंच्या अन्तीं असलेलें पद पुनः इति लावून म्हणतात तें वेष्टन होय.

१ (भाष्यः—विष्णुपुराणे- आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥ अत्रैवं मत्सुतो व्यासः अष्टविंशतितमेऽन्तरे । वेदमेकं चतुष्पादश्चतुर्धा व्यभजत् प्रभुः ॥ २ ॥ अस्यार्थ— आद्यो वेदो वेदविभागात्पूर्वकालीनो वेदश्चतुष्पादः ऋगादिचतुष्टयरूप शतसाहस्रसंमित "दश दश तच्छतं दशशतानि तत्सहस्र तत्सर्वं" इति श्रुते । 'अनन्तसंस्यात्क "अनन्ता वै वेदाः" ततो वेदात्मवृत्तः कृत्स्नोऽयं दशगुणः दशविधः " स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशु सोम. "(ऐ. आ. २ खण्ड १५) इति श्रुतेः ।

अर्थः— वरीलप्रमाणें आश्वलायनगृह्यसूत्रातही यांच्याच नावाचा उल्लेख आहे. त्यात अधिक खुलासा एवढाच की, कानन्ति नाहवीनाचा पासून माण्डूकेयनावापर्यंत माण्डूकव्यासागण व गर्गी वाचक्नवी येथपासून शाखायननावापर्यंत शाखायनगण, त्याचे अध्ययनग्रन्थ कौषितक ब्राह्मण व त्याच नावाचे आरण्यक व शांखायनसूत्र हे होत. ऐतरेययेथपासून आश्वलायनापर्यंत आश्वलायन गण त्याचे अध्ययनग्रन्थ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक आणि आश्वलायनसूत्र हे होत.

या प्रमाणे चातुर्वेद्य म्हणजे चारच वेद जे सांगितले आहेत त्या योगाने चार वेद पूर्ण ज्ञात होतात चातुर्वेद्य शब्दाची व्युत्पत्ति –चत्वारः वेदा एव चातुर्वेद्यं (चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् स्वार्थेष्यञ्)

अर्थ.— (५ । १ । १२४) वेदाची म्हणजे वेदविभागाची प्रवृत्ति यज्ञासाठीं आहे, असें स्वयंकृत वेदाग ज्योतिष्यांत सांगितलें आहे

भाष्यः— (तथा च पञ्च वा एते महायज्ञाः इत्युपक्रम)

" ब्रह्मयज्ञो, देवयज्ञः, पितृयज्ञो, भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ " इति

---

१ अथान्तरे (पाठभेद)२–१० दशक म्ह शतम १० शतम म्ह सहस्र सहस्र म्ह. सर्व अनन्त

श्रुतेश्च । वैतानिका गार्ह्याश्च दशयज्ञाः । अत्रान्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे द्वापारयुगे इति शेषः । मत्सुतो व्यासः कृष्णद्वैपायनश्चतुर्धा व्यभजत् (ऋगादिरूपेण चतुर्धा विभक्तवान्) १

भाष्यार्थः— विष्णुपुराणात पराशरानंही पुढील वचन आहे ते असें.— वेदविभाग होण्यापूर्वी प्रथम वेद चतुष्पाद् म्हणजे ऋग्वेदादि चार मन्त्रांचा समूह होता, तो शतसाहस्र म्हणजे अनंत होता " अनन्ता वै वेदा." अशी श्रुतीच आहे. त्या वेदापासून १० प्रकारचा संपूर्ण यज्ञ निर्माण झाला. त्यामध्यें • (पांच) श्रौतयज्ञ व तसेच पांच (५) स्मार्तयज्ञ श्रौतयज्ञाचीं नावें १ अग्निहोत्र, २ दर्शपूर्णमास, ३ चातुर्मास्य, ४ पशु आणि ५ सोम. स्मार्तयज्ञाचा नावें १ ब्रह्मयज्ञ, २ देवयज्ञ, ३ पितृयज्ञ, ४ भूत यज्ञ व ५ मनुष्ययज्ञ. असे मिळून १० आहेत. या वैवस्वतमन्वन्तरातील अठ्ठाविसाव्या युगात माझा पुत्र कृष्णद्वैपायनव्यास याने त्या वेदाचे ऋक्, यजु, साम, अथर्व असे संहितारूपी चार विभाग केले

भाष्यः— ते यज्ञा द्विविधाः अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुताः । अग्नौ हूयमाना वैतानिकाः । अनग्नौ प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारायणं च । अथ गृह्यसूत्रम् - यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्य द्यथर्वांगिरसः सोमाहुतिभिर्यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसी• रितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोधीते पयसः कुल्या अस्य पितृन् स्वधा उपक्षरन्ति (आ. गृ. सू. अ. ३ खण्ड ३)

भाष्यार्थ — ते यज्ञ दोन प्रकारचे अग्नीमध्यें हवन केले जाणारे वैतानिक म्हणजे श्रौतयज्ञ. अग्नीत हवन न होणारे प्रहुत म्हणजे नित्य वेदा

---

१ अयं पंक्तिश्चिन्हान्तर्गतभाष्यभागः चौखम्बामुद्रिते पुस्तके विद्यते उपयुक्त इति कृत्वा भाषान्तरे गृहीतः ।

यन ब्रह्मयज्ञ व पारायण हे होत वेदाध्ययनाला यज्ञ म्हणण्याचें कारण यद्‌चोधीत स्वधाऽपक्षरति या वचनात जो पुरुष वेदाचे अध्ययन करतो तें त्याचें अध्ययन दुग्धाहुतीप्रमाणें देवताची तृप्ति करतें यजुर्वेदाचें पठन घृताहुतीप्रमाणें, सामाचें अध्ययन मधाच्या आहुतीप्रमाणें, अथर्ववेदाचें अध्ययन सोमाहुतीप्रमाणें, ब्राह्मण कल्प, गाथा, नाराशंसी इतिहास व पुराण अमृताहुतीप्रमाणें देवाना संतुष्ट करत असें यजन करून या अध्ययनानें पितराचीहि तृप्ति होते असें सांगतात ऋग् मन्त्राचें पठन यजमानाच्या पितरास दुधाच्या नद्याच्या रूपानें पवित्र बनून प्राप्त होतें यजु पठन तुपाच्या नद्या, सामाध्ययन मधाच्या नद्या अथर्ववेदाध्ययन सोमाच्या नद्या, ब्राह्मण, कल्प इत्यादिकाचें अध्ययन अमृताच्या नद्याच्या रूपानें पवित्र बनून पितराची तृप्ति करतें ॥ ३ ॥

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥
अष्टभेदा इति पाठान्तरम् ।

भाष्यः— तत्र ऋग्वेदस्य अष्टभेदा भवन्ति १ शाकल बाष्कलौ २ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ३ शाट्यायनमाण्डूकौ ४ कौषीतकीयब्राह्मणारण्यकौ इत्यष्टभेदा अन्ये अष्ट भेदा वेदा विकृति शाखाश्च भेदस्तु त्रिविध स्मृत । पृथक् नामाभिधानेन व्यासेन कथित पुरा ॥ १ ॥ अष्टौ भेदनामस्थानेन वा विकृतिग्राह्या विकृतीस्तु अग्रे वक्ष्याम तस्मात् ब्रह्मयज्ञार्थे पारायणार्थे च ऋग्वेदस्य अध्ययन कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ — ऋग्वेदाची स्थानें आठ आहेत (पाठांतर आठ भेद आहेत असें आहे) १ शाकल व बाष्कल या दोन संहिता २ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक ३ शाट्यायन व माण्डूकेय अशा दोन संहिता ४ कौषीतकी ब्राह्मण व आरण्यक पूर्वी व्यासान वेद, विकृति व शाखा ह्या त्रिवि

भेद पृथक् पृथक् म्ह. निरनिराळ्या प्रकारें सांगितला आहे. दुसरे कांहीं टीकाकार आठ भेद किंवा आठ स्थानें ह्या शब्दानें 'अष्टविकृति' घ्याव्या असें म्हणतात या आठ विकृतींचीं लक्षणें पुढें सांगण्यांत येतील त्रैवर्णिकानें ब्रह्मयज्ञासाठीं व पारायणाकरितां ऋग्वेदाचें अध्ययन करावें.

मूलसूत्रः— चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः ॥ ५ ॥

भाष्यः— तदध्ययनं चतुष्पदेन वक्ष्यति ॥ चर्चा अध्ययनं तत्र पाणिनिसूत्रे चितिपूजि कथिकुम्बिचर्चश्च । एभ्यो अङ् स्त्रियां भावादौ । चिति स्मृत्यां । पूजि पूजायां । कथि वाक्यप्रबंधे । कुबि आच्छादने । चर्च अध्ययने । चुरादय इति अष्टाध्यायीसूत्रोक्तात्स्वोष्ठपुटव्यापारेण शब्दस्य श्रवणं क्रियते सा चर्चा । तदध्ययनस्य श्रावको गुरुः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः श्रवणीयो वेद तस्य पारः समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम् । का प्रकृतिः । का विकृतिः । प्रकृतिः संहिता सा द्विविधा । रूढा योगा च ॥ रूढा यथा 'अग्निमीळे पुरोहितम्' योगा यथा । अग्निमीळे 'इळेपुरोहितं' इति प्रातिशाख्ये द्वितीय पटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थः—तें अध्ययन चार पदांनीं सांगतात. १ चर्चा, २ श्रावक, ३ चर्चक, ४ श्रवणीयपार चर्चाशब्दाची व्युत्पत्ति—पाणिनीच्या सूत्रांत चित्—आठवणें, पूज्—पूजा करणें, कथ्—सांगणें, चर्च—अध्ययन करणें, कुब्—झांकणें, चर्च—अध्ययन करणें या धातूपासून स्त्रीलिंगांत स्वार्थी अङ् प्रत्यय होऊन चर्चा शब्द तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ तालु व ओंठ या दोन स्थानांच्या क्रियेनें (म्हणजे गुरुमुखांतून) शब्दाचें श्रवण म्हणजे अध्ययन. श्रावक म्हणजे अध्ययन सांगणारा. चर्चक म्हणजे शिष्य. श्रवणीय म्हणजे ऐकण्यास योग्य असा वेद. त्याचा पार म्हणजे समाप्ति, म्हणजे श्रवणीयपार. या चार

पदांनी अध्ययन सुचविलें आहे. (तात्पर्य, अध्ययन पूर्ण होण्यासाठीं गुरु, शिष्य, वेदाध्ययन व त्याची समाप्ति या चार साधनांची आवश्यकता आहे) पुढील चार पदांनी चार पारायणें सुचविला आहेत पारायण दोन प्रकारचें १ प्रकृतिपारायण. २ विकृतिपारायण. आता प्रकृति कोणती व विकृति कोणती तें सांगतात. प्रकृति म्हणजे संहिता. ती दोन प्रकारची रूढा व योगा रूढ किंवा आर्षीसंहितेचें उदाहरण ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' यौगिक संहितेचें उदाहरण ' अग्निमीळे । इळे पुरोहितम् । पुरोहित यज्ञस्य पुरोहितमिति पुरःऽहितम् । असें ऋग्वेद प्रातिशाख्य द्वितीय पटलात भाष्यकारानें सांगितले आहे. इत्यर्थ[1]

मूलसूत्रः— क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् ॥ ६ ॥

भाष्यः— अथ चतुष्पारायणं यथा । क्रमशब्द उभयसंहिता वाच्यः । स कथ । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्संधिरनुलोमे यथाक्रमम् । यथाक्रमं यथासंहिता इत्यर्थ अन्यच्च वर्णक्रम. ' अक्षरसमाम्नाय एव ' इत्यारण्यके ' कथमभिष्टुयात् इत्यक्षरशः । चतुरक्षरश । पच्छ । अर्धर्चश । ऋक्श ' । इति ऐ. ब्रा पं. ६ खण्ड २ ब्राह्मणम् '' भूयांसि तु समाम्नानात व्यंजनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति (निरु. उ प. ६ अ. १ ख. १३) इति नैरुक्ताः क्रमशब्द- संहितावाची कथम् ' पदप्रकृतिः संहिता, नि पू ६ खं १७) इति नैरुक्तवचनात्सा क्रमरूपा इत्यर्थ ॥

भाष्यार्थ — पारायण चार प्रकारचें १क्रमपार, २क्रमपद, ३ क्रमजट, व ४ क्रमदण्ड क्रमशब्द दोन संहितांचा वाचक आहे क्रमशब्दाचा संहिता हा

---

१ हस्तलिपौ धातुनिर्देशे

भये रसा म्हणाल तर व्याडीमहर्षीकृत जटापटलात अनुलोम व विलोम किंवा व्युत्क्रम या रीतीनें दोन पदाचें विचार पठन म्हणजेच जटाप्रकृति विकृति ही विकृति म्हणताना विलोमपठनाचे वेळीं पदाप्रमाणें संधि व अनुलोम म्हणण्याचे वेळीं ' यथाक्रम' म्हणजे संहितेप्रमाणें संधि करावा असें वचन आहे येथें यथाक्रम याचा अर्थ ' यथासंहिता' असा कल्यानुळें क्रम म्हणजे संहिता. आता जटापटलात क्रम या शब्दाचा अर्थ संहिता कसा ? असें म्हणाल तर सांगतों ' पदप्रकृति संहिता ' या निरुक्तवचनानें संहिता ही पद आहे प्रकृति जीची (पद प्रकृति यस्या सा) अशी असते आणि ती संहिता क्रमरूपच होय असें म्हटलें आहे (याचें अधिक स्पष्टीकरण ऋक् प्रातिशाख्याच्या दुसऱ्या पटलात आहे तें असें–संहिता पदप्रकृति, पदान्तान्पदादिभि सदधदेति यत्सा । कालाव्यवायेन अशी कारिका आहे तिचा अर्थ " संहिता पदप्रकृति " हें अधिकारसूत्र आहे त्याची जरूर तेथें अनुवृत्ति येते. सूत्रार्थ – संहिता ही पदें किंवा पदपाठ जिला मूळ आधार आहे अशी असते. कारण पदें हीं सिद्ध असल्यामुळें त्यामध्यें णत्व, षत्व वगैरे वर्णविकार असत नाहींत पदाची विकृति म्हणजे (बदललेलें रूप) असलेल्या संहितापाठातच ते विकार दिसतात आता पुढच्या प्रातिशाख्य सूत्रात संहितेचे लक्षण दिलें आहे. तें असें–

सूत्रार्थ — या सूत्रात कालाचें व्यवधान म्हणजे अंतर न सोडता पठन करणारा पहिल्या पदाच्या अंताला पुढील पदाच्या आद्यक्षराशीं जोडून म्हणत जातो तीच संहिता होय ती संहिता आर्षी व क्रम अशी दोन प्रकारची आहे. मंत्रपाठ (मंत्रद्रष्ट्या ऋषीनें प्रथम पाहिलेला) म्हणजेच आर्षीसंहिता होय प्रातिशाख्याच्या दहाव्या पटलात " क्रमो द्वाभ्या " वगैरे कारिकानीं सांगितलेलें विशेष प्रकारचें पठन तीच क्रमसंहिता होय असें पतञ्जय प्र म्ह प्रमाणत इति परंतु अपौरुषेय वेदाचा ब्रह्मादिकाच्या मुखातून शब्दरूपानें आविर्भाव झाल्यावर अर्थद्रष्टया मुनींनीं नंतर वेदाचीं

खण्डे किंवा पद पाडलें असावा. ह्या दृष्टीनें विचार केल्यास संहिता हीच पदांची प्रकृति म्ह. मूलावस्था दिसते परंतु प्रातिशाख्य व शिक्षा वगैरे उच्चारणशास्त्रात वर्णस्फोट, पदस्फोट व वाक्य वगैरे अवयवांच्या सिद्धीला आवश्यक असते म्हणून पद हीच संहितेची प्रकृति असें शास्त्रात मानणें भाग पडतें म्हणून शौनकानें हें प्रातिशाख्यसूत्र रचलें आहे पाणिनीय शास्त्रात " परः सन्निकर्षः संहिता " हें संहितेचें लक्षण दिलें आहे त्याचा अभिप्राय हाच आहे क्रमपदः क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति द्वे प्रकृतिपरायणे। द्वे विकृतिरूपे, विकृतिस्तु अष्टविधा भवति। तद्य। जटामालाशिखारेखाध्वजोदण्डो रथो घन। अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः॥ १॥ इति आसां मध्ये जटादण्डयोः प्राधान्यम्। तत्कथम्। जटानुसारिणी शिखा, दण्डानुसारिणी माला, रेखा ध्वजो रथश्च। घनस्तु उभयानुसारित्वात् अस्या नियमवा क्यानि व्याडीकृतजटापटले उदाहरणानि च तत्र जटावाक्यम्॥ क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम्। अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते॥ अस्यार्थः — क्रमे यथोक्ते सति 'क्रमो द्वाभ्यां' इत्याद्युक्तप्रकारे पदजातं पदद्वयं नवं वा द्विवारमभ्यसेत् द्विवारं पठेत् अभ्यासप्रकारः। उत्तरमेव पूर्वं। क्रमवत् पदद्वयं गृहीत्वा पूर्वं नाम प्रथमं उत्तरपदमभ्यसेत्। तत उत्तरपूर्वपदयोः संधानद्वारा पूर्वं अभ्यस्योत्तरपदेऽवसानम्। एवं प्रकारेणाध्ययनं जटाभिधीयते कथ्यते उदाहरणेन दृश्यते। अग्निमीळे ईळेऽग्निमग्निमीळे इत्यादि ज्ञेयम्।

भाष्यार्थ— क्रमपद याचा अर्थ क्रम म्ह. संहिता, तिचीं पदें म्हणजे क्रमपद. तात्पर्य, क्रमपाठ व क्रमपद या पदांनी सांगितलेला हीं दोन प्रकृतिपारायणें समजावीं. क्रमजट व क्रमदण्ड हीं दोन विकृतिपारायणें होत विकृति आठ प्रकारची जटा, माला, शिखा, रेखा ध्वज, दण्ड, रथ व घन या आठ विकृतीत शिखा, जटेला अनुसरणारी, माला,

रेखा, ध्वज व रथ ह्या दण्डानुसारी होत. या विकृतीचें नियमवाक्य व्यडि-कृतजटापटलांत उदाहरणासह आहेत. तेथें ' क्रमेणोक्ते 'हें जटानियमवाक्य आहे त्याचा अर्थः— ऋक्प्रातिशाख्यपटलांतील ' क्रमो द्वाभ्यां ' या कारिकेनुसार दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हणावा व तींच तींच दोन किंवा तीन पदें पुनः दोन वेळ म्हणावींत. द्विवार म्हणण्याचा प्रकार–असा, ज्या–दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हटला आहे त्यांतील उत्तरपद म्ह. पुढचें पद प्रथम म्हणून नंतर पहिलें म्हणावें. नंतर पुन्हां पहिलें म्हणून पुढच्या पदावर अवसान (विश्रांति) घ्यावें ह्या प्रकारास जटा हें नांव आहे. हि हें अव्यय निश्चयार्थी जाणावें. उ. अग्निमीळे ईळेऽग्निमग्निमीळे। ईळे पुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितं इ.। दण्डलक्षणम्। क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरं। अर्धर्चादेव मुक्तोकः क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ २ ॥ मालालक्षणम् ॥ प्रयात् क्रमविपर्यासायर्धर्चस्यादितोन्ततः। अन्तं चादि नयेदेवं क्रममालेति गीयते ॥ ४ ॥ माला मालेवपुष्पाणां पदानां ग्रथिनी हि सा। मावं तेन्ते पयस्त्वस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ ४ ॥ शिखालक्षणम् ॥ पदो-त्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते। ॥ रेखालक्षणम् ॥ क्रमात् द्वित्रिचतुःपंच पदक्रममुदाहरेत्। पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ ५ ॥ ध्वजलक्षणम् ॥ प्रयादादेः क्रमं सम्यगान्ता-दुच्चारयेद्यदि। वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ ६ ॥ रथलक्षणम् ॥ पादशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ॥ ७ ॥ घनलक्षणम् ॥ जटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्। अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत्। अन्यच्च घनलक्षणम्। अन्तात् क्रमं पठेत् पूर्वं आदिपर्यन्तमानयेत्। आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्म-नीषिणः ॥ ८ ॥ इत्यष्टविकृतिलक्षणान्युक्तानि।

---

१ क्रमो द्वाभ्यामभिक्रम्य प्रत्यादायोत्तरं तयोः। उत्तरेणोपसंदध्यात् तथा-र्धर्चसमापयेत्। प्राति. प. १०

सूचना:— भाष्यातील दण्डादि आठ विकृतींचा लक्षणें सस्कृतात दिला आहेत. त्याचा अर्थ व उदाहरणें येथें दिलीं नाहीत. तीं आम्हीं स्वतन्त्र दुसऱ्या भागात मूळ सस्कृतकारिका, त्यावरील सस्कृतविवरण व भाषांतरासह उदाहरणें दिलीं आहेत तीं पहावीं.

भाष्य.—अध्ययने १ संहितापारायण २ पदपारायणं ३ जटापारायणं ४ क्रमदण्डपारायणं एतत्पारायणचतुष्टयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ:— अध्ययनात १ संहितापारायण, २ पदपारायण, ३ जटापारायण, ४ क्रमदण्डपारायण अशीं चारच पारायण आहेत.

मूलसूत्रः— एतेषां शाखाः पञ्चविधा भवन्ति ॥ ७ ॥

भाष्यः-— एतेषां वेदपारायणानां पंचशाखा भवन्ति इत्यर्थः। ताः का इत्याह। आश्वलायनी, साख्यायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डूकेयाश्चेति ॥ ८ ॥ भाष्यः- इति प्रसिद्धः।

भाष्यार्थ— वर उल्लेखिलेल्या वेदपारायणाच्या शाखा पाच आहेत. त्या कोणत्या तें सांगतों, भाष्यार्थ — १ आश्वलायनी, २ साख्यायनी, ३ शाकला, ४ बाष्कला, ५ माण्डूकेया ह्या प्रसिद्ध पाच शाखा होत.

मूलसूत्रः— तेषामध्ययनम् ॥ ९ ॥

भाष्यः— तेषां आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति

मूलसूत्रम्:- अध्यायादि चतु षष्टिर्मंडलानि दशैव तु ॥१०॥

भाष्य.— अध्यायाश्चतुःषष्टिः 'अग्निमीळे अयं देवाय' इत्यादि चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः मंडलानि दशैव तु 'अग्निमीळे कुर्मुंभक' इत्याद्युपाकर्मप्रसिद्धानीत्यर्थः।

भाष्यार्थ— उपर्युक्त आश्वलायनादि शाखांचें समान म्हणजे सारखें अध्ययन किती व कोणतें तें सांगतों. अध्याय ६४ (चौसष्ट) 'अग्निमीळे

उपदेयाय, एताया, अयं वा, प्रमन्महे, इन्द्रो मदाय, द्वे विरूपे, इदं श्रेष्ठं' इत्यादि (परिशिष्ट १ पहा) मंडलें (१०) दहा 'अग्निमीळे, कुशुम्भक' इत्यादि उपाक्रमांत प्रसिद्ध असलेलीं.

मूलसूत्रम्:— वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे। सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम् ॥ १॥ दशसप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥ एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानां इतरेषां पञ्चाशीतिः।

भाष्यः— वर्गादि आऋचान्ता संख्या वालखिल्यैर्विना ज्ञेया॥ षडुत्तरसहस्रद्वयवर्गाः इत्यर्थः॥ 'सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम्' 'दशसप्तसु पठ्यन्ते' सप्तदशाधिकसहस्रसूक्तानीत्यर्थः। 'संख्यातं वै पदक्रमम्' "एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दशशतानि वासिष्ठानां इतरेषां पञ्चाशीतिः"। एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपंचशतचतुर्दश १५२५१४ वासिष्ठगोत्रीयाणां 'इद्रोतिभिः' एकसप्ततिपदात्मको वर्गो नास्ति। इतरगोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकानि पदानि इत्यर्थः॥

भाष्यार्थः— वर्गापासून ऋचेपर्यंतची संख्या (वर्ग, सूक्त व ऋचा) वालखिल्यमन्त्र (महाव्या अष्टकातील चौथ्या अध्यायाच्या १४व्या वर्गापासून ३१व्या वर्गापर्यंत) सोडून आहे असें समजावें. वर्गसंख्या २००६, सूक्तसंख्या १०१७, पदसंख्या वासिष्ठगोत्रीयाची १५२५१४. कारण त्यांना तिसऱ्या अष्टकातील तिसऱ्या अध्यायाचा तेविसावा 'इद्रोतिभि.' हा ७१ पदांना वर्ग नाहीं. इतर गोत्रीयाची पदसंख्या पूर्वोक्तसंख्येपेक्षा ७१ पदांनी अधिक म्हणजे १५२५८५ आहे.

भाष्यः— अथ वालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते — लक्षैकन्तु त्रिपंचाशत्–सहस्रं शतसप्तकम् । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च ॥१॥ एकलक्षत्रिपंचाशत्सहस्रसप्तशतद्विनवतिश्चाधिकानि पदानीत्यर्थः १५३७९२ । पदानि वालखिल्यस्य ह्यर्कसंख्याशतानि च । अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृताः ॥ १ ॥ सप्ताधिकद्वादशशतपदानीत्यर्थः इत्याश्वलायनानाम् । शांखायनानां तु वालखिल्यसहितपदसंख्योच्यते । शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्धं तु वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् । शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारि त्रिंशच्च पदानि चर्चा ॥१॥ शाकल्यो मांडूकगणस्थः ॥ संहितापदानि एकलक्ष त्रिपंचाशत्सहस्रसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि १५३७३४ पदानीत्यर्थः ॥ पदानि वालखिल्यस्य रुद्रसंख्याशतानि च । पट्पंचाशत्यधिका वर्गाः सप्तदश स्मृताः ॥ एकादशशतषट्पंचाशदधिकानि वालखिल्ये पदानीत्यर्थः । अष्टपंचाशत् पदात्मक ऋक्त्रयस्य ‘ यमृत्विजो ’ वर्गो नास्ति तत्तु हविष्पांतीय सूक्ते ‘ द्वे समीची ’ वर्गे त्रिऋचानंतरं ‘ एक एवाग्निरुः ’ ‘ यमृत्विजोऽकृ ’ खिलरूपेण पठंति । ‘ ज्योतिष्मन्त ’ ऋचाभावः । ऋक्त्रयस्य तेषामन्ते पदाभावत्वात् । अन्ते वर्गसमाप्तौ “यावन्मात्र” मृचं पठन्ति । एवं ‘ द्वे समीची ’ इति षडृचो वर्गः । आश्वलायनानां चतुर्ऋचात्मको वर्गः । इत्याश्वलायनशांखायनशाखयोर्भेदो ऽध्ययने इत्यर्थः । यस्य मन्त्रस्य पदाभावः तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । तर्हि ‘ त्र्यंबकं यजामहे ’ इति मंत्रस्य पदाभावात् तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । न हि उभागानात् । उपलेखायां ‘ त्र्यंबकं’ (५।४।३० प्रथमं) ‘भद्रं नः ’ (७।७।२) ‘ प्रजापते ’ (८।७।४,) ‘ ऋतं च’ (८।८।४०) इति पदक्रममुभयाभिगीतं अर्धर्चान्ते पदं गीतम् । तस्मात्पदकाले क्रमकाले च पठन्ति ‘ क्रमो द्वेपदशः’ इति वचनात् अत्र द्वितीयपदं नास्ति । अर्धर्चान्ते समापनात् क्रमाभावः । तस्मात् पदकाले क्रमकाले च पठने स एव पदक्रम इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः— आता वालखिल्यसहित पदसंख्या सांगतों. शाकल्याच्या संहितेत वालखिल्यमन्त्रांच्या पदांची संख्या १२०७ व वर्गसंख्या १८ आहे. शांख्यायनशाखेच्या संहितेची वालखिल्यसहित मन्त्रांची संख्या सांगतों शांख्यायनशाखेच्या लोकांना माण्डूकेयगतील शाकल्यऋषींनी सांगितलेला वालखिल्यसहित संहितेची पदें १५३७१४ आहेत केवळ वालखिल्यपदांची संख्या ११५६ व वर्ग १७ आहेत कारण सहाव्या अष्टकाच्या चौथ्या अध्यायातील २९ वा 'यमृत्विजो' हा ५८ पदांचा वर्ग त्यांच्या संहितेत नाहीं, पण आठव्या अष्टकाच्या चवथ्या अध्यायात जें 'हविष्पांत' सूक्त आहे त्यांतील 'द्वे समीची' या वर्गांत तीन ऋचानंतर 'एक एवाग्नि' 'यमृत्विजो' ह्या दोन ऋचा खिलरूपानें म्हणण्यात येतात 'ज्योतिष्मत' ह्या ऋचेचा अभाव आहे म्हणजे त्यांना ती ऋचा नाहीं. मात्र 'द्वे समीची' वर्गांतील तीन ऋचांना पदें नाहींत म्हणून अन्तीं म्हणजे वर्गसमाप्तीच्या वेळां फक्त 'यावन्मात्र' ऋचा म्हणतात याप्रमाणें 'द्वे समीची' वर्ग शांख्यायनांना सहा ऋचांचा व आश्वलायनशाखीयांना चार ऋचांचा आहे. तात्पर्य, याप्रमाणें आश्वलायन व शांख्यायन या दोन शाखांचा अध्ययनभेद आहे. ज्या मन्त्राला पदें नसतात तो मन्त्र 'खिल'-संज्ञक समजावा यामुळें अशी शंका येण्याचा संभव आहे कीं, 'त्र्यंबकं यजामहे' या मन्त्रालाही पदें नाहींत म्हणून त्यास 'खिल' म्हणणें प्राप्त आहे पण हा पूर्वपक्ष बरोबर नाहीं कारण तें उमागान आहे. उपलेख ग्रंथात 'त्र्यंबक, भद्र न , प्रजापते, ऋत च' या चार मन्त्रांना उमागानामुळें अधर्चान्ती एकपदत्व आहे असें वर्णन आहे शिवाय 'क्रमो द्विपदश' या प्रातिशाख्यवचनात दोन पदांशिवाय क्रम संभवनीय नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे. आता दुसरें पद नाहीं म्हणून वर सांगितलेल्या चार मन्त्रांना क्रमाभाव आहे करितां वैदिक पदपाठाचे समयीं व क्रमाध्ययनाचे वेळीं केवळ या मन्त्रांचा पाठ करतात तात्पर्य, पद व क्रम म्हणण्याचे समयीं केवळ संहितारूपानें त्या त्या मन्त्रांचा पदक्रम होतो

मूलसूत्रम्:— क्रमकाले तु वेष्टव्यं चतुस्त्रिंशत्-सहस्राणि ।

भाष्यः—णत्वे षत्वे च दीर्घत्वे आकारे सानुनासिके । त्रिचतुष्पंच-क्रमे सर्धर्चान्ते च वेष्टयेत् ॥ १ ॥ क्रमेण ज्ञातव्यानि उदाहरणानि सुषुमायातं, (२।२१) मोषुणः (१।३।१६) वाजेषु सासहिर्भव (३।२।२२) आँ उपानसः (८।५।२६) न्याविद्धयदिलीविशस्य (१।८।१) अगाह्वारैगुरुकृष्णा (१।८।१) निरस्वसास्मस्कृतोपसं (८।७।१४) अग्निमीळे० ऋत्विजमित्यृत्विजं इति । चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि ३४०००, क्रमकाले वेष्टनानीत्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— द्विखण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा ।

भाष्यः— षोडशोत्तर द्वात्रिंशत् सहस्राणि ३२०१६ द्विखण्डानीत्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— चत्वारि शतसहस्राणि द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि द्वात्रिंशत् चाक्षरसहस्राणि ।

भाष्यः— चतुर्लक्षद्वात्रिंशत (४३२०००) अक्षरसहस्राणीत्यर्थः । द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि इत्यर्थसमाप्ते पुनर्वचनम् उक्तम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ:— क्रम म्हणण्याचे वेळी वेष्टनें ३४००० आहेत. वेष्टन कोठें घ्यावें याविषयी नियम असा आहे कीं, षत्व (संहिता करतेवेळी स् चा ष् होणें) णत्व(न् चा ण् होणे) दीर्घत्व (पदाचा ऱ्हस्व स्वर दीर्घ म्हणणें) पदपाठात 'आ' असें पद असून संहितेंत आँ असें त्यास अनुनासिकत्व येणें, त्रिक्रम, चतुष्क्रम व पंचक्रम म्हणण्याचे वेळीं व अर्धर्चेच्या शेवटचें पद म्हणून झाल्यावर पुनः त्या पदाला वेष्टन घ्यावें. वेष्टनांचीं क्रमानें पुढील उदाहरणें पहावा.

(१) पत्वोदाहरणम् 'सुषुमायातं' या उदाहरणात पदपाठात 'सुसुम' असें आहे व संहितेंत स्चा ष् झाला आहे त्यासाठी क्रमाचे वेळीं इति लावून 'सुसुमेति सुसुम' असें वेष्टन करावें.

(२) णत्वोदाहरणम् — 'मोषुण' या उदाहरणात पदपाठात 'न' असें पद असून संहितेंत न्चा ण झाला आहे त्यामुळें मध्यपदास वेष्टन घ्यावें लागतें 'न इति न' असें वेष्टन.

(३) दीर्घत्वोदाहरणम्:— 'वाजेषु सासहिर्भव' येथें पदपाठात 'ससहि' असें असून संहितेंत सचा सा होऊन त्यास दीर्घत्व आलें आहे. त्यामळें क्रम म्हणण्याचे वेळीं 'ससहिरिति ससहि' असें वेष्टन करावे

(४) सानुनासिक आकारोदाहरणम्:- "आँ उपानस" येथें पदात 'आ' असून संहितेंत 'आँ' असें अनुनासिक आलें आहे. म्हणून "परया" असें वेष्टन आहे.

(५) त्रिक्रमोदाहरणम् - "न्याविध्यदिलीबिशस्य" येथें तीन पदाचा क्रम आहे म्हणून मधलें 'अविध्यत्' असें जें पद आहे त्यास 'अविध्यदित्यविध्यत्' असें वेष्टन घ्यावें.

(६) चतुष्क्रमोदाहरणम्:— "अगाद्‌रैगुक्रष्णा" येथें चार पदाचा क्रम आहे. म्हणून मधल्या दोन पदाना 'अरैगित्यरैक्, 'ऊमित्यूँ' अशीं वेष्टन क्रमात येतात.

(७) पंचक्रमोदाहरणम् — "निरुस्वसारमस्कृतोपसम्" येथें पाच पदाचा क्रम आहे म्हणून मधली 'ऊ इति' 'स्वसारम्' 'अकृत' अशा जीं तीन पद त्याना । ऊमित्यूँ । स्वसारमितिस्वसारम् । अकृतेत्यकृत । अशा वेष्टनें क्रम म्हणताना घ्यावीं.

(८) अग्निमीळे० ऋत्विजमित्युत्विजम् इति रूपम्। संहितेंत दुखण्डाची संख्या १२०१६ आहे. अक्षराची संख्या ४३२००० आहे 'द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि' ही द्विघाचि खण्डसमाप्ति कारी हें सुचविण्या साठीं आहे

भाष्य:—अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते ॥ ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥१॥ एतत् पारायणं वालखिल्यैर्विना संख्यातम् ॥ वालखिल्यानि पारायणे न सन्ति । तदुच्यते— ऋग्वेदान्तर्गतवालखिल्यमेकादश सूक्तं सूक्तसहस्रं सप्तदशाधिकम्, इत्यत्र ऋचां दशसहस्राणि इत्येतत्संख्याव्यतिरिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः । तत्र यज्ञानुष्ठाने ब्राह्मणे सूत्रे च श्रूयते । 'वालखिल्याः शंसति प्राणा वै वालखिल्याः' (ऐ. ब्रा. ६ पं. १८ खण्ड) इति । "अभिप्रव सुराधसम्" इति। षड् वालखिल्यानां सूक्तानि (ऐ. आ. ५ ख. १०) इति ब्राह्मणे आरण्यके च । 'अथ वालखिल्या विहरेत्' तदुक्तं षोडशिना इति सूत्रकार ॥ श्रौतस्मार्तसर्वकर्मानुष्ठाने वालखिल्यप्रसिद्धिः । वेदपारायणे वर्ज्यमित्यर्थः शौनकाचार्यवचनात् ।

भाष्यार्थ —आता पारायणातील ऋक्संख्येचें परिमाण सांगतों. पारायणासाठीं १०५८० ऋचा व एक पाद (भद्र नो अपिवातयमन) अशी संख्या आहे ही संख्या वालखिल्य सोडून आहे पारायणात वालखिल्यें नाहींत, म्हणजे वर्ज्य करावीत. ऋग्वेदामध्ये वालखिल्य ११ सूक्तें आहेत. १०१७ सूक्तसंख्या जेथें निर्दिष्ट आहे, तेथें ती संख्या वालखिल्यसूक्तरहित समजावी. कारण 'ऋचा दशसहस्राणि' या कारिकेंत सांगितलेल्या संख्येवेगळीं वालखिल्यसूक्तें आहेत अशी प्रसिद्धि आहे. यज्ञानुष्ठानविषयक ब्राह्मण व श्रौतसूत्र यात पुढील श्रुति आहेत "वालखिल्या शंसन्ति प्राणा वै वालखिल्या." "अभिप्रव सुराधसम्" षड् वालखिल्यानां सूक्तानि "वालखिल्या विहरेत् तदुक्तं षोडशिना" इति सूत्रकार या श्रुतीवरून व शौनकाचार्यवचनावरून श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानकर्मांत वालखिल्यें घ्यावींत, वेदपारायणांत वर्ज्य समजावीं

भाष्यः— यथा प्रैषाध्यायः कुन्तापाध्यायो निविदध्यायः सुपर्णाध्यायश्चेति । तद्वद् वालखिल्याध्याय इत्यर्थः । वालखिल्यसंहिता सर्वानुक्रमणीयमन्त्ररूपा ऋक्संख्योच्यते । द्विपंचाशदधिकपञ्चशत-दशसहस्त्राणीति १०५५२। वालखिल्यव्यतिरिक्तसंख्या तु द्विसप्त-त्यधिकचतु शतदशसहस्रऋक् १०४७२। एतत्संख्या नित्यद्विपदा नैमित्तिकद्विपदासहिता उक्ता ॥ हवनाध्ययनाभ्यां समाना सा नित्यद्विपदा । आसा संख्या उपलेखायाम् । 'तच्च' साधुरग्निक्न्यो, सिषक्तुन, उरौ देवा, उरौ देवा, विद्वेषांस्ययाग्राज, महिराघ, आवो सुम्ने, ते ते देवाय,रायस्काम',प्रतिनःस्तोमं,स्वायुधास ,पितुर्न पुत्रः, स्तोवाजेषु, यावो न यूयं, एवस्त्रसोममन्दयन्निति तिस्र', परिस्नुवानो, नृभिर्यमानः, प्रत्यं ऊमर्कमनयन् शचीभिरिति द्विपदैकपदा द्वाविंशतिस्तासां सप्तदश (१७) द्विपदा, एकपदा पञ्च इति ।

भाष्यार्थः— ज्याप्रमाणें प्रैषाध्याय, कुन्तप, निविद व सुपर्ण हे अध्याय त्याचप्रमाणें वालखिल्याध्याय आहे. वालखिल्यसमयरून सर्वानुक्रमणीय मन्त्ररूपी ऋक्संख्या १०५५२ आहे व वालखिल्यमंत्ररहित ऋक्संख्या १०४७२ आहे (वालखिल्य १८ वर्ग, ११ सूक्त, ऋचा ८०) ही संख्या नित्य व नैमित्तिक द्विपदागणेत धरून सांगितलेली आहे. हवन व अध्ययन या दोन क्रियांत समान म्हणजे एकसारखी म्हणण्यात येणारी ती नित्यद्विपदा होय त्या नित्यद्विपदेच्या प्रतीकें व संख्या उपलेखा ग्रंथात दिली आहेत ती येणेंप्रमाणें —१ साधुर्नगृध्नु (अष्टक१।५।१४),२ अग्निक्न्या (३।५।२३), ३ सिषक्तुन (४।२।१६), ४ उरौ देवा (४।२।१८), ५ उरौ देवा (४।२।२२), ६ विद्वेषांसि (४।५।१२), ७अयावाज (४।६।१), ८ महिराघे (४।७।१४), ९ आवा सुम्ने (५।१।१४), १० ते ते देवाय (५।२।२३), ११ रायस्काम (५।३।१७), १२ प्रतिनः स्तोम (५।३।२७), १३ स्वायुधास

(५।४।२४), १४ पितुर्न पुत्रः (६।१।३४), १५ सनो वाजेषु (६।४।३), १६ गावो न यूथं (६।४।६), १७ पवस्वसोममदयन् (७।२।१६) ह्यांतील ऋचा, २० परिसुवान चक्षसे (७।५।१२), २१ नूभिर्ये मा न: (७।५।१५), २२ पत्यनमग्मिनयन् (८।८।१५) (प्रतीकाच्या समोर दिलेले जे क्रमानें अष्टक, अध्याय व वर्गसूचक समजावेत.) याप्रमाणें द्विपदा व एकपदा मिळून बावीस त्यापैकी द्विपदा १७ व एकपदा ५ आहेत.

भाष्यः—हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिक द्विपदा। ता आह वर्गरूपेण। पश्वानताय़ुं दश, रयिर्नदश, वनेषु दश, श्रीणन् दश, शुक्रः शुशुक्वा दश, वनेमपूर्वी दश, अग्नेत्वमस्मचत्वारि, अग्ने भव षट्, प्रशुकैतु दश, राजा राष्ट्राणां दश, कई व्यक्ता दश, वभ्रुरेको दश, परिप्रघन्वे दश, तं त स्तोतारो द्वादश, इमानुकम् चत्वारि, आयाहि वनसा चत्वारि इति नैमित्तिकद्विपदा चत्वारिंशोत्तरशतमिति। हवने एकैका अध्ययने द्वे द्वे। आसामन्त्या एका अवशिता सा नित्यद्विपदा। उक्तं च परिभाषायां "विंशिका द्विपदा विराजस्तद्धैकपदा। द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति। अयुक्षन्त्या द्विपदैव (परिभाषाखण्ड १२) इति। यस्य सूक्तस्य द्विर्द्विपदाः समामनन्ति तास्त्वृचः अध्ययने चतुष्पदा कृत्वेत्यर्थः। 'अयुक्षन्त्या द्विपदैव' सूक्तस्य ऋचो युजो या न भवन्ति तास्वन्त्या नित्य द्विपदैव। एवं अध्ययने द्वावर्गचरूणेव प्राधान्यम्॥

भाष्यार्थ.—हवन व अध्ययन या दोन क्रियात विपरीत म्हणजे वेगवेगळ्या रीतीनें म्हणण्यात येत ती नैमित्तिकद्विपदा होय. त्या वर्गरूपानें सांगतो. पश्वानतायु १० (१।५।९), रयिर्न, १० (१।५।१०), वनेषु १० (१।५।११), श्रीणन् १० (१।५।१२), शुक्र शुशुक्वा १० (१।५।१३), वनेमपूर्वी १० (१।५।१४), अग्ने त्वम ४ (४।१।१६), अग्नेभव ६ (५।२।२३),

प्रशुकेतु १० (५।३।२५), राजा राष्ट्राणा १० (५।३।२६), मर्द व्यक्ता १० (५।४।२३), कल्पेरको १० (६।२।३६), परि प्रघन्व १० (७।०।२०), स तेसोतारा १२, (७।५।२१), इमानुकं ४ (८।०।१५), आपाहि वनशा ४ (०।८।३०), याप्रमाणें नैमित्तिक द्विपदा १४० आहेत या नैमित्तिक द्विपदांची व्यवस्था अशी आहे दर्शनीरूपांत एक द्विपदा म्हणावयाची व अध्ययनात (चर्चेत) दोन म्हणावयाच्या शेवटा वर्गांत एकच शिल्लक राहिल्यास ती नित्यद्विपदा समजावी उदाहरण (प्रथमाष्टकातील 'प्रमन्महे' या पाचव्या अध्यायात ० व्या वर्गापासून १४ व्या वर्गाच्या शेवटापर्यंत ज्या नैमित्तिक द्विपदा आहेत त्याची प्रारंभापासून दोन दोन याप्रमाणें गणना करता करता शेवटी "साधुर्नगृध्नु" ही एकच अधर्ची शिल्लक ठरते, ती नित्यद्विपदाच होय. तिचा नामनिर्देश नित्यद्विपदेंत केला आहे (पृ २३ पहा) कारण परिभाषाखण्ड १२ यात २० अक्षराची द्विपदा त्याच्या अर्धी म्हणजे १० अक्षराचा एकपदा अध्ययनात दोन द्विपदाची ऋचा मानतात त्या ऋचा अध्ययनात दोन द्विपदचे चार चरण करून घ्यावें हा तात्पर्यार्थ आता ज्या सूक्ताच्या ऋचा समसंख्याक नसतात त्यात शेवटी जी उर्वरित राहील ती नित्यद्विपदा होय अशा रीतीनें अध्ययनात दोन अर्धर्चांनी एक ऋचा करून म्हणणेंच योग्य आहे

भाष्य:— त्रीण्यर्धर्चाया: कथम्? तत्रापि द्वावर्धर्चावेका ऋचा। अर्धर्चो एका कर्तव्या। अध्ययनसंप्रदायबलात्।' 'अनादेशे ऽष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्च' (परिभाषा खण्ड ३) इति परिभाषायाम्। अध्ययने त्रीण्यर्धर्चं वाक् पञ्च संप्रदायो नास्ति। आसां परिमाणमाह। अग्निं होतारं पञ्च, सहिसयोनि षट्, अपजायत पञ्च, विश्वो विद्वायास्तिस्र. यस्त्व रथ पञ्च, प्रतदोचेय षट्, एन्द्रयाह्युप पञ्च इमान्तेषाचं चत्वारि, सनोनव्येभिर्वर्ज्यम्। इन्द्राय हि द्यौ सत, त्वया-

वयं पद्, अयर्मंह एका, चनोति हि एका, आत्वाजुवो पद्, स्तीर्णं पञ्च, इमे वां सोमा एका, इमे ये ते सुवायो वा एका, प्रसुज्येष्ठं पद्, ऊर्ती-देवानां वर्ज्यम् । सुषुमायातं त्रीणि, प्रप्रपूष्णश्चतुष्कं, अस्तु श्रौषट् चत्वारि,वार्चीभिर्नः वर्ज्यम् । तृपाबिंद्र पञ्च,ये देवासो वर्ज्यम् । नतत्य-स्त्यैमेका, सखेसख्यायमेका, अयारुचा त्रीणि, एतान्यार्णिर्गाण्यर्धर्चा ऋचा, ह्यनीयाश्चतुर्नवतिसंख्या इति । त्रीण्यर्धर्चं ऋक्‌द्वयने । अध्ययने अर्धर्चद्वयेन ऋक् एका । अर्धर्चैर्नैकैर्षं ऋक्‌द्वये कर्तव्य इत्यर्थ. ।

भाष्यार्थः—जेथें एका ऋचेंत तीन अर्धर्चा आहेत तेथें अध्ययन व हवनीकेयसाठीं काय योजना करावी ? असा प्रश्न उपस्थित झाला तर त्याची व्यवस्था अशी : परिभाषेंत ' अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः' असा नियम आहे. याचा अर्थ जेथें अमुक अक्षराचा चरण असा उल्लेख नाहीं, तेथें आठ अक्षराचा चरण व चार चरणाची एक ऋचा समजून अध्ययन करावें असा अध्ययनसंप्रदाय दृढ असल्यामुळें अध्ययनांत तीन अर्धर्चाची एक ऋचा म्हणण्याचा संप्रदाय कोठेंही नाहीं आतां तीन अर्धर्चांची मिळून एक ऋचा (सप्तपदा) अशा ज्या ऋचा संहितेंत आल्या आहेत त्याची संख्या सांगतों. अग्निहोतारं ७ (२।१।११), सहिरघोन ६ (२।१।१२), अय जायत ५ (२।१।१४), विश्वो-विहाया ३ (२।१।१५), यं त्वं रथ ५ (२।१।१६), मतद्वोचेयं ६ (२।१।१७), एन्द्र या हुवनः ७ (२।१।१८), इमान्तेवाचं ४ (२।१।१९),(सनोनव्येभि ऋचा सोडून) इंद्रायहिस्तैः ७ (२।१।२०), त्वया वयं ६ (२।१।२१), अर्यमंह १ (२।१।२२), चनोति १ (२।१।२३), आत्वाजुवः ६ (२।१।२३), स्तीर्णं ५ (२।१।२४), इमे वां सोमा १ (२।१।२५), इमे येते सुतासो १ (२।१।२५); प्रसुज्येष्ठं ६ (२।१।२६), (ऊतीदेवाना ऋचा सोडून) सुषुमायातं १ (२।२।१), प्रप्रपूष्णः ४ (२।२।२), अस्तु श्रौषट् ४ (२।२।३),

र्चाभिर्नो ऋचा सोडून,) वृषविद्र ५ (२।२।४) (ये देवासो ही ऋचा सोडून,) तरन्पत्यं १ (२।६।२८), सखे सख्यानम् १ (३।४।१२), यथारुचा ३ (७।५।२३) ह्या तीन तीन अर्धर्चांची एक ऋचा (म्ह. त्रिपदा) अशा ऋचांची संख्या हवनक्रियेंत १४ आहे; अध्ययनक्रियेंत मात्र दोन अर्धर्चांची एक ऋचा व एक अर्धर्चेची एक ऋचा अशा दोन समजाव्या. (प्रत्येक प्रतीकांतील अंक क्रमानें अष्टक, अध्याय व वर्ग यांचे बोधक समजावे.)

भाष्यः—एकर्चस्य ऋग्द्वयं विराट्छंदो विना कथं भवति ? इत्याशङ्क्य उच्यते। विराट्छंदः सर्वच्छंदांसि व्याप्तं वर्तते । उक्तं चारण्यके 'चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः। शरीरपुरुषः, छंदःपुरुषो, वेदपुरुषो, महापुरुष इति (ऐ. आर. ३ अ. २ खं. १) तस्योष्णिक्लोमानि। त्वग्गायत्री त्रिष्टुप्मांसमनुष्टुप् स्नावान्यस्थि जगती पंक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती (ऐ. आ. २, खंड ६) इति योन्येतानि विराट्चतुर्थान्येवमुहैवं विद्वान् एतद्दः सर्वैश्छंदोभिः प्रतिपन्नं भवति। (ऐ. आ.१ खण्ड १२)इति मार्गे भवतीत्यर्थः। गायत्रीश्च पंक्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः पांक्ताः पशवः इति ब्राह्मणम्। अत्रोदाहरणम् "पवस्व सोमास्तिस्रो नित्यद्विपदा गायत्र्य इति सर्वानुक्रमण्यां "द्विपाद् वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप् विराड्भ्यामनयोर्द्वाविंदयोर्द्विपदयोरयं पुरुषः" अत्रोदाहरणानि-आवांसुते. (५।१।१४,) प्रत्यञ्चमर्कमनयन्(८।८।१५,)परिस्तुवानश्चक्षसे(७।५।१२) जगतीपादः इति। एवं सर्वव्यासो भवति इत्यर्थः- "छंदांसि जज्ञिरे" इति श्रुतिः। तथा च शतपथब्राह्मणे–किं छंदः। का देवता प्रतिष्ठ इति'। द्विपदा छंदः, विष्णुर्देवता प्रतिष्ठ इति। यथा विष्णुः सर्वव्यापस्तथा विराट्छंद इत्यर्थः।

भाष्यार्थः—एका ऋचेच्या दोन ऋचा विराट्छंदावांचून कशा

टीप.— १ विराट्छंदश्चतुःसंख्यापूरक । येषां गायत्री त्रिष्टुप्

होतील ' अशी शंका घेऊन त्याविषयींचा परिहार सांगताा 'विराट्छंद सर्व छंदांत व्यापून आहे' ऐतरेयआरण्यकग्रंथांत १ शरीरपुरुष, २. छंद पुरुष, ३. वेदपुरुष व ४ महापुरुष असे एकूण चार पुरुष आहेत अस बाभ्याचें मत दिलं आहे छंदपुरुषाचें वर्णन श्रुतीनें असें केलें आहे का, उष्णिक् हे त्याचे लोम (अंगावरील बारीक केस), त्वचा गायत्री, मांस त्रिष्टुप्, स्नायु अनुष्टुप् अस्थि जगती, मज्जा पंक्ति व बृहती प्राण हे सर्व छंद विराट् चतुष्ठ आहेत असें जाणणे-यास सर्व छंदांत विराट्छंद व्याप्त आहे असं समजून येतें. असे गायत्रीछंद पंक्तिछंदांत ऐक्य पावतो, कारण " गायत्री पुरुष पाक्त पशव " असा ब्राह्मण आहे विराट्छंद गायत्रीछंदांत व्याप्त आहे, याचं उद. पवस्वसोममदयन्. या तीन ऋचा गायत्रीछंदाच्या असून विराट् छंदाच्याही आहेत असें सर्वानुक्रमणांत सांगितलें आहे द्विपद् हा पुरुष, वीर्य हें त्रिष्टुप् म्हणून त्रिष्टुप् व विराट या दोन छंदाच्या मार्गीय द्विपदेचा हा पुरुष आहे. विराट्छंदांत दुसरे छंद व्याप्त आहेत याची उदा० ' आया मुने ', ' प्रत्यर्वनर्कमनयन् ' या दोन द्विपदांमध्ये त्रिष्टुप् छंदाचा पाद असून विराट्छंदही आहे. ' परिसुग्राश्रक्षसे ' या द्विपदेंत विराट्छंद असून जगतीछंदाचा पाद आहे तात्पर्य, या उदाहरणांनी विराट्छंद सर्व छंदांत व्याप्त आहे असें सिद्ध होतें त्याप्रमाणें शतपथ ब्राह्मणांतही " किं छंद का देवता " छंद कोणता, देवता कोणती असा प्रश्न उपस्थित करून द्विपद छंद, विष्णुदेवता असें उत्तर दिलं आहे त्यावरून विष्णु जसा सर्वत्र व्याप्त आहे तसा विराट्छंद सर्व छंदांत व्याप्त आहे असें समजावं

जगतीनां, तानि विराट् चतुर्थानीत्यानि यान्येतानि चत्वारि छन्दांसि तान्येव तान्येव सकलान्येतानि छन्दो रूपाणि गायत्र्यादीनां स्वस्व निष्पादकहेतुत्वेन मुख्यत्वात् छन्दो रूपत्वोपचार । एवमुक्तेन यथोक्त प्रकारेण गायत्र्यादीनां त्रयाणां अतर्भावो विराट् छंदितानां चतुर्णां सर्वछंदोरूपत्वोपचार ।

भाष्यः— विराट्छंदस्तु चतुष्पदा । त्रीण्यर्धर्चानां पञ्चपदा ऋक् कर्तव्येति किं प्रमाणं । तत्रोच्यते—एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे, द्विपाद्त्रिपादमभ्येति पश्चात् । चतुष्पाद्येने द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पंक्तीरुपतिष्ठमानः ॥ (अष्ट. ८ अ.६ व. २३) एकपदा द्विपदा नित्या । द्विपाद् त्रिपादमभ्येति । एकीभूता भवतीत्यर्थः । अस्योदाहरणम् । अग्निहोतारं मन्ये० दसम् । यऊर्ध्वया० कृपा (अ. २ अ.१ व १२) अग्ने अर्धर्चा घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि० सर्पिषः (अ. २ अ. १ व. १२) इति द्विपदा । (चतुष्पदा तु 'पश्वानतायुम्' (१।५।१) । एकार्धर्चा त्रिपदा, एकार्धर्चा द्विपदा एका ऋक् पञ्चपदा अध्ययते । द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति, इत्यत्र समपादग्रहणात् । असमानपादा विरुद्धा तर्हि पंक्तिच्छंदो पञ्चपदा भवति । तस्य द्वितीयभेदो विराट् तस्मात् पञ्चपादत्वं प्राप्तम् । समपादो वा असमपादो वा विराट् छंद इत्यर्थः । अत्र श्रुतिः ॥ समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः, सम्मातरा चिन्नसमं दुहाते ॥ (८।६।२३) इत्यनया ऋचा परिहारः । दक्षिणवामहस्तौ समौ कर्तव्येऽसमौ इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थः— विराट्छंद चार चरणाचा आहे. मग तीन अर्धर्चाच्या पाच चरणांची ऋचा करावी, याविषयीं प्रमाण काय ? असें म्हणाल तर सांगतो. म्हणून 'एकपाद्भूयो०' हा मंत्र प्रमाण आहे. या मंत्राचा अर्थः— एक चरणाची द्विपदा नित्य असते. दोन चरणाची अर्धर्च तीन चरणाच्या अर्धर्चांत ऐक्य पावते. उदाहरण 'अग्निहोतार' या अर्धर्चाचे तीन चरण व तिच्यापुढें असलेल्या 'यऊर्ध्वया' या अर्धर्चाचे दोन चरण एकत्र होऊन पांच चरणांची एक ऋचा व त्यापुढें 'घृतविभ्राष्टि' ही अर्धर्च दोन चरणाची आहे. यामध्ये पाच चरणाची एक ऋचा अध्ययनासाठीं समजावी. मुळांत 'पश्वानतायुं'(१।५।१) ही नैमित्तिक द्विपदा आहे; परंतु अध्ययनार्थ तिचे चारच चरण करावे. कारण " द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति " या परिभाषेंत

अध्ययनासाठी समपाद ऋग्ग्रहण आहे पंक्तिछंद पाच चरणांचा असल्यानें असमपाद होतो हा गोष्ट अध्ययननियमाला विरुद्ध दिसते अशी शंका येईल, तर पंक्तिछंदाचा दुसरा भेद विराट् आहे, म्हणून त्याला पंचपादत्व येत नाहीं विराट्छंद समपाद व असमपादही असतो आता अध्ययनविधींत येणाऱ्या दोषाचा परिहार "समौचिद्धस्तौ" या श्रुतीनें होतो त्या श्रुताचा अर्थ—दोन हात सारखेच असतात पण त्याच वस्तूंच सारखें असत नाहीं एका माईच्या पोटीं दोन कालवडी जन्म पावतात, पण दूध सारखें देत नाहात व्यवहारातील उदाहरणें —दोन जुळा मुलं सारख्या जगाचा नसतात किंवा दोन जवळचे नातेवाईक सारखें दान देत नाहात

भाष्यः—अथाध्ययने ऋक्संख्योच्यते। पञ्चसप्त्यधिकचतुःशतदशसहस्राणीति (१०४७५) । तानि नैमित्तिकदिनद्वाभ्यां खिलादिरहितानि पद्पञ्चधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५६६) "संज्ञानमुशनावदत्" सूक्तस्य पञ्चदशर्चैकीकृत्य (१०५८१) एव पारायणे ऋक्संख्या। "ऋचां दशसहस्राणि" इति वचनस्य पूर्णां भवति इत्यर्थः। एका उशंतिना सा 'भद्रं नो अपि वातय मनः' (७।७।२) इति पादाधिक्यमनुक्रमणिकावृत्तावप्युक्तं । भद्रं पुरुषमित्यारण्यके (ऐ आ ५।८)। (संज्ञानसूक्तपरिशिष्टे पृथक् दत्तम्)। तत्पञ्चदशर्चात्मकम् अस्य ग्रहणे प्रमाणं आश्वलायनगृह्यसूत्रम् तत्र "समानीव इत्येका तच्छंयोरावृणीमह इत्येकेति"। तथा सांख्यायनस्य कौषीतकिसूत्रम्। अथोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे हस्तेन श्रवणेन वाऽक्षतसक्तूनां धानानां च दधिघृतमिश्राणां प्रयुज्य पदेन जुहुयात् इति ह्येक आहु सूक्तानुवाकाद्यानिति याऽस्यायार्द्यायामिति माण्डूकेयोक्त इत्यादि कौषीतकीयाग्निमीडे पुरोहितमित्येका शुभ्रमकस्तद्ग्रहीत्यादस्य शकुने भद्रमावद, गृणानाजमदग्निना, धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितं, सन्ताना यथ यज्ञिया शुशामि,

यो नः स्वो अरणः, प्रतिचक्ष्व विचक्ष्वाग्नेयाहि मत्सखा यत्ते राजन् शृतं हविरिति द्वृचा तच्छंयोरावृणीमह इत्येका शुनःशेपा ऋषिः प्राश्नन्ति (कौ. सू. ४ अ ५ खण्ड) इति। पञ्चशाखाना पारायणे तच्छंयोरावृणीमहे, इत्यत्र समाप्तिरेकवेदत्वात्। उक्तं च - ऋचां समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नतः। पठितः शाकलेनादौ चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥ १ ॥ शांख्याश्वलायनौ चैव माण्डूको बाष्कलस्तथा। बह्वृचा ऋषयः सर्वे पञ्चैते एकवेदिनः ॥ इति। शांख्या नाम शांखायन इति ॥

भावार्थ — आता अध्ययनाविषयीं कल्पना सांगतों. १०४१६ ऋचा ह्या नैमित्तिक द्विपदा १४० (दोन द्विपदेची एक ऋचा याप्रमाणें ७०) आणि शांखायनसूत्र १५ ऋचा मिळून (१०४१६ + ७० + १५) १०५०१ ही पारायणाची कल्पना 'ऋचां दशसहस्राणि' या कारिकेंत दिल्याप्रमाणें पूर्ण होते. उर्वरित ऋचा हा 'एकपाद' भद्रं नो अपि वातय मन' हा अधिक धरण्याविषयी मतांनुक्रमणीच्या वृत्तींत सांगितले आहे. त्याविषयी 'भद्र पुच्छ' ऐतरेयारण्यक पाचवें खण्ड ८ मध्येही प्रमाण आहे. शांखायनसूत्राच्या १५ ऋचा आहेत त्या परिशिष्ट १ मध्ये दिल्या आहेत. त्या पारायणात घेण्याविषयी, आश्वलायनगृह्यसूत्रांत प्रमाण आहे तें असें - उपाकर्मांत हवनासाठीं समाप्तीची ऋचा म्हणून समज्ञानीय ही एक 'तच्छंयोरा' ही एक घ्यावी. त्याचप्रमाणें शांखायनांच्या गौतमकी गृह्यसूत्रांतही आहे तें असें—ओषधी उगवल्यावर, हस्त किंवा श्रवणनक्षत्रावर उपाकर्म करावें त्यामध्यें अक्षतसक्तु किंवा धानांचा हवन दही आणि तूप यांत मिसळून वेद मंत्राने प्रतिकाण्डाचा हवन करावें इत्यादि नंतर ब्राह्मणाने सूक्त, अध्याय, अनुवाक किंवा खण्ड यांची पहिली ऋचा घ्यावी, मग साङ्

---

१ शाकला २ बाष ३ मण्डौ

येय सांगतो रौगीतर्कींच्या मतें 'अग्निमीळे' ही एक 'कुसुभकस्तदब्रवीत्॰' आवदस्त्वं शकुने भद्र॰, 'गृणाना जमदग्निना॰' 'धामन्ते विश्वं भुवन॰' 'गन्ता नो यज्ञ॰', 'यान रथो अरण॰' 'प्रतिचक्ष्वविचक्ष्व॰', 'अग्ने याहि॰', 'यत्ते राजन्॰' ह्या दोन दोन ऋचा व शेवटी 'तच्छंयोरा वृणीमहे' ही एकच ह्या ऋचांना दोन स्वरांत नंतर खिलक उल्लेख हविर्भाग ऋत्विज सांगतात. सारांश, ऋग्वेदी पाचही शाखांच्या पारायणांत 'तच्छंयोरावृणीमहे' या ऋचेनेंच समाप्ति व्हावी असें सांगितलें आहे. ऋचांचा समुदाय म्हणजेच ऋग्वेद त्याचा प्रथम प्रयत्नानें शाकल नामक ऋषीनें अभ्यास केला, नंतर चार शाखांच्या लोकांना केला शांख्य (शांखायन) आश्वलायन, माण्डूकेय, बाष्कल व शाकल (शाकल) हे पाच ऋषि एक वेदीच आहेत (वर्गसंख्याबोधक श्लोकांची प्रतीकें भाष्यांत आहेत)

भाष्यः—अथ पारायणे वर्गसंख्योच्यते-'एकर्च एकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा'। एकर्च एकवर्गो "जातवेदसे" नवर्च एकवर्गः 'अपो दिष्टा इति'। 'द्वौ वर्गौ तु द्व्यृचौ ज्ञेयौ' द्वौ वर्गौ द्व्यृचावित्यर्थ 'अग्ने त्वन्नो अन्तमः' (अष्ट० ४ अ० १ वर्ग १६) 'आयाहि मनसा सह' (अष्ट० ८ अ० ८ व ३०) इति। 'त्र्यृचस्य शतं स्मृतं त्र्यृचोवर्गाः शतमित्यर्थः। "उतत्यचमसंनव-मित्यादि"। "चतुर्ऋचा पञ्चसप्तत्यधिकं च शतं तथा" चतुर्ऋच वर्गा पञ्चसप्तत्यधिकशतमित्यर्थः। 'यदङ्ग दाशुषेत्वम्" इत्यादि। "पञ्चर्च तु द्विशतकं सहस्रं षड्सयुतम्" पञ्चर्च वर्गा एकादशाधिक द्वादशशतानीत्यर्थ। 'अग्निमीळे' इत्यादि। 'पञ्च-सप्तत्यार्यधिकं तु षड् ऋचा नु शतत्रयम्"। षडृचवर्गाः पञ्चसप्ततिरादधिकशतत्रयमित्यर्थः। 'अश्विना यज्वरी रिष' इत्यादि। सप्तऋचा शतं ज्ञेयं विंशतिश्चाधिका स्मृता"। सप्तर्चवर्गा विंशत्यधिकशतमित्यर्थ। 'यच्चिद्धि सत्यसोमपा' इत्यादि। "अष्टऋचा तु पञ्चाशत्पञ्चाधिकास्तथैव च"। अष्टर्चवर्गा पञ्चपञ्चाशदित्यर्थ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् इत्यादि। एवं दशाधिकसहस्रद्वयवर्गाः। पञ्चशाखासु निश्चिताः"। पञ्चशाखानां पारायणे निश्चये-नेत्यर्थः। "वर्गाः संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिताः"। संज्ञानसू-क्तस्य चत्वारो वर्गाश्चात्रमिलित्वा दशाधिकसहस्रद्वयमित्यर्थः। 'एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां संख्ये न न्यूनतः" एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, वर्गस्य ऋक् न्यूनसंख्येन, दशर्चस्य पञ्चऋक् त्र्यर्धर्चस्य, ऋक् कर्तव्येत्यर्थः। एवं चतुर्विधपारायणेऽपि ज्ञेयम्।

भाष्यार्थः—एक ऋचेचा एक वर्ग "जातवेदसे". दोन ऋचांचे दोन वर्ग 'अग्ने त्वम्' आणि 'आयाहि वनसा'. तीन ऋचांचे ९७, 'उत्तमे चमसं नवं' इ. चार ऋचांचे १७५ 'यदंगदाशुषे त्वं' इ. पांच ऋचांचे १२११, 'अग्निमीळे' इ. सहा ऋचांचे २४५, 'अश्विनाय-ज्वरीरिषः' इ. सात ऋचांचे १२०, 'यच्चिद्धि सत्य सोमपा' इ. आठ ऋचांचे ५५, 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्' इ. नऊ ऋचांचा एक वर्ग, 'आवोहिता' असे सर्व मिळून २०१० वर्ग. पांच शाखांच्या पारायणा साठीं निश्चित वर्गसंख्या आहे. ही संख्या संज्ञानसूक्ताचे ४ वर्ग धरून आहे. शिवाय पारायणांत नैमित्तिक द्विपदा आणि एकपदा यांचे जे वर्ग आहेत त्यांतील ऋचांची संख्या न्यून (१० ऋचांची ५, तीन अर्धर्चाची १ एक) धरून सांगितलेली आहे. तात्पर्य, ऋग्गणना करण्याचे वेळीं, नैमित्तिक द्विपदा १४०, त्याच्या ७० ऋचा व एकपदा ऋचा १४धरल्या आहेत. अशा रीतीनें क्रमादि चार पारायणांत हीच संख्या समजावी.

भाष्यः— 'समानीव' इति शाकलानां 'तच्छंयोरा' इति बाष्कलानामित्यस्य, बाष्कलशाखाध्ययनमनुक्रमणिकावृत्त्यनुक्रम्। तत्र 'गौतमाद्यांगिरसः पुरस्तात् पाच्छउपाद्धेयः परः। कुत्सा दीर्घतम-स्यैवं बाष्कलाध्ययने क्रमः' ॥ अस्यार्थः गौतमाद्यांगिरसः कुत्सः 'उपप्रयन्तो' 'नासत्याभ्यां' 'अग्निहोतारं' 'इमंस्तोमं'

'वेदिषदे' एष बाष्कलक्रम इत्यर्थः। अत्रैव अष्टममण्डले सूक्तनवके अनुक्रम विपर्यासः। तच्च 'स्वादोरभक्षि०' सूक्तान्ते 'अभिप्रवः सुराधसं' 'प्रभुभ्रुतमिति' सूक्तद्वयं पठित्वा। 'अग्न आयाह्यग्निभि'रिति पठेत् ततः 'थामद्रव' अध्याये 'गौर्धयति' अनुवाका दश-सूक्तात्मकः शाकलस्य। पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलस्य। तत्रोच्यते गौर्धयति सूक्तानन्तरं 'यथामनौ सांवरणौ' 'यथामनौ विवस्वति' 'उपमन्त्वा' 'पतन्त इंद्र' 'भूरिदिंद्रस्य' इत्यन्तानि पञ्चसूक्तानि पठित्वा, 'आत्वा गिरो रथीरिव' इति पठेयुः। अन्ते सप्तमित्सूक्ता-नन्तरं पञ्चदशऋचात्मकं 'संज्ञानमुशनावदत्' इत्यादि 'तच्छंयोरा-वृणीमहे' इत्यन्तं वेदसमाप्तिरिति बाष्कलाध्ययनम्। एवं अध्य-यनाभावात् शाखाभाव इत्यर्थ। सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकात् अष्टौ सूक्तानि बाष्कलस्याधिकानीत्यर्थः। 'प्रतिते' 'युवं देवा' 'यमृत्विजो' 'इमानि वां' इति चतुर्णां वालखिल्य-सूक्तानां लोप इत्यर्थः। यस्तान् ऋग्वेदेद चैवाप्यधीते, स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्। अस्यार्थः—य तान् ऋगर्थविद् वेद ततः इवने पारायणे च अधीते, स वेदिताऽध्येता च नाकपृष्ठे शश्वत्सदा भजते ह प्रसिद्धौ। इतः अमुं लोकमेत्य, तस्मात् न प्रच्यवते हीत्यर्थः।

भाष्यार्थः—'समानीव' (८।८।४९) ही शाकलाना व 'तच्छंयो' ही बाष्कलाना शेवटची ऋचा सांगितली आहे. तेथेच बाष्कल शाखेचा अध्ययनक्रम सांगितला आहे, तो असा —पहिल्या मंडलातील उपप्रयन्तो, (१।५।२१) हा अनुवाक म्हणून झाल्यावर क्रमाने 'नास त्याभ्या' 'अग्निहोतर' 'इम स्तोम' 'वेदिषदे' हे अनुवाक म्हणावेत. नंतर सातव्या मंडलापर्यंत उर्वरित राहिलेले सर्व अनुवाक म्हणावे पुढे आठव्या मंडलात नवसूक्ताचा अनुक्रम बदलावा, तो असा —'स्वादोरभक्षि' हे सूक्त म्हटल्यावर 'अभिप्र' (६।४।१४) 'प्रभुभ्रुत' (६।४।१६) ही दोन सूक्ते म्हणावीं नंतर अग्न आयाह्यग्नि (६।४।२१) सूक्त म्हणावें

त्यानंतर 'आग्रद्य' (अ. ६ अ ५) अध्यायात 'गौर्धयति' हा अनुवाद् शाखलशाखीयांना १० सूक्तांचा व बाष्कलांना १५ सूक्तांचा आहे. तो कसा तें सांगतों. 'गौर्धयति' (६।६।२८) सूक्तानंतर 'यथा मनौ सांवरणौ' (६।४।१८), 'यथा मनौ विवस्वति' (६।४।२०), 'उपमन्त्वा' (६।४।२२), 'एतत्त्यदन्द्र' (६।४।२४), 'भूरिदिद्रस्य' (६।४।२६). हीं पाच सूक्तें म्हटल्यावर 'आत्वा गिरो रथीरिव' इत्यादि सूक्तें आठव्या अष्टकांतील आठव्या अध्यायात असलेल्या 'सम्-मितू' सूक्तापर्यंत गाऊन 'समानमुत्तनावदत्' हें शेवटचें ऋचाचें सूक्त म्हणावें, म्हणजे 'तच्छंयोरा' ही ऋचा शाकलीला येते हा प्रकारचा अध्ययनसंप्रदाय याच्या प्रचारात नाहीं, म्हणून बाष्कलशाखेचा अभाव आहे असें लोक म्हणतात. तात्पर्य, शाकलांच्या १०१७ सूक्तांहून ८ सूक्तें बाष्कलांना अधिक आहेत व 'प्रतिते' (६।४।१७), 'युव देवा' (६।४।१८), 'यमृत्विजो' (६।४।२६), 'इमानि या' (६।४।३०) हीं चार वालखिल्यसूक्तें त्यांना नाहींत, हें जाणून ऋग्वेद जाणणारा व अध्ययन करणारा जो कोणी हवन व पारायण या दोन क्रियेत त्याचा विनियोग करतो, तो निरंतर स्वर्गांतर वास करतो, म्हणजे मृत्युलोकात् पुन परत येत नाहीं.

भाष्यः— अथ पारायणफलं तदुक्तं आरण्यके। "यद्धि संधिं विवर्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपमथ, यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्य रूपमप्राउत उभयमन्तरेणोभय व्याप्तं भवत्युभावकामो निर्भुजं ब्रूयात्। स्वर्गकाम प्रतृण्णमुभयकाम उभयमंतरेणेति" मस्यार्थः। द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वापि सन्धिस्तस्य नविच्छेदाप्यनं तन्निर्भुजं संहितापारायणमुच्यते। शुद्धे द्वे पदे अक्षरेवा संधिम कुर्वनोच्चारणं, तत् प्रतृण्णं तत् पदपारायणम्। संहितापदाभ्यामुभाभ्यां व्याप्तमुभयमन्तरेण क्रमपारायणमित्यर्थं। तथा च

स्तति त्रिभिः कृत्वा स्वरास्वरं विजानाति मात्रा मात्रां विभजते, सा संहितेति । एवमेतां संहितां यो वेद सर्वायते, प्रजया पशुभिर्यशसा, ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति । तस्मात् क्रमादृते द्वे पदे संहिता द्वैपदस्वरश्च न सिध्यति । द्वैपदासिद्धे उत्तरारम्भः कर्तुं न शक्यते। अतश्च पादार्धर्चे ऋक्सूक्तसिध्यर्थं भगवता पाञ्चालेन स्थापितानां पारायणक्रमेण क्रमपारायणमुत्तमं भवति । अत्र श्लोकः— प्रणाधेन पुरा ज्ञान दृष्ट्वा बुद्धा महामुनिः । अर्थस्तं क्रमं ब्रूयात् देवतायाश्च शास्त्रतः ॥ १॥ अतो ऋग्यजुषां बृंहण, पदैः स्वरैश्चाध्ययनं तथा त्रिभिः ।

अतोऽपि अस्मादपि हेतोः क्रमः अर्थवान् भवति । क्रमेण कृत्वा ऋग्वेदपारायणे, ऋचां बृंहण साधारणं भवति । इदमित्थमेव पाठ इति स्वरमात्रादिरूपेण, निश्चयो भवति । तथा यजुर्वेदपारायणे, यजुषां बृंहणं नाम साधारण स्वरमात्रादिरूपेण, इदमित्थमेव पाठ इति निश्चयो भवति इत्यतिदेश । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

भाष्यार्थ —आता पारायणाचें फल ऐतरेयआरण्यकांत सांगितलें आहे तें असें —दोन पदाचा किंवा अक्षराचा जो संधि त्याचा विच्छेद न करता, म्हणजे आर्षीसंहितारूपानें जें पठन त्याला वैदिक ' निर्भुज ' असें म्हणतात निर्भुजपारायण म्हणजे संहितापारायण. दोन शुद्ध अक्षराचे किंवा पदाचे संधि न करतां, जें वेगवेगळालें पठन त्याला वैदिकाची ' प्रतृण्ण ' अशी संज्ञा आहे प्रतृण्णपारायण म्हणजे पदपारायण संहिता व पदें या दोहोंनीं युक्त असें जें पारायण त्यास ' उभयमन्तरेण ' असे वैदिक नाव आहे. ' उभयमन्तरेण ' पारायण म्हणजे क्रमपारायण. अन्नादिकाची म्हणजे ऐहिक फलाची इच्छा असेल, तर त्यानें ' निर्भुजपारायण ' म्हणजे संहितापारायण करावें. स्वर्गकाम पुरुषानें प्रतृण्ण म्हणजे पदपारायण व दोन्ही फलाची इच्छा असणान्यानें, उभयमन्तरेण म्हणजे क्रमपारायण करावें. ऐतरेय आरण्यकांत ' तथा च स्तति त्रिभिः कृत्वा ...

व एवमेतां संहितां वेद' असें जें वचन आहे, त्याचा अर्थ अशा प्रकारें तीन पारायणें करून ह्या संहितेला जो जाणतो म्हणजे अध्ययन व उपासना करतो तो उपासक संतति, पशु, कीर्ति, ब्रह्मस्व ब्रह्मतेज व स्वर्गलोक मिळवून पुरुषाचें पूर्णायुष्य (१०० वर्षे) मिळवितो. क्रमावांचून दोन पद, संहिता व दोन पदांतील स्वर ह्यांची सिद्धि होत नाहीं' म्हणजे ही संहिता हा स्वर असाच आहे, असा निश्चय होत नाहीं. तात्पर्य, द्विपदाच्य असिद्धीमुळें पाद, अर्धर्च, ऋचा व सूक्त यांचें अध्ययन बरोबर होणार नाहीं आणि त्यामुळें पुढील जटादि आठ विकृतींच्या अध्ययनास आरंभ होणार नाहीं. म्हणून भगवान् बभ्रुपुत्र पांचालानें सांगितलेल्या पारायणांत क्रमपारायणच उत्तम आहे. शाणायकर्षीनें पूर्वी शिष्यांना क्रमावांचून सांगितलेलें अध्ययन पाहून रागावलेल्या भगवान् पांचालानें देवता व ब्राह्मण यांच्या प्रसादामुळें क्रमच अर्थवान् आहे असें म्हटलें आहे. तसेंच प्रातिशाख्य पटल ११ पद्य १७ यांत द्विपदांतल्या पदांनी व स्वरांनीं ऋचांचे व यजूंचे चांगल्या रीतीनें धारण क्रमपाठानेंच होऊं शकतें असें सांगितलें आहे. त्याशिवाय संहिता, पदें व क्रम या तीन प्रकारच्या अध्ययनानें युक्त असें वेदाध्ययन सुसंपन्न होय. ह्याकरितां क्रमपठन अवश्य होय. क्रमाध्ययनाला फार महत्त्व आहे. 'नानृषिः कुरुते काव्यं नारुद्रः क्रमपाठकः' या सुभाषितांतही शिवांशाशिवाय क्रमपाठक वैदिक होत नाहीं असें म्हटलें आहे. ह्या अर्थवादवचनानेंही क्रमपाठाचें महत्त्व व्यक्त होतें. दुसरें उपोद्बलक प्रातिशाख्यवचन-पदक्रमविभागज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः। स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंपदम् ॥ अर्थः—पद व क्रम यांचा विभाग जाणणारा, वर्णक्रमाचें स्वरूप व विभाग जाणण्यांत चतुर म्हणजे उदात्तादि स्वर, ह्रस्वादिमात्रा (उच्चारणकाल) ह्यांचें स्वरूप ओळखणारा वेदाभ्यासी ब्राह्मण आचार्यत्वाला प्राप्त होतो म्हणजे त्याला 'आचार्य' हें नांव शोभतें. 'संपदम्' असा पाठ घेतल्यास पूर्वोक्त ज्ञान संपादन केलेल्या

पुरुषानें आचार्यासमेत जावें एरव्हीं त्याला गुरुसमेत पठनाची योग्यता येत नाहीं.

भाष्यः— अथ पारायणविधिः । अत्रादौ कलशस्थापनादि उक्तं, महार्णवे । तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते । कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिक्तं सुभूषितम् ॥ १ ॥ पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुंकुमादिभिः । मृत्तिकायवसंमिश्रं वेदिमध्ये न्यसेत्ततः ॥२॥ पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखः स्थितः । स्नापितः स्थापितः कुंभे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥३॥ वत्सजान्वाकृतिं वेद मुत्तराग्रैः कुशैः कृतम् ब्रह्मोपधाने दत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् ॥ ४ ॥ प्रतिष्ठां कार्ये। त्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते । यज्ञोपवीत नैवेद्यं वस्त्रचन्दनकुंकुमै- ॥ ५ ॥ स्रग्धूपदीपताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम् । ब्रह्मज्ञानमिति- वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत ॥ ६ ॥ उपाध्यायं च संपूज्य, यथापाठ- स्तथा पठेत् ॥ ततो होमादि वक्ष्यमाणं कृत्वा पठेदित्यर्थः । तत्रैव बौधायनः ।

भाष्यार्थ.—आता पारायणविधि सांगतों.—पारायणाच्या आरंभीं कलशस्थापनइत्यादि विधि महार्णव ग्रंथात सांगितला आहे, तो असा— तीर्थ, देवालय किंवा सडासमार्जनानें शुद्ध केलेलें घर इतक्या ठिकाणीं सुदृढ, धाऊन स्वच्छ केलेला, पुष्पमाला, चंदन केशर इत्यादींनीं सुशोभित (ताम्याचा) कलश वेदीच्या मध्यभागीं ठेवावा. त्यात माती यव मिसळून टाकावी. नंतर ५० दर्भांचा ब्रह्मदेव करून तो कलशावर पश्चिमेकडे तोंड करून बसवावा. त्याच्या उत्तरेकडे उदगग्र य वत्सजान्वाकृतिवेद द्यावा. नंतर अग्न्युत्तारणपूर्वक प्राणप्रतिष्ठा करून वस्त्र, यज्ञोपवीत, चंदन, फुलें, माला, धूप, दीप, ताम्बूल वगैरे उपचारद्रव्यांनीं पूजा करावी नंतर उपाध्यायब्राह्मणाची पूजा करावी. पुढें सांगण्यात येणाऱ्या पद्धतीनें होमादि करून यथापाठ (ज्या शाखेचा जसा संप्रदाय असेल तसा) म्हणून पारायण करावें. त्याबद्दल बौधायन सांगतो —

भाष्यः—स्थंडिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय, तं परिस्तीर्याज्ये-नैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्य श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै श्रियै न्हियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषयेऽग्नयेकाण्ड-ऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्य काण्डऋषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उप-निषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीदेवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो वर्षेभ्यो ऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च हुत्वा पुन परिषिंचति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति । अन्ते एता ' अग्निमो-माद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत् । यद्वा ' भूर्देवाँस्तर्पयामि' इत्यादि यजुषा तर्पयित्वा अग्न्यादींस्तर्पयेदित्यर्थ ॥ महार्णवे ॥ एवं ऋग्वे-दस्य काण्डऋष्यादिवर्ज्यम् मास्विष्टकृतस्तेषा स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय, वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जमदग्नये गौतमाय वसिष्ठाय प्रागाथेभ्य पावमानीभ्य क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत इत्याह बौधायन ।

भाष्यार्थ — यथाविधि स्थंडिल करून अग्नीची स्थापना करावी. नंतर परिस्तरण घालून आज्याने अग्नि,सोम इत्यादि स्विष्टकृतापर्यंत ज्या देवता मूलग्रंथात चतुर्थीविभक्ति लावून दिल्या आहेत त्या प्रत्येक मंत्रास स्वाहा कार लावून हवन करावें नंतर व्याहृतीचा होम करावा आणि पर्युक्षण करून होम समाप्त करावा नंतर त्याच मंत्रांनी ' यजुषा " पदासह अग्न्यादिदेवतांचें तर्पण करावें, किंवा यजुषा म्हणजे " भूर्देवाँस्तर्पयामि " इत्यादि मंत्रांनीं तर्पण करून अग्न्यादि देवतांचें तर्पण करावें तात्पर्य, वरील तर्पणांपैकीं एक प्रकार स्वीकारावा हा विधि भगवान् बौधा यनांनीं सांगितला असून तेच त्यांनीच ऋग्वेदीयासाठीं विशेष सांगितला तो असा—मागें सांगितलेल्या विधानात काण्डऋष्यादि ऋषये काण्डऋषये येथ

पासून स्विष्टकृतापर्यंत ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्या सोडून त्या ऐवजीं ' शतर्चिभ्यो महानाम्नीभ्य ' येथपर्यंत दिलेल्या देवता घ्याव्या व होमविधि समाप्त करावा नंतर वेदाच्या आरंभापासून अखंड पारायण करावें

भाष्यः— पुनर्महार्णवे " अथातः पारायणविधिं व्याख्यास्यामः " आसमाप्तेर्नाश्नीयात् यथाशक्ति वाऽपः पयः फलान्योदनं वा हविष्यमात्रमन्नमल्पं भुक्त्वा तदाऽशेषमधीयीत ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्युपनिष्क्रम्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येध्मं प्रउवा दयाज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो........धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये श्रियै ....प्रजापतये काण्डऋषये सोमाय काण्डऋषयेऽग्नये कांडऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः साहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो०... महानाम्नीभ्यः इत्यन्तं प्राग्वत् । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत नास्याऽनध्यायो नास्यांतरा जननमरणे अशुचि• (आशौचं नेत्यर्थः) ' नान्तरा व्याहरेन्नविरमे चावन्त मधीयीत" । यावत्पर्यन्तं पठेत् तावत्पर्यन्तं न विरमेन्नान्यच्च वदेदित्यर्थः । "यद्यन्तरा विरमेत् त्रीन् प्राणानायम्य प्रणवं वा प्रविधाय यावत्कालमधीयीत । ततः सर्वनिशान्तरे संग्रामारण्यसलिलं लोप्य परिदध्यात् "निशान्तरं सन्ध्या निशादीन् लोप्य विहाय समापयेदित्यर्थः । आद्यन्ते च ब्राह्मणभोजन दक्षिणा च दद्यात् ॥ इति महार्णवोक्तम् विधानम् ।

भाष्यार्थ — महार्णवग्रंथातील पुन पारायणविधि सांगतो असा आरंभ करून आरंभीं कांहीं नियम सांगितले आहेत ते असे पारायण समाप्तीपर्यंत भोजन करू नये. शक्तीप्रमाणें पाणी, दूध, फळें, भात किंवा थोडें केवळ हविष्यान्न खाऊन संपूर्ण अध्ययन करावें त्याकरितां गावाबाहेर पूर्वेस किंवा उत्तरेस जाऊन शुद्धस्थानीं मागें सांगितल्याप्रमाणें होमविधि

करिता स्थण्डिलादि कर्म करावें. हवनात मार्गे सांगितलेल्या देवतांपेक्षा कांहीं अधिक देवता सांगितल्या आहेत त्या घ्याव्या. ऋग्वेद्यांनी होमात काण्ड-ऋष्यादि देवता न घेता, त्यांच्या स्थानीं ' शतर्चिभ्य....महानाम्नीभ्यः' पर्यंतच्या देवता घेऊन होम समाप्त करावा त्यापुढचा विधि पूर्वोक्तच समजावा नंतर हरिः ॐ म्हणून वेदपारायण आरंभावें व सतत म्हणजे खण्ड न पडूं देता दररोज अध्ययन करावें. नियम–पारायणामध्यें अनध्याय दिवस धरूं नाहीं जननाशौच व मृताशौच नाहीं. पारायणात विराम घेऊं नये व बोलूं नये. जर विराम किंवा भाषण होईल-तर तीन प्राणायाम करून प्रण-वाचें उच्चारण करावें. ठरलेल्या काळापर्यंतच अध्ययन करावें. रात्रीं किंवा सन्ध्यासमयीं व तसेंच युद्धकाल व अरण्योदक या ठिकाणीं पारायणाची समाप्ति करूं नये आरंभीं व शेवटीं ब्राह्मणास भोजन घालून दक्षिणा द्यावी असें महार्णवग्रन्थात विधान सांगितलें आहे

भाष्यः–अथ कमलाकरः– य एतेन विधिना वेदमधीयीत संतत पूतो भवति, मनःशुद्धिश्च भवति, वेदरूपो भवति इत्यर्थः। द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋगिभक्ष्याऽभोजन इहाधीते ऽनृतेभ्यः प्रमुच्यते। त्रिभिर्बहुभ्यः पतनीयपातकेभ्यः शूद्रायां रेतः सिक्त्वा गंगाप्सुच-निमज्यश्च भवति। चतुर्भिः शूद्रान्नभोजनात् स्त्रीसेवनाच्च, पञ्च-भिरयाज्ययाजनात् अग्राह्यग्रहणात्। षड्भिर्ब्राह्मणस्त्रीलोहितकर-णात् पशुहननात् सुवर्णस्तेयात् पतितसंयोगाच्च। सप्तभिः प्राजा-पत्यस्य हीनचरणात् यज्ञोपवन्यनाच्चाण्मिश्चांद्रायणस्यान्तराचर-णात् गुरुतल्पगमनाद्रजस्वलागमनाच्च। नवभिः सुरापानाद्दशभि-पूर्वजन्मेहजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गं लोकं गच्छति, इति अग्निष्टोमादिक्रतुभिरिष्टं भवति, पितॄन् स्वर्गं लोकं गमयति। वेदाध्यायी सदैव स्यात्पापा सत्यवाक्शुचिः। यं यं काम कामयते तं तं वेदेन साधयेत्॥ असाध्यं नास्ति यत् किंचिद्ब्रह्मणो हि फल महत्॥

भाष्यार्थ — कमलाकर म्हणतो, जो या पारायणविधीनें पारायण (वेदाध्ययन) सतत करतो तो पवित्र होऊन त्याची अन्तःशुद्धि होते तात्पर्य, तो वेदस्वरूप होतो भोजन न करता केलेल्या दोन पारायणांनीं, खोटें बोलण्याच्या पातकातून मुक्त होतो तीन पारायणांना पातित्य आगमान्य अनेक पातकांपासून मुक्त होतो चार पारायणें केल्यानें अभोज्यभोजन व परस्त्रीसेवन इत्यादि पातकें नाश पावतात पांच पारायणांना अयाज्ययाजन अग्राह्यग्रहण इत्यादि पातकें नाश पावतात सहा पारायणांनीं ब्राह्मणस्त्रीगमन, पशुहत्या, सुवर्णचोरी व पतितसंसर्ग इत्यादि पातकें नष्ट होतात सात पारायणें केल्यानें, प्राजापत्यकृच्छ्र करीत असतां आलेली न्यूनता व यज्ञांत पशु बांधणें इत्यादि पातकें नाश पावतात आठ पारायणांनीं चांद्रायणकृच्छ्रांत घडलेलीं पातकें नष्ट होतात नऊ पारायणांना मद्यपानाचें पातक नाश पावतें दहा पारायणें केल्यानें पूर्वजन्मांत व या जन्मांत घडलेलीं सर्व पातकें नाश पावतात व पारायण करणारा स्वर्गलोकांत जातो व अग्निष्टोमयज्ञाचें फळ मिळवतो पितरांना स्वर्गास पाठवितो तात्पर्य, वेदाध्ययन करणारा पापरहित, सत्यवचनी व शुद्ध राहून, जें जें इच्छितो तें तें त्यास वेदाच्या अध्ययनानें मिळतें वेदाध्ययनाचें फळ फार मोठें आहे त्यास अशक्य कोणतीच गोष्ट राहत नाहीं

भाष्यः— ऋग्विधाने-आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्वीत शान्तये । पुष्टये पशुलाभाय, धनलाभाय भूतये ॥ १ ॥ एषा हि संहिता देवी सर्वब्रह्ममयी निवृत् । उग्रेण तपसा दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २ ॥ होमाश्च जपयज्ञाश्च नित्यं कुर्वीत वै तया । सर्वकामप्रसिद्ध्यर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥ ३ ॥ एषा वै प्रतिलोमोक्ता शत्रुपक्षविनाशिनी । अस्याः प्रातिलोम्येयमभिचारेषु शस्यते ॥ ४ ॥ सर्वसंहितया प्रत्यृचं होमः आज्येन तिलैर्वा । 'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते' इति ब्राह्मोक्ते । सर्वपापहरो होम-

स्तिलैः सर्वत्र शस्यते । इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । शातातपः– कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव वेदपारायणं तथा । तिलहोमसहस्रं च सममेव-चतुष्टयम् । इदं केवलम् । अन्ये चान्द्रमसम् । इति कमलाकरभट्टकृतः वेदपारायणविधिः समाप्तः । व्याख्या चरणव्यूहस्य आद्यखण्डस्य वै मया । यथामति विरचिता महादेवप्रसादतः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूह-भाष्ये प्रथमखण्डः समाप्त ॥ इति प्रथमः ऋग्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः— ऋग्विधानात असें म्हटलें आहे कीं, ही गायत्रीरूप महिता देवानीं निर्माण केली आहे. म्हणून शांति, पुष्टि, पशु, धनलाभ व उत्कर्ष याशाठीं पारायणें करणें झाल्यास प्रथम गायत्रीनें कर्म (गायत्रीजप) करावें ही बुद्धिमान् असा विश्वामित्रऋषीनें घोर तप करून मिळविली आहे, म्हणून सर्व मनोरथपूर्तीकरितां ह्या गायत्रीमंत्राचें हवन व जप नित्य करावा. ही गायत्री विपरीत अक्षरानीं म्हणून जप केला असता शत्रुपक्षाचा नाश होतो. अभिचार म्हणजे जारणमारण व उच्चाटन या कर्मांत ही गायत्री अक्षरांच्या व्युत्क्रमानें म्हणणें अवश्य आहे. महापुराणांत असें सांगितलें आहे कीं, हवनांत द्रव्य सांगितलें नसल्यास, आज्य घ्यावें म्हणजे केवळ आज्यानें हवन करावें. सर्व ठिकाणीं तिलद्रव्याचा होम प्रशस्त आहे. कारण तो सर्वपापनाशक होय असें विष्णुधर्मोत्तरपुराणांत वचन आहे शातातपऋषि म्हणतो, कृच्छ्र, अयुत १०००० गायत्रीजप, वेदपारायण व सहस्रसंख्याक तिलहोम या चार गोष्टी समसमान आहेत. म्हणजे या प्रत्येक क्रियेचें फळ पापनाश हें आहे. उपर्युक्त शातातपाचे वचनांत जो कृच्छ्रशब्द आहे तो प्राजापत्यकृच्छ्र या अर्थीं आहे. इतर ग्रंथकार त्याचा अर्थ-चांद्रायणकृच्छ्र असा करतात. याप्रमाणें कमलाकरभट्टकृत वेदपारायणविधि समाप्त झाला याप्रमाणें चरणव्यूहाच्या प्रथमखंडाचें भाष्य यथामति विश्वेश्वराच्या कृपेनें समाप्त झालें. येथें चरणव्यूह प्रथमखण्डभाष्यभाषांतर समाप्त.

(चरणव्यूहद्वितीयखण्डः)

॥ यजुर्वेदवर्णनम् ॥

॥ अथ यजुर्वेदखण्डः ॥

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरकानाम् द्वादश भेदा भवन्ति, चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तवेया श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानाम् षड्भेदा भवन्ति, मानवा वाराहा दुन्दुभाश्छागलेया हारिद्रवेया श्यामायनीयाश्चेति । तेषां अध्ययनम्—

> द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
> ऋग्गणः परिसङ्ख्यातस्ततो ऽन्यानि यजूंषि च ।

अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम् । तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्त्यौखेयाः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । कालेता शाट्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तम्बी चेति । तेषामध्ययनमष्टौशतयजुःसहस्रान्यधीत्य शाखापारो भवति, तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पद-

पारो भवति, तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति, षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति ।

त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।
यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषाधर्मो मीमांसान्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । तत्र परिशिष्टानि भवन्ति, उपज्योतिषं साङ्गलक्षणं यूपलक्षणं, छागलक्षणं प्रतिज्ञाऽनुवाकसङ्ख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसङ्ख्या निगमा यज्ञपार्श्वहौत्रकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । तत्र कठानां योगा येन विशेषस्तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यवाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति जाबाला बौद्धायनाः काण्वा माध्यन्दिनेयाः शाफेयास्तापनीया कपोलाः पौण्ड्रवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरा वैणेया वैधेया अद्धा बौधेयाश्चेति । तेषामध्ययनं लौकिकं प्रवचनीयश्चेति ।

मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम् ।
षण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्नमुच्यते ॥ १ ॥

भाष्यम्ः— अथ द्वितीयखण्ड व्याख्यायते— यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः। षट् अशीतिर्भेदा इत्यर्थः। तत्र चरकाना द्वादश भेदा भवन्तीति स्पष्टार्थः। ते के भेदा ।

चरकाः आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाः आरायणीया वारायणीया वार्तान्तवेयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा भवन्ति। मानवा दुंदुभा वाराहश्च छागलेया हारिद्रवेया (श्यामा) श्यामायनीयाश्चेति ।

इति षट् मैत्रायणीयशाखागणा इत्यर्थः। मैत्रायणीयानां केचित् सप्तभेदा भवन्ति इति वदन्ति। 'श्यामा' इत्याधिकं तदधिकमेव। मैत्रायणीयस्तु वाजसनेयवेदाध्यायी। मानवं कल्पसूत्रम्।

तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशत् अध्यायाः। अष्टशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति। द्विवारपठनात् पदपारायणफलम् भवतीत्यर्थ। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति। त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थ.। पदक्रमाध्ययनं पृथक् न भवतीत्यर्थः।

भाष्यार्थ -- यजुर्वेदाचे ८६ भेद आहेत भेद या शब्दानें शाखाभेद हा अर्थ घ्याना त्यात चरकाचे १२ भेद–त्याची नावें १ चरक, २ आह्वरक, ३ कठ, ४ प्राच्यकठ, ५ कपिष्ठलकठ, ६ आरायणीय, ७ वारायणीय, ८ वार्तान्तवेय, ९ श्वेताश्वतर, १० औपमन्यव, ११ पाताण्डनीय, १२ मैत्रायणीय मैत्रायणीय शाखेचे भेद ६ १ मानव, २ दुंदुभ, ३ हारिद्रवेय, ४ वाराह, ५ छागलेय (एरेय) व ६ श्यामायनीय असे हे मैत्रायणीय शाखागण (भेद) आहेत.

कित्येक मैत्रायणीय शाखेचे सात भेद मानतात. त्यांच्या मतें 'श्यामा' हा अधिक आहे, पण तो स्वरोच्चार अधिकच आहे. मैत्रायणीय शाखेचा मनुष्य वाजसनेय वेदाचें अध्ययन करणाराच असतो. यानंतर हे त्याचें कल्पसूत्र म्हणजे श्रौतसूत्र होय. याचे संहितामन्त्राचे मन्त्र ११०८ आहेत. त्याचे ४१ अध्याय केले आहेत. संहितामन्त्राचें दोन वेळ पठन केलें म्हणजे तो वैदिक 'पदपार' या संज्ञेस योग्य होतो. तीन वेळ पठनानें त्याला 'क्रमपार'' ही संज्ञा मिळते. तात्पर्य, या शाखेस अनुक्रमें पद व क्रमपारायण केल्याचें फल मिळतें. कारण त्यांना (मैत्रायणीयांना) पदक्रमाध्ययन संहितेहून वेगळें नाही.

भाष्यः—षडंगान्यपीन्य षडंगविद् भवति। ता शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यंगानि भवन्ति।

माध्य-उदीच्यनैर्ऋत्येषु त्रिषु दिक्षु वाजसनेय-वेदोत्पत्तिरत्र यथाक्रमं। इतर देशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते। तच्च-विवाहे सोमे श्राद्धे च अग्न्याधाने तथैव च। एवं स्वजातिभिः कुर्यादन्यथा पतितो भवेत्। महार्णवे-पृथिव्या मध्यरेखा च नर्मदा परिकीर्तिता। दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदाश्च उच्यते ॥ ॥ १ ॥ नर्मदा दक्षिणे भागे आपस्तम्ब्याश्वलायनी। राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्याविभागिनः ॥ २ ॥ माध्यंदिनी सांख्यायनी, कौथुमी शौनकी तथा। नर्मदोत्तरभागे च, यज्ञकन्याविभागिनः ॥ ३ ॥ तुंगा कृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखरावधि। आ आन्ध्रदेशपर्यन्त, बह्वृचश्चाश्वलायनी ॥ ४ ॥ उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः। कौषीतकी ब्राह्मण च शाखा सांख्यायनी स्थिता ॥ ५ ॥ आन्ध्रादि-दक्षिणाग्नेयी गोदा सागर आवधि। यजुर्वेदस्तैत्तिरीय आपस्तंबी प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥ अन्यर्पूह्यादहोढृणा सन्ति सूत्राण्यनेकशः। यत्रास्ति योनिसंबंधः सूत्रदानफलान्वितः ॥ ७ ॥ सह्याद्रिपर्वतारभ्या-

दिशां नैर्ऋत्यसागरात् । हिरण्यकेशी शाखा च पर्शुरामस्यसन्निधौ ॥ ॥८॥ मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जर देशत । व्याप्ता वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ॥ ९ ॥ अंगवंगकलिंगाश्च कानीनो गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यंदिनी प्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विश्रुता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्वसंज्ञका ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ — सहा अंगाचें अध्ययन करून, वैदिक षडंगवत्ता होतो तीं षडंगें कोणतीं ? शिक्षा, ज्योतिष छंद, व्याकरण, (अष्टाध्यायी) कल्प, (श्रौत व गृह्यसूत्र) व निरुक्त अशीं सहा आहेत. पूर्व, उत्तर व नर्मदेच्या दक्षिणेत, वाजसनेय शाखेचे लोक आहेत व त्याचे भेद १५ आहेत पूर्वोक्त तीन दिशात, वाजसनेय वेदाची उत्पत्ति कशी झाली ही गोष्ट पुढे सांगण्यात येईल येथे व इतर देशात कोणत्या वेदाची कोणती शाखा आहे, कीं जिचा परस्पर यजुःकन्यासंबंध आहे याचा विभाग सांगतों. विवाह, सोमयज्ञ, श्राद्ध व अग्न्याधान या कर्मांत त्या वाजसनेयानीं स्वजातीशीं संबंध करावा नाहीं तर तो पतित होतो, असें वचन आहे शिवाय महार्णव ग्रंथात पुढील वचन आलेलीं आहेत 'भारतवर्ष' या संज्ञेनें प्रसिद्ध असलेल्या भूभागातून मध्यभागीं नर्मदा नदी वहात असल्यामुळें तिला 'पृथ्वीची मध्यरेषा' म्हटलें असावें मध्यरेषेच्या दक्षिणोत्तर भागात चार वेदाच्या कोणकोणत्या शाखा अस्तित्वात आहेत, कीं ज्याचा परस्पर संबंध विवाहादि कर्मांत होतो, तें सांगतों मध्यरेषेच्या म्हणजे नर्मदेच्या दक्षिणेस यजुर्वेदाची आपस्तंबी ऋग्वेदाची आश्वलायनी, सामवेदाची राणायनी व अथर्ववेदाची पिप्पला या चार शाखा असून, त्या शाखांचें अध्ययन करणारात परस्पर यजनिग्रहसंबंध होतो- नर्मदेच्या उत्तरेस माध्यंदिनी, सांख्यायनी, कौथुमी व शौनकी ह्या चार शाखा अनुक्रम यजुर्वेद, ऋग्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या असून त्याचाही परस्पर संबंध (यज्ञ,

विराट द कर्नाट) आहे. सह्याद्रिशिखरापासून कृष्णा, तुंगभद्रा व गोदावरी याचे तीरीं आंध्र देशापर्यंत (तैलंगण) शाकल व आश्वलायन या दोन शाखा आहेत. नर्मदेच्या उत्तरेस गुर्जर देशात ऋग्वेदच आहे. त्याची तिरड शांख्यायनी शाखा व कौषीतकी ब्राह्मण आहे. आंध्रापासून दक्षिण देशात आग्नेयीकडे असलेल्या देशात गोदासागरापर्यंत यजुर्वेदाचा तैत्तिरीय व आपस्तंबी शाखा आहे. अध्वर्यु, उद्गाता व होता यांचीं कर्मे सांगणारीं सूत्रें आहेत. जेथें त्यांचा परस्पर विवाह व सहसंबंध होतो तेथें त्या सूत्राचें ज्ञान सफल आहे. सह्याद्रीपासून नैऋत्येस असलेल्या समुद्रापर्यंत परशुराम क्षेत्रांत खांडिक हिरण्यकेशी शाखा आहे. मयूरपर्वतापासून गुजरायच्या सर हद्दीपर्यंतो मैत्रायणी शाखा असून वायव्यसरहद्दीपर्यंत तिचा प्रसार आहे. अंग (बिहार) वंग (बंगाल) कलिंग (ओरिसा) कानीन (गौड) व गुजराथ देशात वाजसनेय वेदाची माध्यंदिनी शाखा आहे. याज्ञवल्क्यानें शुक्ल यजुर्वेदाची ही प्रथम प्रणाली तिचा सर्व देशात प्रसार केला

भाष्यम्:— व्यासशिष्यो वैशम्पायनो निगदाख्यं यजुर्वेदं पठित्वा शिष्यांश्चकार तच्च भागवते । वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ २ ॥ इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया । विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ३ ॥ देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ४ ॥ यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधिगवेषयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच— 'ॐ नमो भगवते आदित्याय' इत्यारभ्य... .. 'अयातयामयजुष्काम उपसरामि' इत्यन्तं तुष्टाव । एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः । यजु-

ष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥७॥ यजुर्भिरकरोच्छाखा दश-
पञ्चचतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ।

भाष्यार्थः— आता प्रसंगवशात् शुक्लयजुर्वेद कसा उत्पन्न झाला तें सांगतों. व्यासशिष्य वैशंपायनानें निगदाख्य यजुर्वेदाचें अध्ययन करून शिष्य केले. याचें वर्णन पुढीलप्रमाणे श्रीमद्भागवतांत आहे. वैशंपायनाचे ' चरकाध्वर्यु ' शिष्य होते. त्यांनीं गुरुची ब्रह्महत्या नष्ट करणारें व्रत केलें तेव्हां वैशंपायनाचा शिष्य याज्ञवल्क्य गर्वानें पुढें येऊन म्हणाला, ' गुरुजी, हे शिष्य दुबळे आहेत. त्यांच्या व्रताचरणानें काय होणार ? यास्तव तुम्हीं सांगितलेलें हें कठीण व्रत मीच करतों.' ही त्याची गर्वोक्ति ऐकून वैशंपायनास राग आला व तो म्हणाला, ' पुरे तुझा संबंध. तूं येथून चालता हो. माझा शिष्य असून ब्राह्मणाचा अपमान केलास त्या अर्थी माझ्यापाशीं जें शिकलास तें सर्व टाकून दे ! ' याज्ञवल्क्य देवरातमुनीचा पुत्र होता. त्यानें गुरूच्या आज्ञेनुसार तत्काल यजुःसंहिता ओकून टाकली व तो तेथून निघून गेला. तो गेल्यावर ऋषींनीं यजुःसंहितेचीं टाकून दिलेलीं सर्व वचनें पाहिलीं. त्याच्याविषयीं ऋषींस लोभ वाटला. त्यांनी तित्तिरी पक्ष्याचीं रूपें घेऊन तीं घेतलीं. त्यामुळें त्या सुंदर तैत्तिरीय शाखा झाल्या. शौनकमुने, याज्ञवल्क्य तेथून गेल्यावर वेदमंत्रांचा शोध करूं लागला. त्याला आपल्या गुरुजवळ नसलेले असे नवीन वेदमंत्र पाहिजे होते. त्यासाठीं त्यानें सूर्याची उपासना केली. याज्ञवल्क्यानें 'हे भगवन् सूर्यनारायणा, तुला नमस्कार असो' असा आरंभ करून पुष्कळ स्तुति केली व शेवटीं म्हणाला, ' मी तुझ्या चरणाला शरण आहें. करितां कोणाच्याही तोंडीं राहून शिळे झाले नाहींत असे नवीन यजुर्मंत्र मला पाहिजेत. ' सूत म्हणाले शौनका, याप्रमाणें याज्ञवल्क्यानें सूर्याचा स्तव केला असतां तो प्रसन्न झाला व त्यानें वाजीचें म्हणजे घोड्याचें रूपानें त्या ऋषीला नवीन असे यजुर्मंत्र दिले. त्या समयीं याज्ञ-

वल्क्याला जे यजुर्मंत्र मिळाले त्याच्या त्यानें (१५) पंधरा शाखा केल्या. त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा म्हणतात त्याचा काण्व, माध्यंदिन इत्याद कांनी स्वीकार केला.

भाष्यम्— इत्यादिग्रंथपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानंतरं देवरातसुतेन अब्राह्मणत्वभिया स्तुतेन सूर्येण वाजिरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा सन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनेयी संज्ञाः। शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वेदत्वसंख्यासंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यजूंषि मुनये दत्तानि। तैर्यजुर्भिरुपरतैः समुनिस्ताः वाजसनेः पञ्चदशशाखा अकरोत्। तस्माच्च मुनेः सकाशात् काण्वमाध्यंदिनादयः अध्ययनं चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति।

भाष्यार्थः— वरील ग्रंथाचा विचार करता यजुर्वेद टाकल्यानंतर देवरातपुत्र याज्ञवल्क्यानें आपणास अब्राह्मणत्व येईल या भीतीनें सूर्याचें स्तवन केलें. तेव्हां घोड्याच्या रुपानें 'वाजेभ्य' म्ह. मानेवरच्या केशापासून वाजेन म्हणजे वेगानें टाकल्या म्हणून त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा हें नाव प्राप्त झालें. शाखारण्डत्वदोष टाळण्याच्या निमित्तानें व वेदांची चार ही संख्या संरक्षण व्हावी म्हणून वाजीरुप सूर्यानें कधीं कोणास टाकून नसलेले म्हणूनच नवीन (अयातयाम) असे यजुर्मंत्र याज्ञवल्क्यमुनीला दिले. त्या मिळालेल्या मंत्रानीं त्यानें पंधरा वाजसनेयी शाखा केल्यानंतर काण्व, माध्यंदिन इत्यादींनीं अध्ययन केलें, त्या शाखा पंधरा आहेत.

भाष्यम्:— अथ प्रसंगाद्यजुर्वेदस्य शाखाप्रणयनविचारः किंचिदुच्यते। तत्र यजुर्वेद एव प्रथमः। तथा च विष्णुपुराणे। एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् इति। यज्ञोपयोगित्वरूपयोगात् सर्वोऽपि वेदो यजुर्वेद इत्युच्यते। यजुर्वेदस्य

शाखाभेदं सविस्तरमाह — यजुर्वेदतरो शाखा सप्तविंशन् महा मुने । वैशपायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥ शिष्येभ्य प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्ब्रह्मरातसुतो द्विज ॥ २ ॥ शिष्य परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरत सदा । ऋषिर्योद्य महामेरौ समाजे नागमिष्यति ॥ ३ ॥ तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेव मुनिगणे समयो य कृतो द्विज ॥ ४ ॥ वैशपायन एकस्तु त व्यतिक्रान्तवांस्तदा । स्वस्रीय बालक सोऽथ पदास्पृष्टमघातयत् ॥ ५ ॥ शिष्यानाह स भो शिष्या ब्रह्महत्यापह व्रतम् । चरध्व मत्कृते सर्व न विचार्यमिद तथा ॥ ६ ॥ अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेतैर्बहुभिर्द्विजै । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्च रिष्येऽहमिद व्रतम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ — आता प्रसगानें यजुर्वेदशाखेच्या रचनेचा थोडा विचार सागतों प्रथम यजुर्वेदच होता विष्णुपुराणात एकच यजुर्वेद चार प्रकारानीं कल्पिला असें म्हटलें आहे कारण सर्व वेद यज्ञोपयोगी असल्या मुळें त्याना यजुर्वेद हा सज्ञा होती आता यजुर्वेदाचा शाखाभेद सविस्तर सागतों व्यासशिष्य वैशपायनानें यजुर्वेदशाखेच्या २७ शाखा कल्या आणि शिष्याना दिल्या त्यानीं अनुक्रमानें त्या ग्रहण केल्या वैशपायनशिष्य याज्ञवल्क्य ब्रह्मरातपुत्र असून परम धर्म जाणणारा व गुरुसेवेंत तत्पर असा होता एके वेळीं सर्व ऋषींनीं विचार करून असें ठरविलें का, मेरुपर्वतावर आपला मोठा समाज भरवावा त्या वेळीं ठरल्याप्रमाणें त्या समाजात जो ऋषि येणार नाहीं त्याला सात दिवसातच ब्रह्महत्या घडेल या नियमानें एकट्या वैशपायनानें उल्लघन केलें व हा कर्मसयोगानें सात दिवसाचे आतच त्याचा भाचा त्याच्याच पायानें चिरडून मेला व त्यामुळें त्यास ब्रह्महत्या लागली म्हणून त्यान आपल्या सर्व शिष्याना ब्रह्महत्यानाशक व्रत करण्याची आज्ञा केली तेव्हा याज्ञवल्क्य पुढें येऊन म्हणाला, ' या निस्तेज ब्राह्मणाना व्रत देण्यात काय अर्थ ? मी हें व्रत करतों

भाष्यः— ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यम् महामुनिम् । मुच्यतां यत्त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमानक ॥ ८ ॥ निस्तेजसो वदस्येनान् यत्त्वं ब्राह्मणपुंगवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभंगकारिणा ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ॥ ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥ १० ॥ पराशर उवाच । इत्युक्तो रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः । छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥ यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज । जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ततः स्मृताः ॥ १२ ॥ ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥ याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ.—' गुरु रागावून म्हणाले, ' तू ब्राह्मणांचा अपमान करणारा आहेस. कारण या श्रेष्ठ ब्राह्मणांना तू निस्तेज म्हणतोस तर माझा आज्ञाभंग करणाऱ्या शिष्याचा काय उपयोग ? तेव्हा माझ्यापासून केलेलें अध्ययन टाकून दे ! ' तेव्हा याज्ञवल्क्य म्हणाला, ' गुरो, मी तुमच्या ठिकाणीं असलेल्या भक्तीनें असें म्हणालों. असें असता तुम्ही रागावतां तर तुमच्यापासून केलेलें अध्ययन मलाही नको. ' पाराशर म्हणाले, असें बोलून त्यानें रक्तानें भरलेले असे मूर्तिमन्त यजुर्मन्त्र ओकून टाकले व तो निघून गेला. याज्ञवल्क्यानें ओकून टाकलेले ते यजुर्मन्त्र घ्यावे कोणी ब्राह्मणांना ते घेणें अनुचित वाटलें म्हणून त्यांना तित्तिरिपक्षाच्या रूपानें पुन घेतले म्हणून ते तैत्तिरीय झाले. वैशंपायनानें सांगितलेल्या (याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्त) ज्या शिष्यांनी ब्रह्महत्यानाशकव्रतानें आचरण केलें ते ' चरकाध्वर्यु ' झाले. हे मैत्रेया, नंतर याज्ञवल्क्यानेंही प्राणायामतत्पर होऊन शुद्ध रीतीनें यजुर्मंत्र (वैशंपायनगुरुजवळ नसलेले) मिळावे म्हणून करण्याच्या इच्छेनें सूर्याची स्तुति केली.

भाष्यः— याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः ॥ १५ ॥ इत्यादि । पराशर उवाच इत्यन्तां स्तुतिं कृत्वा । इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम् ॥ १६ ॥ याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः—याज्ञवल्क्य म्हणाला, ' मुक्तीचें द्वार, अमित तेजस्वी व ऋग्यजुःसामरूपी, त्रयरूपी सूर्या, तुला नमस्कार असो ' इत्यादि पराशरवचनापर्यंत स्तुति केली. " नमः सवित्रे " इत्यादि श्लोकांनीं स्तुति केली असतां सूर्यानें प्रसन्न होऊन घोडयाच्या रूपानें 'वर माग' असें म्हटलें. तेव्हां याज्ञवल्क्यानें सूर्यास नमस्कार करून " माझ्या गुरूजवळ नसलेले (अयातयाम) असे यजुर्मन्त्र मला दे " असें म्हटलें.

भाष्यः— पराशर उवाच— एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ १८ ॥ यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वः सोऽभवद्यतः ॥ १९ ॥ शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । कण्वाद्यास्तु महाभागा याज्ञवल्क्यप्रवर्तिताः ॥ २० ॥ तद्गुरुर्वैशम्पायनो यानि न वेत्ति तेषां व्यासेनानुपदिष्टत्वादिति भावः । वाजिनः समाख्याता वाजिरूपसूर्यमोक्तसंहिताध्यायित्वात् । इति वाजसनेयिवेदोत्पत्तिः ।

भाष्यार्थः—तेव्हां सूर्यानें व्यासानें वैशंपायनाशीला न सांगितलेले म्हणून त्यांना ठाऊक नसलेले असे यजुर्मंत्र दिले. त्या मंत्रांचें अध्ययन करणारे ' वाजी ' झाले. कारण ते मंत्र सांगतांना सूर्य घोडा झाला होता. त्या वाजींचे काण्वादि १५ भेद याज्ञवल्क्यानें प्रसिद्ध केले. याप्रमाणें शुक्लयजुर्वेदाची उत्पत्ति झाली.

भाष्यः— 'काण्वाः माध्यंदिनाः शाफेयाः स्थापायनीयाः कापालाः पौंड्रवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्या वैधेया वैणेया औधेया गालवा वैजवाः कात्यायनीयाश्चेति ' (पञ्चदश शाखा इत्यर्थः ।)

' प्रतिपदमनुपदं, प्रतिपदे अनुपद अल्पपदं कर्तव्यमित्यर्थः। छंदः, छंदोरत्नाकरादि । भाषा शब्दपरिभाषा । धर्मः धर्मशास्त्रं मिताक्षरादि । मीमांसा प्रसिद्धा । न्यायस्तर्कः न्यायशब्देन काणादसूत्रम् । तर्कशब्देन गौतमसूत्रम् इति षडुपांगानि । उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम् । सांगलक्षणं सामुद्रिकादि । (यूपलक्षणं छागलक्षणं च यज्ञे प्रसिद्धम्)। प्रतिज्ञासूत्रम् खण्डत्रयात्मकम् । अनुवाकाध्याय । वेदशाखापरिज्ञानार्थं चरणव्यूहसूत्रम् । श्राद्धसूत्रम् नवखण्डात्मकम् । श्रौतयज्ञार्थं मंडपरचनात्मक शुल्वसूत्रम् । पार्षदपरिशिष्टसूत्रम् । ऋग्यजुर्निर्णयात्मकं ऋग्यजु.परिशिष्टसूत्रम् । इष्टकापूरणपरिशिष्टसूत्रम् । गोत्रप्रवरनिर्णयार्थः प्रवराध्यायः । उक्थशास्त्रपरिशिष्टम् । क्रतुसंख्या । निगम यज्ञपार्श्व हौत्रक प्रसवोत्थान कूर्मलक्षणपरिशिष्टपञ्चक । यज्ञेषु प्रसिद्धम् । एतानि परिशिष्टानि अष्टादशसंख्याकानि कात्यायनमहर्षिप्रणीतानि ।

भाष्यार्थ —काण्व, माध्यंदिन इत्यादि या पंधरा शाखांचीं नांवें आहेत. प्रत्येक उपरांगवाचक पदाच्या मार्गे ' अनु ' म्हणजे अन्य पद ठेवावें. उदाहरण, अनुच्छंद, अनुभाषा इत्यादि छंद म्हणजे छंदोरत्नाकर वगैरे. भाषा म्हणजे शब्दपरिभाषा. धर्म म्हणजे मिताक्षरादिधर्मशास्त्र. मीमांसा पूर्वमीमांसा (जैमिनीकृत १२ अध्याय) न्याय म्हणजे काणादसूत्र. तर्क म्हणजे गौतमसूत्र. अशीं सहा उपांगें आहेत १. उपज्योतिष म्हणजे ज्योतिःशास्त्र, २. सांगलक्षण म्हणजे सामुद्रिक इत्यादि (यूपलक्षण व छागलक्षण यज्ञांत प्रसिद्ध आहेत) ३. प्रतिज्ञासूत्र खंड तीन ४ अनुवाकाध्याय ५ चरणव्यूह (वेदाच्या शाखांचें ज्ञान होण्यासाठीं) ६. श्राद्धसूत्र नवखंड.

७. श्रौतयज्ञमंडपरचनाकरण्यासाठी शुल्बसूत्र ८ पार्षदपरिशिष्टसूत्र. ९. ऋग्वेद व यजुर्वेदनिर्णयाकरिता ऋग्यजुः परिशिष्टसूत्र. १०. इष्टका पूरणपरिशिष्टसूत्र. ११. गोत्रप्रवरनिर्णयार्थ प्रवराध्याय. १२. उक्थ शास्त्रपरिशिष्ट १३. क्रतुसंख्या १४ निगम, १५. यज्ञपार्श्व. १६ हौत्रक. १७. प्रसवोत्थान व १८. कूर्मलक्षण अशी अठरा परिशिष्टे कात्यायन महर्षींनी लिहिली आहेत (हे मायातर चौखम्बामुद्रित असलेल्या पाठा प्रमाणें आहे)

भाष्यः— द्वे सहस्रे शते न्यूने मंत्रे वाजसनेयके। इत्युक्तमेतत्सकलं सशुक्रियम्। ग्रंथाश्च परिसंख्यात ब्राह्मणं च चतुर्गुणम्॥ वाजसनेयके वेदे नवशताधिकसहस्रमंत्राः इत्यर्थः। सकलं एतत् सशुक्रियं ('ऋचं वाचं' इति षट्त्रिंशदध्यायोक्तचतुर्विंशदृचात्मकसहितम्। मध्यान्हे शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्ताः स शुक्लयजु परिसंख्यात इत्यर्थः। वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपौर्णिमाग्रहणात् शुक्लयजुः। प्रतिपदायुक्तपौर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुः इति वा (ऋक् संख्या पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशति. १९२५ खिलमन्त्राः 'अग्निश्च' इति षड्विंशत्यध्यायोक्ता.। यजु संख्या अष्टाविंशत्युत्तराष्टशतान्यष्टौ सहस्राणि)' ब्राह्मणं च चतुर्गुणं' वेदचतुर्गुणं शतपथब्राह्मणमित्यर्थं। यजुर्वेदतरोरासन् शाखा एकोत्तरं शतम्। तत्रापि च शिवाः शाखा दशपञ्च च वाजिनाम्॥ तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा या कण्वसंज्ञिका। इति अयान्तरे।

भाष्यार्थ--वाजसनेयी वेदात १९०० (२०००-१००) मंत्र आहेत. ते सर्व सशुक्रिय आहेत. सशुक्रिय म्हणजे शुक्लयजुर्वेदाच्या ३६ व्या अध्यायात 'ऋचंवाचं' इत्यादि चोवीस ऋचासहित म्हणजे १९२४ आहेत. त्या वेदास शुक्लयजु म्हणण्याची कारणें दोन. माध्यान्हकाळी सूर्यानें दिला हे एक व दुसरें त्याना उपकर्मासाठी चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमा सांगि-

तली आहे हें होय. ज्या शाखीयाना उपाकर्मासाठीं प्रतिपदायुक्त पौर्णिमा घ्यावी असा आदेश आहे ते 'कृष्णयजु' होत. ग्रंथान्तरीं यजुर्वेदरूप वृक्षाच्या शाखा १०१ आहेत त्यापैकीं बाकीच्या १९ शाखा कल्याणकारक असून त्या शाखेत 'कण्वशाखा' प्रथम म्हणजे मुख्य सांगितली आहे.

भाष्यः— तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति । औख्या खांडिकेयाश्चेति । खांडिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तंबी बौधायनी सत्यापाढी हिरण्यकेशी औधेयीचेति । तेषामध्ययनपरिमाणम् । काण्डास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिक्यकाश्चतुः ॥ चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट् ॥ १ ॥ एकपञ्चाशदधिकाः संख्या पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति चाधिका ॥ २ ॥ लक्षैकन्तु द्विनवतिसहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथैवाक्षर मुच्यते ॥ ३ ॥ लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टषष्ट्यधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् ॥ ४ ॥ काण्डाः ७, प्रश्नाः ४४, अनुवाकाः ६५१, पञ्चाशाः २१९८, पदानि १९२०९०, अक्षराणि २५३८६८ । शाखावाक्यान्यपुताने सहस्राणि नवाने च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते ॥ १ ॥ इति ब्राह्मणे अष्टौ वाक्यसंख्या १९४८० । इति तैत्तिरीयनिगदवेदास्यसंख्योक्ता इत्यर्थः ।

भाष्यार्थ —तैत्तिरीय शाखेचे भेद दोन. १. औख्य, २. खांडिकेय खांडिकेयाचे भेद पाच. १. आपस्तंबी, २. बौधायनी, ३. सत्याषाढी, ४. हिरण्यकेशी व ५. औधेयी असे आहेत. त्याचें अध्ययनाचें परिमाण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. कांड ७, प्रश्न ४४, अनुवाक ६५१, पन्नासा २१९८, पदें १९२०९०, अक्षरें २५३८६८. ब्राह्मणमधील आठ आठ वाक्याची संख्या १९४८०. याप्रमाणें तैत्तिरीय शाखेच्या 'निगद' वेदाची संख्या सांगितली.

भाष्यः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः॥ मंत्रश्च ब्राह्मणं च मंत्रब्राह्मणे तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोः वेद इति संज्ञा। तदुक्तं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इत्युक्तशाखीयप्रातिशाख्य भाष्यकारेणोव्वटेन आपस्तंबीय सामान्यसूत्रभाष्यकारेण कपर्दिना धूर्तस्वामिना च। तथा च सति मंत्रो नाम संहितामंत्रः। तादृङ्मंत्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदग्रे, ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथाऽपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति स मंत्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुण पठ्यते इत्यर्थः। एतादृशपठनं शाखायाः अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति। तथाहि संपदयामि "प्रजाऽअहमिह प्रजासोमानर्धाः" इति संहितामंत्रः॥ एतस्यैव ब्राह्मणं संहितायामेव तदग्रे एव संपदयामि—"प्रजाभहमित्याह यावन्त एवेति" ब्राह्मणमित्युभयोरपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणितं पठनं भवति। एतादृशमुदाहरणान्तरमाह—"इमामगृभ्णन्रशनामृतस्यपूर्व आयुषिविदथेषु" इति संहितामंत्रः। एतस्यैव ब्राह्मण संहितायामेव तदग्रे एव संहितारूपेण वर्तते तत्कथम्? इत्यपेक्षायामाह "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति ब्राह्मणम्। अनयोरपि त्रिगुणत्वेन पठनं "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" इति त्रिगुणत्वेन पठनं भवति। एते त्रिगुणाः कस्यामपि शाखायां न भवन्ति किन्तु गाथासंप्रदायात्। एवमन्यानि बहूनि वाक्यानि सन्ति। अतः कारणात् अन्यानि शाखान्तराणि स्मृतानि। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति। एतेषां शुक्लकृष्णयजुषां पठनं प्रवचनीया. प्रतिवचनत्वेन च समाप्तमित्यर्थः॥ २॥

भाष्यार्थः—यजुर्वेदाचें लक्षण संहितामंत्र व ब्राह्मणमिश्रित जो वेद तोच कृष्णयजुर्वेद मुख्य होय. इतर शुक्लयजुर्वेदादि शाखा होत 'मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' असें कात्यायनीय प्रातिशाख्यभाष्यकार उव्वट·

चार्य व आपस्तंबसूत्रभाष्यकार कपर्दी व धूर्तस्वामी यांनी वेदांचें जें लक्षण सांगितलें आहे त्याचें विवरण पुढीलप्रमाणें केलें आहे. मंत्र म्हणजे संहितामंत्र आणि तद्या मंत्रस्वरूपसंहितेमध्येंच त्याच्याच पुढें त्याचा ब्राह्मण म्हणजे त्या मंत्राचा कर्मामध्यें विनियोग सांगणारें वचन या दोहोंचें संहिता, पद व क्रमरूपानें त्रिगुणपठन म्हणजे अध्ययन ज्या शाखेंत आहे तिला मुख्य यजुर्वेद असें नांव आहे. अशा प्रकारचें अध्ययन फक्त तैत्तिरीय शाखेंतच आहे. त्याचें उदाहरण 'प्रजाअहमिहप्रजाछो मानवीः' हा संहितामंत्र. त्यापुढेंच त्या मंत्राचा विनियोग सांगणारा ब्राह्मण 'प्रजा-अहमित्याह' हा आहे. या उभयांचें संहिता, पद, क्रम या रीतीनें जें पठन तें त्रिगुणपठन होतें. अशाच रीतीचें दुसरें उदाहरण सांगतों— "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्यपूर्व आयुषि विदथेषु" हा संहितामंत्र व त्यापुढें संहितेतच संहितारूपानें ब्राह्मण सांगितला आहे. तो कसा अशी आकांक्षा उत्पन्न होईल म्हणून सांगतों. "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानी-मादत्ते" हा ब्राह्मण दिला आहे. तात्पर्य, संहिता व ब्राह्मण या उभतांचेंही त्रिगुणत्वानें म्हणजे उदात्त, अनुदात्त, स्वरित या स्वरांत पठन हें त्रिगुण कोणत्याही शाखेंत नाहींत; कारण इतर शाखांचे ब्राह्मणादि ग्रंथ गाथारूप आहेत म्हणून त्या शाखा होत. या शुक्ल व कृष्ण यजुर्मंत्राचें अध्ययन प्रतिवचनीयत्वानें आर्षीपाठानेंच समाप्त होतें हा इत्यर्थ होय. उदाहरणार्थ अग्नये नु महान्तपः प्रगोप्याभि मृडहि हा अंत व अग्निर्वृत्राणिजंघनत् ॐ प्रणव हें प्रतिवचन हे दोन्ही आर्षीपाठ होत.

भाष्य:—अन्यान्यपि पुराणवाक्यानि संगृहीतानि—अग्नि-मीळे नमस्तुभ्यं इषेत्वोर्जे स्वस्तत्तुः। अग्न आयाहि वीतये शंनो देवीस्वरूपवान् ॥ १ ॥ इषेत्वोर्जे यजुर्वेदशब्दः पुरुष एव च। नमश्च पूर्णिमा सूर्य-उदयव्यापिनी तथा ॥ २ ॥ संगृह्यमाणश्च यो वेदं प्रतिवर्षे व्रतं चरेत्। यातयामनिवृत्त्यर्थं छंदस्य च विशेषतः ॥ ३ ॥

तस्योष्णिक् छंदलोमेषु गायत्री च त्वचा स्मृता। मांसेषु त्रिष्टुभं विद्यात् अनुष्टुप् रुधिरः स्मृतः ॥ ४ ॥ अस्थिषु जगती चैव मज्जासु पंक्तिरेव च। प्राणेषु बृहती छंदो यजुर्वेदस्य लक्षणम् ॥ ५ ॥ एतदर्थे ऐतरेयश्रुतिः "शुक्लकृष्णकनीनिकेति" स यदि ह वाऽपि मृषा वदति य एवमेतं छंदसां छंदस्त्वं वेद" इत्यन्तम्।

भाष्यार्थः—दुसरीं संमतिस केलेलीं पुराणवचनें अशीं आहेत. 'अग्निमीळे', 'इषेत्वोर्जे', 'अग्न आयाहि', 'शंनोदेवी' अशीं चार वेदांचीं प्रतीकें देऊन तो वेद स्वरूपवान् आहे, इतकेंच नव्हे तर तो 'लसच्चनुः' शोभिवंत शरीर धारण करणारा आहे. 'इषेत्वोर्जे' हा यजुर्वेदाच्या पुरुषाचाकच होय. यजुर्वेदाच्या 'यातयाम' निवृत्तिसाठीं या वेदाचा संग्रह करणाऱ्यानें प्रतिवर्षी श्रावणमास उदयव्यापिपूर्णिमा या दिवशीं मत (उपाकर्म) करावे या वेदपुरुषाचें लक्षण पुढीलप्रमाणें आहे. त्याचे लोम (सर्व शरीरावर असणारी लव) उष्णिक् छंद, त्वचा गायत्रीछंद, मांस त्रिष्टुप्, अनुष्टुप् रक्त, अस्थि जगती, मज्जा पंक्तिछंद, प्राणाचे ठिकाणीं बृहतीछंद आहे. याविषयीं ऐतरेय श्रुति आहे. 'शुक्लकृष्णकनीनिकेति'।

भाष्यः—पुण्याहवाचने मंत्रान् प्रोक्षणे कंकणस्य च। समायां ब्रह्मयज्ञे च इषेत्वोर्जे यजुः पठेत् ॥ १ ॥ शांखायनो ब्रह्मयज्ञे इषेत्वोर्जे यजुः स्मरेत्। श्रौते स्मार्ते च पूर्ते च सर्वकर्मसु योजितः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च सभायां कुण्डमण्डपे। ब्रह्मयज्ञे प्रतिसरे पठेद्वै स्वस्तिवाचने ॥ ३ ॥ अन्यत्र समुदायश्च प्रायश्चित्तसमाप्तु ते। यजुर्वेदोपनिषदि मंत्राः शाकलकाः स्मृताः ॥ ४ ॥ उपदिष्टाः शौनकेन आत्मशिष्याय शाकले। तेषां शाकलमंत्राणां यजुःसंज्ञा समीरिता ॥ ५ ॥ यस्य वेदे शाकलमंत्राः तेषां यजुःसंज्ञा इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य यजुःखण्डस्य वै मया। विस्तां

रिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे द्वितीय-
खण्डव्याख्या समाप्ता। इति द्वितीयः यजुर्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः—पुण्याहवाचन, कंकणमोक्षण, सभा व ब्रह्मयज्ञ यांमध्यें "इषेत्वोर्जे" यजु म्हणावा. ब्रह्मसावनानें ब्रह्मयज्ञांत 'इषेत्वोर्जे' या यजूनें स्मरण करावें. याला श्रौत, स्मार्त, पूर्त इत्यादि कर्मांत त्याचाच विनियोग सांगितला आहे. ऋक्, यजु, साम व अथर्ववेदाचे सभा, कुण्डमंडप, ब्रह्मयज्ञ, प्रतिसरबन्ध, पुण्याहवाचन व इतरत्र प्रायश्चित्त वगैरे कर्मांत म्हणावयाचे मंत्र यजुर्वेदाच्या उपनिषदांत सांगितलेले आहेत. म्हणून त्या शाकलमंत्रांना "यजु" असें नांव दिलें आहे. तात्पर्य, ज्या ज्या वेदांत शाकलमंत्र असतील ते 'यजुःसंज्ञक' होत. याप्रमाणें चरणव्यूहाच्या दुसऱ्या खण्डाचें महीदासानें यथाबुद्धि विवेचरूपानें विवरण केलें आहे.

याप्रमाणें चरणव्यूहग्रंथांतील दुसऱ्या खंडाचें महीदासाच्या भाष्यासह भाषांतर समाप्त झालें.

चरणव्यूहप्रथमभागस्तृतीयखण्डः

सामवेदवर्णनम्

भाष्य—अथ तृतीयखण्डो व्याख्यायते ॥

मूलसूत्रः—सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्ननध्यायेष्वधीयानास्ते शक्रेण वज्रेणाभिहता प्रनष्टाः शेषान् प्रवक्ष्यामि ।

भाष्यः—सामवेदस्येति किलेति प्रसिद्धौ सहस्रभेदा आसन् सहस्रभेदमध्ये शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः "अनध्यायेष्वधीयाना म्रियन्ते विद्युता खलु" इति। शेषान् शाखापाठकान् वक्ष्यामि ॥

भाष्यार्थ—आता चरणव्यूहाच्या तिसऱ्या खंडाचें व्याख्यान करतों. सामवेदाचे १००० भेद होते त्यांपैकीं अनध्यायदिवशीं जे अध्ययन करणारे होते त्यांना इन्द्रानें आपल्या वज्रानें नष्ट केलें 'अनध्यायदिवशीं जे अध्ययन करणारे असतात ते विजेनें नाश पावतात असें पुराणवचन आहे. आता उर्वरित शाखापाठक कोण्ते ते सांगतों.

मूलसूत्रः—आसुरायणीया, वासुरायणीया, वार्तान्तरेयाः, प्राञ्जलऋग्वैनविधा, प्राचीनयोग्याः राणायनीयाश्चेति । राणायनीयानाम् नवभेदा भवन्ति । राणायनीया, शाट्यायनीयाः, सात्यमुद्गलाः, खल्वलाः, महाखल्वलाः, लांगलाः, कौथुमाः, गौतमाः, जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनम् ।

भाष्यार्थः—१. आसुरायणीय, २. वासुरायणीय, ३. वार्तान्तरेय, ४. प्राजल ऋग्वैनविध, ५. प्राचीनयोग्य, ६. राणायनीय. त्यात राणायनीय शाखेचे नऊ भेद आहेत. त्यांची नावें १. राणायनीय, २. शाठ्यायनीय, ३. सात्यमुद्गल, ४. खल्वल, ५. महाखल्वल, ६. लांगल, ७. कौथुम, ८. गौतम व ९. जैमिनीय. त्याचें अध्ययन.

मूलसूत्र—अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि दशभिर्दशसतसु वालखिल्यकम् ॥ १ ॥ ससुपर्णं प्रेक्ष्य मेतत्सामगणं स्मृतम् ॥ प्रकारान्तरेण आह तत्र राणायनीयानां नवभेदा भवन्ति । १. राणायनीया, २. सात्यमुग्राः, ३. कालेयाः ४. महाकालेयाः, ५. लांगलायनाः, ६. शार्दूलाः, ७. कौथुमाश्चेति । तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवन्ति । १ कौथुमाः, २. आसुरायणाः, ३. वातायना ४. प्रांजलैर्वैनभृतः. ५. प्राचीन-योग्याः, ६. नैगमीया इति । तेषां कौथुमादीनां अध्ययनम् । अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम् । ऐन्द्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगाः । तान्यधीत्य चण्डात्चण्डतरो भवति । शिष्टान्यधीत्य शिष्टविंशतिको भवति । तत्र केचित् ऋक्तंत्रं सामतंत्रं संज्ञा धातुलक्षणमिति विधीयन्ते । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवति दशतिर्वालखिल्य-कम् । सरहस्यं ससुपर्णप्रेक्ष्यं तत् सामदर्पणम् । सारण्यकानि सौपर्ण्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ २ ॥

भाष्यः—अशीतिशतं आग्नेयं १८०, पावमानं चतुःशतं ४०४, ऐन्द्रन्तु २६ षड्विंशति, यानि गायन्ति सामगाः तानि

सूक्तान्यधीत्य चण्डादुत्कृष्टात् ते चण्डतरा अत्युत्कृष्टा भवन्ति शिष्टानि व्यतिरिक्तानि अधीत्य पठित्वा शिष्टाऽऽविंशतिको भवति। शिष्टान् प्रामाणिकान् आविंशति शिष्टेषु वा शिष्टभागाः प्रवेशयोग्याः शिष्टा अष्टाविंशतिगणानां पूरकाः सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः। तत्र सूक्तेषु केचित् मंत्रतंत्रा इति मंत्राश्च पुनः विधीयन्ते। तदाहाचार्यः ऋक्तंत्रं, सामतंत्रं संज्ञालक्षणं, धातुलक्षणमिति। इदानीं सामसंख्यामाह। " अष्टौ सामसहस्राणि " इत्यस्यार्थो अंकतो ज्ञातव्य ८८१४।

भाष्यार्थः—८८१४ साममंत्र, याशिवाय अन्य सुपर्णप्रेक्ष्य व वालखिल्य मिळून १०० मंत्र आहेत. दुसऱ्या प्रकारें राणायनीयाचे ७ भेद. त्यांचीं नांवें—१. राणायनीय, २ सात्यमुग्र, ३. कालेय, ४. महाकालेय. ५. लांगल, ६. शार्दूल, ७. कौथुम; त्यात पुन्हां कौथुमशाखेचे सहा भेद. त्याचीं नांवें १. कौथुम, २. आसुरायणीय, ३. वातायन, ४. प्रांजलवैनभृत, ५. प्राचीनयोग्य व ६. नैगमीय. त्या कौथुमादि शाखांचें अध्ययन १८० अग्निसूक्तें, १०४ पवमानसूक्तें, २६ इंद्रसूक्तें. या सर्वांना सामगण अशी संज्ञा आहे. त्या सूक्तांचें अध्ययन करणारे अत्युत्कृष्ट होतात. याहून निराळ्या शिल्लक राहिलेल्या सूक्तांचें अध्ययन करणारा शिष्टाऽऽविंशतिक म्हणजे सर्वश्रेष्ठ होतो. त्या पूर्वोक्त सूक्तांत कांहीं मंत्रतंत्र आहेत. त्यांचे प्रकार—१. ऋक्तंत्र, २. सामतंत्र, ३. संज्ञालक्षण, ४. धातुलक्षण आतां सामसंख्या सांगतो.

भाष्यः—अन्यशाखासंख्यामाह 'नवतीति' सुपर्णप्रेक्ष्यः कश्चित् शाखाभेदः तेन सहवर्तमानः ससुपर्णप्रेक्ष्यः सुपर्णप्रेक्ष्येण सहितः वालखिल्यः शाखाभेदो नवतिः नवतिसंख्याकाः दशतयः यस्मिन् स नवति दशतिः॥ दशतिरिति दशसंख्या-संज्ञा। दश-गुणानवतिरित्यर्थः अङ्कतः यपि ९००। '.सारण्यकानि, आरण्य-

केनोपनिषद्भागेन सह वर्तमानानि सौर्याणि सूर्यदेवत्यानि सूक्तानि । तद वालखिल्यशाखायामेव आरण्यकं सूर्यसूक्तं सुपर्णप्रैक्षवालखिल्यसूक्तानि मिलित्वा नवशतानीत्यर्थः । गिणमयाति एतत्पूर्वोक्तसामसमूहः स्मृतं कथितम् । गणशब्दस्य क्लीबत्वं छान्दसम् । आसां षोडशशाखानां मध्ये तिस्रः शाखा विद्यन्ते । तासु गुर्जरदेशे कौथुमी प्रसिद्धा । कर्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा । महाराष्ट्रदेशे राणायनी प्रसिद्धा । अष्टौ सामसहस्राणि छन्दोगार्चिकसंहिता । गानानि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश ॥ १ ॥ अष्टौ शतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च । ब्राह्मण चोपनिषदं सहस्रत्रितय तथा ॥ २ ॥ आसां शाखानामध्यापकाचार्यास्त्रयोदशसंख्याकाः । ते यथा—

भाष्यार्थ —अन्य शाखेची अध्ययनव्यवस्था सांगतो. सुपर्णप्रैक्ष्य म्हणून एक शाखाभेद आहे त्यासह वालखिल्यशाखाभेदाच्या मंत्राची संख्या 'नवतिदशति १००' होय. नवति म्हणजे नव्वद ९०, दशति म्हणजे दशकड्या आहेत ज्यामध्ये ती नवतिदशति १०० होय, किंवा दुसरा अर्थ 'दशति' ही दहा संख्येची संज्ञा आहे. म्हणून दहा या संख्येनें गुणलेली नवति म्हणजे नव्वद ही संख्या म्हणजे १०० होय "सारण्यकानि सौर्याणि" याचा अर्थ आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग, त्यासह सौर्याणि म्हणजे सूर्यदेवताक सूक्तें (सुपर्णप्रैक्ष्य व वालखिल्य या दोन शाखा पैकीं वालखिल्यशाखेंतच आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग व सूर्यसूक्तें आहेत) तात्पर्य, सुपर्णप्रैक्ष्य आणि वालखिल्य मिळून १०० ही संख्या आहे हा पूर्वी सांगितलेला सामसमूह आहे असें म्हटलें आहे. गण शब्दाचें (गण) असें नपुंसकरूप वैदिक आहे असें समजावें. वरील सामवेदाच्या सोळा शाखांपैकीं तीनच विद्यमान आहेत गुजराथेंत कौथुमी, कर्नाटकांत जैमिनी, महाराष्ट्रदेशांत राणायनी. या शाखेचें अध्ययन आर्चिकसंहिता ८००० मंत्र त्याचे सामगानमंत्र १४८१० आणि ब्राह्मणउपनिषद्भाग मिळून ३००० ग्रंथसंख्या आहे या शाखेचे अध्यापकाचार्य तेरा आहेत ते असे--

भाष्यः—राणायनी सात्यमुग्री दुर्वासा अथ भागुरि.। मारुंडो गोर्गुलवीर्भगवानौपमन्यवः ॥ १ ॥ दाराळो गार्ग्यसावर्णी वार्षगण्यश्च ते दश। कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदश ॥ २ ॥ इत्येते सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ॥ इति।

भाष्यार्थ —१ राणायनी, २ सात्यमुग्री, ३ दुर्वासा, ४ भागुरि, ५. मारुंडि, ६ गोर्गुलवी, ७ भगवानौपमन्यु, ८. दाराळ, ९ गार्ग्यसावर्णि, १०. वार्षगण्य, ११ कुथुमी, १२ शालिहोत्र १३ जैमिनि ह्यांचें नक्षत्रात तर्पण केलें असता ते संतुष्ट होऊन कल्याण करतात

भाष्यः—अन्येऽपि भागवतद्वादशस्कंधसप्तमाध्याये पञ्च सप्ततिपद्यमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यंतोक्ताः सामवेदप्रवर्तकास्ते यथा। जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुने। सुमन्त्वास्तत्सुतस्ताभ्यामेकैका प्राह संहिताम् ॥७५॥ सुकर्मापि च तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान्। सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ॥ ७६ ॥ हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः। शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन् पञ्चशतानि च। पौष्यंज्यावन्त्ययोश्चापि तांश्चाप्राच्यान् प्रचक्षते ॥ ७८ ॥ लौगाक्षिर्माङ्गलिः कुल्यः कुशीदः कुक्षिरेव च। पौष्यंजिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥७९॥ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशति संहिताः। शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥ भागवत द्वादश स्क. अ ७ अस्यार्थः सामगस्य जैमिने पुत्र सुमन्तुर्नाम तस्य सुमन्तोः सुत सुमन्वान् नाम सुमन्तु-सुमन्वतः पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह। (७५) सुकर्माऽपि जैमिने शिष्यो महानामि प्रधानान् सामवेदाख्यतरोः साम्नां सहस्रसंहितारूप भेद चक्रे। (७६) कौसल्यपुत्रः हिरण्यनाभश्च पौष्यंजिश्च सुकर्मण शिष्यौ सामशाखा जगृहतु। अन्यः आवंत्यः उदीच्यश्च साम्नां शाखा जगृहतु॥ पौष्यंज्यावन्त्ययो-

आपि सामगाः पञ्चशतानि शिष्या आसन् । (७।७८) तेषां समुदितानां नामानि लौगाक्षिरित्यादीनि । पौष्यञ्जिशिष्या लौगाक्ष्यादयो साम्नां शतं शतं संहिता जगृहुः । हिरण्यनाभस्य शिष्यो नाम्ना कृतश्च चतुर्विंशति संहिताः स्वशिष्येभ्य ऊचे । शेषा अन्याः संहिता आत्मज्ञानवान आनन्त्यः स्वशिष्येभ्यः ऊचे इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य सामखण्डस्य वै मया । विस्तारिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः । इति चरणव्यूहे तृतीयखण्डव्याख्या समाप्ता । इति तृतीयः सामखण्ड समाप्तः ।

भाष्यार्थ.---दुसरेही सामवेदप्रवर्तक आचार्य भागवत द्वादशस्कंध अध्याय सातमध्यें ७५ श्लोकापासून अध्यायसमाप्तिपर्यंत सांगितलेले आहेत. ते असे – सामगायक जैमिनी, त्याचा पुत्र सुमन्तु, त्या सुमन्तूचा पुत्र सुमन्वान्. या दोन पुरुषांनीं क्रमानें एक एक संहिता घेतली. त्या जैमिनीचा अतिबुद्धिमान् शिष्य सुकर्मा यानें सामवेदवृक्षाच्या सामांचे १००० भेद केले. सुकर्मांचे शिष्य दोन. कोसल्पुत्र हिरण्यनाभ आणि पौष्यञ्जि यांनीं त्या सामशाखेचा अभ्यास केला. दुसरा आवन्त्य व उदीच्य यांनींही त्या सामशाखा घेतल्या आवन्त्य व पौष्यञ्जि ह्यांचे ५०० शिष्य होते. पौष्यंजीच्या शिष्यांत लौगाक्ष्यादिक (लौगाक्षि, लांगल, कुल्य, कुसीद व कुक्षि) शिष्यांनीं प्रत्येकीं १००–१०० संहितांचा अभ्यास केला हिरण्यनाभशिष्य कृत नांवाचा होता त्यानें आपल्या शिष्यांना २४ संहिता पढविल्या. उरलेल्या सामवेदाच्या दुसऱ्या संहिता आवन्त्यानें आपल्या इतर शिष्यांना शिकविल्या

याप्रमाणें चरणव्यूहांतील तिसऱ्या खंडाचें भाष्यविवरण भाषांतर समाप्त झालें.

॥ चरणव्यूहचतुर्थखण्डः ॥

॥ अथर्ववेदवर्णनम् ॥

मूलसूत्रः— अथर्ववेदस्येति— ' अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति, नव शाखा भवन्तीत्यर्थः । पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, स्नौता, जाबाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी, चारणविद्याश्चेति ।

भाष्यः— तानाह पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, स्नौता, जाबाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति ।

मूलसूत्रः— ' तेषामध्ययनं, (द्वादशैव सहस्राणि) पञ्चकल्पानि भवन्ति, कल्पे कल्पे पञ्चशतानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति ।

भाष्यः— तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि मंत्राणाम् । कीदृशानि पञ्चकल्पानि भवन्ति । यत्र बहुवचनं ते बहवः । यत्र एकवचनं स एकः । तेषामध्ययन शाखया उच्यते । द्वादशसहस्राणि मंत्राणां कीदृशानि । एकस्मिन् कल्पे कल्पे पञ्चशतानि मंत्राणाम् । कल्पानाह—नक्षत्रकल्पः विधानकल्पः विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पः । इति पञ्च कल्पाः ।

भाष्यार्थ—अथर्ववेदाचे नवभेद म्हणजे नवशाखा आहेत त्यांची नांवें मूळांत व भाष्यांत स्पष्ट आहेत. त्यांचें अध्ययन १२००० मंत्र

आणि पाच कल्प आहेत प्रत्येक कल्पात ५०० मंत्र आहेत. कल्पांची नावें—१ नक्षत्रकल्प, २. विधानकल्प, ३ विधिविधानकल्प, ४. संहिताकल्प व ५ शांतिकल्प.

मूलसूत्रः—सर्वेषामेव वेदानां उपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा ।

भाष्य — तत्र वेदानां चत्वारः उपवेदा भवन्ति । यथा ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेद चिकित्साशास्त्रम् । यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदो युद्धशास्त्रम् । सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः सङ्गीतशास्त्रम् । अथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं नीतिशास्त्रं, शस्त्रशास्त्र, विश्वकर्मादिप्रणीतशिल्पशास्त्रम् । इति भगवान् व्यासः स्कन्द कुमारो वाऽह ।

भाष्यार्थ सर्व वेदांचे उपवेद आहेत. ऋग्वेदाचा उपवेद आयुर्वेद म्हणजे चिकित्साशास्त्र, यजुर्वेदाचा उपवेद धनुर्वेद म्हणजे युद्धशास्त्र सामवेदाचा उपवेद गान्धर्ववेद म्हणजे गायनशास्त्र अथर्ववेदाचा उपवेद अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र शस्त्रशास्त्र व विश्वकर्म्यानें रचलेलें शिल्पशास्त्र हे होत याप्रमाणें भगवान् वेदव्यास किंवा कुमार (कार्तिकेय) यानें सांगितलें आहे.

मूलसूत्र—य इमे चत्वारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्णविधोच्यते ।

भाष्यः— य इमे चत्वारो वेदा उक्ताः तेषां मध्ये एकैकस्य कीदृशं रूपं आकारः तत्तद्वर्णं सितासितादि विधा प्रकारश्चोच्यते ।

अर्थ—वर जे चार वेद सांगितले त्यांचें एकेकाचें स्वरूप, आकार, वर्ण, रिघा म्हणजे प्रकार कसा आहे तो सांगतों (यापुढें सर्व गोष्टी उपासनेसाठीं सांगितल्या आहेत.)

मूलसूत्र—ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णो वर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्षिष्ठान्वितस्तौ पञ्च· यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा प्रादेशमात्र· षड्दीर्घत्वेन, सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुसंयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयन आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रःअथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्ड· काम· रूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पल· वर्णो वर्णेन दशारत्निमात्रः ।

भाष्य.— तत्राद्यो ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः पद्मपत्रं कमलदलं तद्वदक्षिणी नेत्रे यस्य सः । सुविभक्तग्रीवः रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा यस्य सः । कुञ्चितकेशश्मश्रुः कुञ्चिता वलीमन्तः केशाः शिरसिजाः श्मश्रूणि मुखरोमाणि यस्य सः । श्वेतवर्णो वर्णेन । श्वेतः वर्णो यस्य स । कीर्तितं प्रमाणं तावत्षिष्ठान्वितस्तयः पञ्च साकल्येन पञ्च· वितस्तयो भवन्ति । एतत्प्रमाणमृग्वेदस्य कीर्तितमुक्तम् वितस्ति· शब्दो द्वादशाङ्गुलात्मकः । सार्धहस्तद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ — ऋग्वेदाचें स्वरूप सांगतों. कमलासारखे डोळे, तीन रेखायुक्त मान, कुरळे केस व श्मश्रु, श्वेतवर्ण म्हणजे पांढराशुभ्र वर्ण, पांच वीति देहाची उंची. (१२ अंगुलें म्हणजे वीत हें प्रमाण धरून मोजलें श· रीराचें प्रमाण अडीच हात असा तात्पर्यार्थ.)

भाष्यः— यजुर्वेदस्वरूपमाह-यजुर्वेदः पिङ्गाक्षः, पिङ्गे पीते अक्षिणी यस्य सः। कृशमध्यस्थूलगलकपोलः कृशं मध्ये कटिप्रदेशो यस्य सः। स्थूलौ गलकपोलौ यस्य सः। ताम्रवर्णः ताम्रवत् आचरितो रक्तो वर्णो यस्य सः। यद्वा कृष्णो वर्णो यस्य सः। दीर्घत्वेनोच्चत्वेन षट् प्रादेशमात्र प्रमाण यस्य सः। प्रादेशस्तु प्रदेशिन्या इत्यभिधानोक्तेः। अंगुष्ठप्रदेशिन्योर्विहितत्वात् प्रमाण-प्रादेशाः दशांगुलः। तादृशाः षट् प्रादेशः प्रमाणं षष्ठ्यंगुलं सार्ध-हस्तद्वयमित्यर्थः॥ सामवेदस्वरूपमाह-सामवेदो नित्यं स्रग्वी स्रजो माला यस्य सन्तीति स्रग्वी। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः'(अष्टा० ५ पा. २ सू. १२१) इति सूत्राद्विनिप्रत्ययः। नित्यं पुष्पमालाधारी। 'सुप्रयतः' यमनियमवान्। 'शुचिवासाः' शुचि शुद्धं वासो वस्त्रं यस्य सः शुद्धवस्त्रधारी। शमः शांतिरस्यास्तीति शमी शांतमना। दान्तो नियतबाह्येन्द्रियः। बृहन्महच्छरीरं यस्य सः। शमीतरोर्दंडो यस्य सः शमीदण्डी। कातरेऽल्पे अक्षिणी द्वे नेत्रे यस्य सः। काञ्चननयनो वा। आदित्यस्य भानोर्वर्ण इव वर्णो यस्य सः। श्वेतवर्णो वा। नवारत्निप्रमाणं यस्य सः। सार्धचतुष्टयहस्त-दीर्घ इत्यर्थः। अथर्ववेदस्वरूपमाह—तीक्ष्णः उग्रः। प्रचण्डः क्रोधी। कामरूपी कामेन रूपाणि यस्य सः स्वेच्छारूपधारी। विश्वस्य आत्मा जीवनम्। विश्वस्य कर्ता स्रष्टा च उपनिषद्बाहुल्यात्। क्षुद्र-कर्मा क्षुद्राणि कर्माणि यस्य सः अभिचारकृत्याप्रयोजकमंत्रबाहु-ल्यात्। स्वशाखाध्यायी अथर्वणि विशेषः प्राशस्त्य। महानीलोत्पल-वर्णो वर्णेन श्यामकमलमिव वर्णो यस्य स श्यामसुंदरः। दश अर-त्नयः अकनिष्ठिकहस्ताः प्रमाणं यस्य पञ्चहस्तप्रमाण इत्यर्थः।

भाष्यार्थः—यजुर्वेदाचें स्वरूप सांगतो. घारे डोळे, मध्यभाग कृश, गळा व गाल मोठे (स्थूल) लाल रंग किंवा काळा रंग (यजुर्वेदाचे शुक्ल व कृष्ण असे दोन भेद मानले आहेत त्यामुळें) उंची सहा प्रादेश. प्रादेश म्हणजे दहा अंगुलें. तसे सहा प्रादेश म्हणजे ६० अंगुलें म्हणजे अडीच हात मनजावी.

अंगठा व तर्जनी जमिनावर पसरले असता त्यांच्यामधील अंतरास प्रादेश अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे वरील अंतर १० अंगुळें असतें

सामवेदाचें स्वरूप सांगतों सामवेद नियतपुष्पमालाधारी, यमनियम आचरणारा, शुद्ध वस्त्र परिधान करणारा शांत मनाचा, बाह्येंद्रियनिग्रही स्थूलशरीरी, शमीवृक्षाचा दण्ड ज्याच्या हातांत आहे असा, सुवर्णाप्रमाण डोळे आहेत ज्याचे असा, शुभ्रवर्णी अथवा सूर्याच्या वर्णाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे असा, उंची नवारत्नि म्हणजे साडेचार हात

अथर्ववेदाचें स्वरूप सांगतों उग्र, राठीट, स्वच्छारूपधारी, विश्वानें जीवन, विश्वाची उत्पत्ति करणारा, हलक्ट कामें करणारा, (कारण या वेदांत अभिचारकर्म्याचें म्हणजे मारणमारणउच्चाटन इत्यादि मंत्र पुष्कळ आहेत) स्वशाखेचें अध्ययन करणारा, प्राज्ञ व नीलकमलाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे म्हणजे श्यामसुंदर उंची दहा अरत्नि म्हणजे पाच हात

भाष्यः— अथ वेदानां गोत्रदेवताछंदांस्याह— ऋग्वेदस्य आत्रेयसगोत्रम् । आत्रेया सगोत्रा समानगोत्रा यस्य तत् । अत्रिगोत्र ऋग्वेद इत्यर्थः । सोमदैवत्य सोम देवता यस्य तत् । गायत्री छंदो यस्य तत् । एवं अग्रेऽपि व्याख्यातव्यम् । अथ यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्र इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंद । अथ सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंद । अथ अथर्ववेदस्य वैतानसगोत्र ब्रह्मदैवत्य अनुष्टुप् छंद ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे चतुर्थखण्डव्याख्या समाप्ता ॥ इति चतुर्थ अथर्ववेदखण्ड समाप्त ॥

भाष्यार्थ — प्रत्येक वेदाचें गोत्र, देवता व छंद सांगतों १ ऋग्वेद, अत्रिगोत्र, सोमदेवता, गायत्रीछंद २ यजुर्वेद काश्यपगोत्र, इंद्रदेवता, त्रिष्टुप्छंद, ३ सामवेद भारद्वाजगोत्र, रुद्रदेवता, जगतीछंद ४ अथर्ववेद वैतानस (वैतान) गोत्र ब्रह्मदेवता, अनुष्टुप्छंद याप्रमाणें चरणव्यूहामधील चवथ्या खण्डाचें भाष्यासह भाषांतर पूर्ण झालें

॥ फलस्तुतिखण्डः पञ्चमखण्डः ॥

मूलः—य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणच्छंन्दोदैवत-वर्णं वर्णयति । अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते जन्म जन्म वेदपारगो भवत्यव्रती व्रती भवत्यब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति । नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

भाष्यः—अथ चतुर्वेदस्य फलस्तुतिमाह—य इदमिति । यः पुमानिदं वेदानां नाम रूपं गोत्रं प्रमाणं छंदो दैवत्यं वर्णं वर्णयति ॥ नामादीनां द्वंद्वैकवद्भावः १ नाम ऋग्वेदादि २ रूपं पद्मपत्राक्षादि ३ गोत्रमात्रेयादि ४ प्रमाणं पञ्चविंशत्यादि ५ छंदो गायत्र्यादि ६ दैवत्यं सोमादि ७ वर्णं श्वेतादि च इत्यादि यो जानाति सः अविद्यो विद्याहीनः सन् विद्यां लभते प्राप्नोति । 'जातिस्मरोऽथ जायते' अथ जन्मान्तरे उत्तमजातिर्जायते पूर्वजातिं स्मरति जन्म जन्म प्रतिजन्मनि वेदपारगः वेदपाठी भवति 'अव्रती व्रती भवति'। व्रतहीनोऽपि व्रतवान् भवति । ब्रह्मचर्यहीनो ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति। शौनकाचार्याय नमः । इति पदानुवृत्तिर्ग्रंथसमाप्त्यर्थम् ।

भाष्यार्थः—जो पुरुष वेदाचीं ऋग्वेद इत्यादि नांवें, कमलनेत्र इत्यादि रूप, आत्रेयादि गोत्र, पाच वीस इत्यादि प्रमाण, गायत्री इत्यादि छंद, सोम इत्यादि देवता, श्वेतादि वर्ण याचें वर्णन करतो म्हणजे जाणतो तो विद्याहीन असला तरी त्याला विद्या मिळते. दुसऱ्या जन्मांत उत्तम जन्म घेऊन पूर्वजन्माला स्मरतो म्हणजे त्याला पूर्वजन्म आठवतो. प्रत्येक जन्मांत वेदपाठी होतो. व्रताचरण न करतां व्रताचें फळ मिळवितो. ब्रह्म-

नंध न राखता ब्रह्मचारीपणाचें फळ मिळवितो प्रथम यानें "नम शौन काय" असें दा दा म्हटलें आहे ते प्रथमनाति झाली हे सांगण्या करिता आहे

मूल —य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत् स्त्रियम् ॥
पुमांसं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्द्विजः ।
अक्षय्य तत्सर्वेच्छ्राद्धं पितॄंश्चैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः ।
तारयेत् प्रभृतीन् पुत्रान् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत् पर्वसु पर्वसु ।
निधूतपाप्मा स स्वर्गं ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वदे अमृतत्वं च गच्छति ।
लोककीर्तिं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः ॐ परमऋषिभ्यो नमः ॥
तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं चर्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुत कवीन्द्रम् ।
कृष्णत्विषं कनकपिंगजटाकलापं व्यासं नमामि शिरसा
तिलकं मुनीनाम् ॥ १ ॥

॥ इति चरणव्यूहे पञ्चमखण्ड ॥ वासुदेवार्पणमस्तु ॥

भाष्यः— श्रवण-पठनफलमाह–य यदमिति । य पुमान् इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं स्त्रियं श्रावयेत् सा स्त्री पुमांसं पुरुषलक्षणोपेतं पुत्रं जनयति । य द्विज श्राद्धकाले इदं चरणव्यूहं पठेत् तच्छ्राद्धं पितॄन् प्राप्नोति तर्पयतीत्यर्थ । य इदं चरणव्यूहं प्रत्यहं पठेत्स

पंक्तिपावनो भवति । यस्यां पंक्तौ स द्विज आस्ते तां सर्वां पङ्क्तिं पावयतीत्यर्थः । स च पुत्रात्प्रभृतीन् पुत्रादिकान् सप्त सप्त च पित्रादींश्च आत्मानं चैव पञ्चदशपुरुषान् तारयति । य इदं पर्वसु पर्वसु अष्टमीभूतदर्शपौर्णमासी संक्रान्तिषु च पठति स धूतपाप्मा (धूतो दूरीकृतो पाप्मा पापं येन सः) सः स्वर्गवासी शुचिः पवित्रः सन् ब्रह्मभावाय गच्छति । " कर्मणि च " इति चतुर्थी । ब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति चरणव्यूहपञ्चमखण्डव्याख्या समाप्ता ॥ इति पञ्चमः फलश्रुतिखण्डः समाप्तः ॥

त्रिदशांगधरामितेगतेऽब्दे मधुमासे दशमीतिथौ शुचांशौ । महिदासबुधः परोपकृत्यै चरणव्यूहमिदं व्यकारि काद्याम् ॥ १ ॥ विद्वद्भिः प्रार्थितेनेयं महिदासद्विजन्मना । चरणव्यूहाविवृत्तिर्विंचिता तु मया कृता ॥ २ ॥

भाष्यार्थः—जो पुरुष हें चरणव्यूह गरोदर स्त्रीला ऐकवितो ती स्त्री पुरुषलक्षणांनीं युक्त अशा पुत्राला जन्म देते. जो ब्राह्मण श्राद्धसमयीं याचा पाठ करतो त्याचें तें श्राद्ध पितरांना पोंचतें म्हणजे पितराची तृप्ति करतें. जो दररोज हें म्हणतो तो पंक्तिपावन होतो म्हणजे तो ज्या पंक्तींत असतो त्या सर्व पंक्तीला पवित्र करतो. एवढेंच नव्हे तर पुत्रापासून पुढील सात पिढ्या व आपल्या मागच्या पूर्वजांच्या ७ पिढ्या व आपण स्वतःची पिढी अशा १५ पिढ्यांना पवित्र करतो. जो हें चरणव्यूह अष्टमी, चतुर्दशी, अमावास्या, पौर्णिमा व संक्रांति या प्रत्येक पर्वाचे दिवशीं म्हणतो तो निष्पाप होऊन स्वर्गांत राहून पवित्र होत्साता ब्रह्मभावाला प्राप्त होतो म्हणजे मोक्ष मिळवितो.

वेदशास्त्राभ्यासानें ज्याची बुद्धि शुद्ध झाली आहे असा चर्मांबरधारी कविश्रेष्ठ, देव, मुनी व इंद्र यांनीं ज्याची स्तुति केली आहे असा, कृष्णकान्ति, पिंगटवर्ण जटाकलाप आहे ज्याचा असा जो व्यास त्यांना मी

नमस्कार करतो. ही चरणव्यूहाच्या पाचव्या खण्डाची व्याख्या समाप्त झाली.

हें चरणव्यूहभाष्य काशीत राहणाऱ्या मी महीदासपंडितानें विद्वज्जनांच्या प्रार्थनेवरून शास्त्रसंप्रदायाला अनुसरून शके १६१३ चैत्र मासीं दशमीतिथि सोमवार या दिवशीं परोपकारार्थ काशीक्षेत्रांतच लिहिलें. ॐ तत्सत् कृष्णार्पणमस्तु.

द्वितीयो भागः

जटावलिअन्योक्रमालादिलक्षणकारिकाव्याख्या

मूलकारिकाः— ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोन्ततः । अन्तं चादिं नयेदेव क्रममालेति कीर्तिता ॥ १ ॥

विवरणम्:—— क्रमप्राप्तमालालक्षणमाह—

अर्धर्चस्य आदितः अन्तं यावत् क्रमं ब्रूयात् । अन्ततश्चादिं यावत् विपर्यासं ब्रूयात् एवं उक्तक्रमे सति क्रममाला भवतीत्यर्थं । कीर्तितेति पदेन अस्या अप्यनादित्वमुक्तम् ॥ प्रयोजनादि जटोक्तपदबोधकत्वलक्षणमेव ज्ञातव्यम् ॥ यथा

स नः । भव सूपायनः । नः पितेव । सूपायनोऽग्ने । पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव । अग्ने सूनवे । सूनवेऽग्ने । सूनवे पितेव । अग्ने सूपायनः । पितेव नः । सूपायनो भव । सूपायन इति सुऽउपायनः । भवेति भव । नः सः । सचस्वा न । स्वस्तये नः । नः स्वस्तये । स्वस्तय इति स्वस्तये । न सचस्व ॥

अर्थ ---अर्धर्चेच्या आरंभीच्या पदापासून अन्तापर्यंत म्हणजे शेवटच्या पदापर्यंतों क्रम म्हणून नंतर अन्तापासून आदिपदापर्यंत विपर्यास म्हणजे व्युत्क्रम म्हणावा. याप्रमाणें म्हटलें असता क्रममाला ही विकृति होते. मूळ कारिकेंत जे 'कीर्तिता' पद आहे त्यानें या विकृतीचें अनादित्व सांगितलें आहे. प्रयोजन जटा या विकृतींत पदबोधकत्व हें जें सांगितलें आहे तेंच येथें समजावें उदाहरणार्थ मुळांत दर्शविल्याप्रमाणें

विवरणम्:— ननु दर्शपूर्णमासयोः इध्माबर्हिर्यावत् आद्यन्तयोःप्रत्येकं क्रम विपर्यासंप्राप्तेः अयुक्तमुदाहरणं इति चेत् 'युवोरनाकौ' इतिवत् लक्षणशास्त्रत्वेन यथाक्रममन्वयात्। अन्यथा तत्रापि तथा स्यात्।

अर्थ —इष्टा- दर्श व पूर्णमास या दोन्ही यागात इध्मा व बर्हि या दोहोंची प्राप्ति आहे, त्याप्रमाणें या विकृतींत क्रम व विपर्यास हे दोन्ही आद्यन्ती प्रत्येक पदास असले पाहिजेत, पण वर निर्दिष्ट केलेल्या उदाहरणात आदिपदांत क्रम व अन्त्य पदाला विपर्यास दाखविला आहे, म्हणून हें उदाहरण अयुक्त म्हणजे अयोग्य होय या शंकेचें समाधान इध्माबर्हिप्रमाणें हें प्रयोगशास्त्र नसून " युवोरनाकौ " या सूत्राप्रमाणें लक्षणशास्त्र आहे म्हणून क्रम व विपर्यास यथाक्रम म्हणजे यथासंख्य करावयास पाहिजेत म्हणजे आदित (पहिल्या पदापासून) क्रम, अन्तत (शेवटच्या पदापासून) विपर्यास. असें न केलें तर वरील अष्टाध्यायी सूत्रात अन व अक हे प्रत्यय यु आणि वु या दोन्हींना करण्याचा प्रसंग येईल.

विवरणम्— विपर्यासे वेष्टनस्य प्रपाठशास्त्राभावात्। पितेवेत्यादिषु न तत् कार्यम्। यत एव जटायां संक्रमवेलायामेव कृतम्। क्रमधर्मत्वात्। अत एव विपर्यासेनार्धर्चसमाप्तावपि वेष्टनं न कार्यम्। क्रमधर्मयोगेन कदाचित् विपर्यासस्याप्यनन्तरं समाप्तिः स्यात्। तत्राह अन्तं चादिं नयेत्-इति। अत्र यथोक्तक्रमेण क्रमं प्रथमत आरभ्य वेष्टनादि कृत्वा विपर्यासं तत आरभ्य क्रममन्तं नीत्वान्त्यपदं वेष्टयित्वा पश्चात् विपर्यासं समापयेत्तत्तु न वेष्टयेदिति सकलस्य तात्पर्यम्। एतस्या विकृतेर्मालेत्येव नामधेयम्। जटामालेत्यत्रोद्देशावसरे तथैवोक्तत्वात्। अत्र क्रममालेति कथनम् एतस्याः क्रमपूर्वत्वप्रतिपादनार्थम्।

अर्थः—विपर्यासाच्या वेळीं वेष्टन म्हणण्याचा प्रघाताचा यांत अभाव आहे. यामुळें विपर्यासाचे समयीं 'पितेव' वगैरे पदांत वेष्टन म्हणूं नये. जटापाठाचे वेळीं क्रमधर्म म्हणूनच संक्रमाच्या वेळींच तें केलेलें असतें. परंतु या विकृतींत विपर्यास म्हणत म्हणत अर्धर्चाची समाप्त झाली तरी देखील शेवटच्या पदास वेष्टन घेऊं नये. कदाचित् क्रमधर्मसंबंधानें विपर्यास संपल्यावर समाप्ति होते असें कोणी म्हटलें तर मूळकारिकेंत 'अन्तं चादिं नयेत्' असा स्पष्ट निर्देश आहे असें उत्तर द्यावें. तात्पर्य, या विकृतींत मागितल्याप्रमाणें प्रथम पहिल्या पदाचा क्रम आरंभून पदाला वेष्टन असेल तर तेंही घ्यावें नंतर शेवटच्या पदापासून विपर्यास आरंभावा. याप्रमाणें प्रत्येक पदाचा क्रम अन्तापर्यंत नेऊन अन्त्य पदाला वेष्टन घ्यावें. मग विपर्यास संपवावा. विपर्यासाच्या पदास वेष्टन घेऊं नये. या विकृतीस 'माला' हेंच नांव आहे. 'जटा-माला' या उद्देश कारिकेंत 'माला' हाच शब्दप्रयोग आहे. येथें क्रममाला म्हणण्याचें कारण ही विकृति क्रमपूर्व आहे असें प्रतिपादन करण्यासाठीं समजावें.

विवरणम्— अमुमेवार्थं कुसुममालादृष्टान्तेनोपपादयति ।
माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रथिनी हि सा। आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ सा प्रसिद्धा माला यथा पुष्पाणां ग्रथिनी तथेयं पदानां ग्रथिनीत्यर्थः। अत एव ग्रथिमत्त्वात् मालेति समाख्यायते तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाणां आवृत्तिर्भवतीत्यस्य कोऽर्थः ? प्रथमं क्रमस्तदनन्तरं व्युत्क्रमः पुनश्च क्रमः। एवं प्रकारेण समग्र अर्धर्चेषु भिन्नेषु पदेषु आवर्तते न तु जटावत् एकत्र। नतु क्रमानर्थक्यं द्वयोरेवावृत्तत्वात्। अथवा क्रमः व्युत्क्रमः संक्रमः तेषां मेलनं तानि तस्यां आवर्तन्ते सन्ति वा निरर्थको निपातः। आ ईषद् एकदेशे मध्ये तानि भवन्ति इत्यर्थः। मेलनस्य मध्ये जायमानत्वात्। मतोऽपि सादृश्यम्।

अर्थ.— हाच अर्थ कुसुममालादृष्टान्ताने स्पष्ट करतो. प्रसिद्ध अशी पुष्पमाला ही ज्याप्रमाणें फुलांना गुंफणारी असते त्याप्रमाणें ही पदांना गुंफणारी म्हणून अर्थसाम्यामुळें हिलाहि माला असें नांव आहे. तीमध्यें क्रम, व्युत्क्रम व सक्रम या तीन प्रकारच्या संधींची आवृत्ति होते. याचा अर्थ प्रथम क्रम, नंतर व्युत्क्रम, पुन: क्रम याप्रमाणें संपूर्ण अर्धर्चेंत हे भिन्न पदांत येतात. जटाप्रमाणें हे तीन एकत्र येत नाहींत. या कारिकेंत क्रम, व्युत्क्रम व सक्रम असे तीन प्रकार आहेत, परंतु क्रमाला आवर्तनत्व येऊं नये म्हणून दोहोंचीच आवृत्ति आहे. त्यामुळें सक्रम व्यर्थ होतो म्हणाल तर सांगतों ' आवर्तन्ते ' या क्रियापदांत असलेला ' आ ' हा निपात निरर्थक समजून ' वर्तन्ते ' या क्रियापदाला ' आहेत ' एवढाच अर्थ घ्यावा किंवा आ म्हणजे ईषद् असा अर्थ करून क्रम, व्युत्क्रम, सक्रम या तीहींचा मेळ एकदेशांत म्हणजे अर्धर्चेच्यामध्यें कोठें तरी भिन्न पदांत होत असतो, म्हणूनच मालेचें सादृश्य समजावें.

मूलकारिका:— पदोत्तरा जटामेव शिखामार्या: प्रचक्षते ॥

विवरणम्:— एकं पदं उत्तरं अधिकं यस्या सा पदोत्तरा ताम्। जटापूर्त्यनन्तरमेव पदं ग्राह्यम् अन्यथा तेन विपर्यासे जटात्वव्याघातात्। यथा उदा० १ सनो न: स सन: पितेव। २ न: पितेव पितेव नोन: पितेव सूनवे। ३ पितेव सूनवे सूनवे पितेव पितेव सूनवेऽग्ने पितेवेति पितेऽइव इत्यादि द्रष्टव्यम्॥ अर्धर्चान्ते पदोत्तरजटा न संभवति इति कृत्वोत्तरार्धर्चस्य आद्य पदं ग्राह्यमिति चेद् न, जटाया अर्धर्चेऽवसानस्यावश्यकत्वात्। क्रमे तु अर्धर्चेऽवसानस्य ' संधिर्नार्धर्चयोर्भवेत् ' इत्यनेन प्राप्तत्वात्। शिखायां उत्तरपदग्रहणेऽपि ' पितरा पुन: पुन: पितरा पितरा पुन: सत्यमंत्रा ' इत्यादौ पुनरित्यस्य पूर्व वेष्टन न भवति। किन्तु सत्यमंत्रा इत्यत्र पदोत्तरजटासिद्धौ भवति। वेष्टनस्य जटायामन्तर्भूतक्रमांशत्वेन प्राप्तत्वात्।

अत्र एव पदात् उत्तरं पदोत्तरोऽन्यथा न, सर्वपदानां जटात्वापत्तेः स्यात्। तदर्थं रूपार्थे पुनः पठिते पितरेत्यत आरभ्यैव आवर्तनीयम्। पुनरित्यत आरभ्योत्तरपदं आवर्तनीयम्। विकृतीनां पदशोधकत्व-लक्षणप्रयोजनानुरोधेन तत्पुरुषापेक्षया दुर्बलो बहुव्रीहिराश्रितः ॥

अर्थः--एकपद आहे उत्तर म्हणजे अधिक जिच्यामध्यें ती पदोत्तरजटा होय. तात्पर्य, जटा पूर्ण झाल्यावरच एकपद अधिक घ्यावें (असें न करता दोन पदांचा क्रम झाल्यावर एकपद अधिक घेतलें तर व्युत्क्रमानें वेळीं जटात्व नष्ट होईल.) म्हणजे श्रेष्ठ शोक गिला शिखा म्हणतात. उदाहरण मुळांत पर लिहिल्याप्रमाणें समजावें. यावर शंका अशी- अर्धर्चाच्या शेवटीं पदोत्तरजटा संभवनीय नाहीं म्हणून उत्तरार्धांतील पहिलें पद घ्यावें असे कोणी म्हणेल तर तें बरोबर नाहीं. कारण जटेंत अर्धर्चेवर अवसानाची आवश्यकता आहेच. क्रमकालीं तर ' संधिनांर्धचयोर्मध्येत् ' या प्रातिशाख्यवचनावरून अवसानाची प्राप्ति आहेच. शिखा या विकृतींत ' पितरा पुनः पुनः पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्राः " या उदाहरणांत पुढील पदांचें ग्रहण झालें असतें तरी ' पुनः ' पदाला या ठिकाणींच वेष्टन नाहीं तर " पुनः सत्यमंत्रा " याची पदोत्तरजटा अर्थात् शिखा पूर्ण झाल्यावरच करावें. कारण जटेंतील अंतर्भूत जो क्रम त्याच्या अंगत्वानें वेष्टनाची प्राप्ति आहे. म्हणूनच पदात् उत्तरं पदोत्तरं असा अर्थ नाहीं. तसा केल्यास सर्व पदांना जटात्वप्राप्ति येत नाहीं. म्हणून एक वेळ ' पुनः पितरा ' येथून आरंभ करून शिखेची द्वयी म्हणावी. नंतर ' पुनः सत्यमंत्रा ' याची शिखा म्हणून ' पुनः ' याचें वेष्टन घ्यावें. विकृतीचें पदशोधन हेंच प्रयोजन असल्यानें त्याच अनुसरून तत्पुरुषाच्या अपेक्षेनें दुर्बल अशा बहुव्रीहीचा आश्रय केलेला आहे.

लेखां लक्षयति:— मूलकारिका:- क्रमाद्द्वित्रिचतुः पञ्च पदक्रममुदाहरेत्। पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखमाहुः पुनः क्रमात् ॥

च. व्यू. १०

विवरणम्:— क्रमेण द्वित्रिचतुः पञ्चपदानां क्रममुदाहरेत् । तथैव एकैक पृथक् पृथक् विपर्यस्य पुनस्तस्य तस्य क्रमलक्षणोक्तक्रमं कृतं चेत् एका लेखासंज्ञिका विकृतिर्भवति । एतदुक्तं भवति । आदौ द्विपदक्रम पठित्वा त विपर्यस्य पुनः क्रममुक्त्वा उक्तरीत्या त्रिपदमुक्त्वा तथैव विपर्यस्य तेषां त्रयाणां क्रमलक्षणेन क्रममुक्त्वा एवं चतुःपञ्चपदक्रमानुक्त्वा एका लेखा भवति । एवमेव पुनर्द्विपदादिक्रममारभ्य यथावसरं अध्यायादि समापनीयम् । तद्यथा-१ यदङ्ग । अंगयत् । यदङ्ग । अंगदाशुपेत्वम् । त्वं दाशुषेंग । अंगदाशुषे । दाशुषे त्वम् । दाशुषेत्वमग्नेभद्रं । भद्रमग्ने त्व दाशुषे । दाशुषे त्वम् । त्वमग्ने । अग्ने भद्रम् । त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रमग्नेत्वम् । त्वमग्ने अग्ने भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । अग्ने भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रमग्ने । अग्ने भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसीति करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः । अंगिरः सत्यं तदित्तव । तवेत् । इत्तत् । तत्सत्यम् सत्यमंगिरः । अंगिर इत्यंगिरः ॥ इत्यादि

अर्थ —लेखेचें लक्षण सांगतो. क्रमानें दोन, तीन, चार व पाच पदापर्यंत क्रम म्हणावा. त्या प्रत्येक द्विपदादि क्रमाचा वेगवगळा विपर्यास (व्युत्क्रम) करून पुनश्च त्याचा त्याचा क्रमलक्षणोक्त क्रम म्हणावा. म्हणजे लेखा (रेखा) विकृति होते या लक्षणावरून असें सांगितलें आहे कीं, आरंभीं दोन पदांचा क्रम त्याचा विपर्यास, व पुन. क्रम म्हणावा. नंतर तीन पदें, त्याचा विपर्यास व पुनः क्रम. याचप्रमाणें चार पाच पदें म्हणून पुरा झाली म्हणजे एक लेखाविकृतीची द्रुगी संपते. नंतर पुन दुसऱ्या लेखेस दोन पदाच्या क्रमापासून अवसर असेल त्याप्रमाणें ऋचा, वर्ग, सूक्त व अध्याय संपवावा. उदाहरणार्थ मुळांत दर्शविल्याप्रमाणें.

विवरणम्:— ननु जटावत् 'यदङ्गाङ्गयदङ्ग इति विलोमानुलोमयोः संधिः कुतोऽत्र नास्ति इति चेत् "विलोमे पदवत्सन्धिः इति यत् तस्य प्रमाणाभावात्। विवक्षितस्तु सन्धिर्भवति इति शास्त्रात् संधिमकृत्वैव पाठसम्प्रदायाच्च। क्रममुदाहरेत् इति विशेषवचनादवसानस्यैव प्राप्तत्वाच्च।

अर्थः—या विकृतींत जटेप्रमाण विलोमानुलोम संधि का नाही अशी शंका येईल म्हणून तिचें समाधान असें कीं, 'विलोमे पदवत् संधि' हें जें प्रमाण आहे त्या प्रमाणाचा येथे अभाव आहे शिवाय "सा विवक्षामपेक्षते" या शास्त्राप्रमाणें संधि करणें वक्त्याच्या इच्छेवर असतें. तसेंच संधि न करताच विकृति म्हणण्याचा शिष्टसंप्रदाय आहे आणि मूळलक्षणकारिकेंत "क्रममुदाहरेत" असें विशेषवचन असल्यामुळें अवसानाची प्राप्ति आहेच.

विवरणम्:— न च पूर्वार्धे चतुष्पदक्रमादिना समाप्ते तावतैव लेखासमाप्तिः नोत्तरार्धे पञ्चपदक्रम आरंभणीयः किन्तु द्विपदादिक्रममारभ्य लेखांतरं संपादनीयं मालादिषु दर्शनात् इति वाच्यम्। तत्र "अर्धर्चस्यादितोन्ततः" इत्यर्धर्चग्रहणात् तथैव। इह तु तदग्रहणात्र पूर्वमेव समाप्तिः। शिक्षायां तद्ग्रहणे कष्टापदात् अर्धर्चसमाप्तिरित्युक्तम्। लेखायां 'पुनः क्रमात्' इत्यनेनैव सिध्यति।

अर्थः—प्रथम अर्धर्चेंत चार पदांचा क्रम होऊन लेखासमाप्ति होत नसेल तर येथेंच अर्धर्चावर लेखा समाप्त करावी. उत्तरार्धर्चेंतील पदांनीं पञ्चपदक्रम आरंभू नये तर द्विपदादि क्रम आरंभून दुसरी लेखा म्हणावी कारण मालाविकृतींत अर्धर्चावर समाप्ति दिसते अशी कोणी शंका घेईल तर त्या शंकेचें समाधान असें— ही शंका बरोबर नाहीं. कारण

मालाविवृतीत “ अर्धर्चस्यादितोन्वत ” असा स्पष्ट उद्देश आहे येथें तर तसा उद्देश नाहीं म्हणून पूर्वअर्धर्चेवर समाप्ति करणें योग्य नाहीं आता शिरा या विवृतातही अर्धर्चग्रहण नाहीं करिता शिरेची अर्धर्चेवर समाप्ति होणार नाहा अशी शंका घ्याल तर तिचे उत्तर असें कीं, येथें ' जटा ' हें पद असल्यानें अर्धर्चेवर शिरेचा समाप्ति आहे हें सिद्धच आहे. लेखालक्षणात ' पुनः प्रमात् ' असा स्पष्ट निर्देश आहे म्हणून लेखेची अर्धर्चेवर समाप्ति होत नाहीं या म्हणण्याची सिद्धि होते

निवरणम् — यत्र अर्धर्चे त्रिपदादि पठित्वा पदद्वय शिष्टम् तत्र तत्पद्द्वयं विपर्यस्य क्रमधर्मेण अर्धर्चं समाप्य उत्तरार्धर्चे पद चतुष्टयादि आरभणीयम्। तत्र पि पदचतुष्टयाभावे तत्रैव विपर्यासादि कृत्वा यत्र पदचतुष्टयं लभ्यते तावत् गन्तव्यम्। तथा सति सर्वत्र लेखासत्वात् तस्याः पदशोधकत्वम्। अर्धर्चेऽवसानेन क्रमस्वरूपाबाधश्चेत्येतदुभयमनुगृहीतंभवम्। अन्यथा इतरत् बाध्येत ॥

अर्थ — लेखा-निवृत्ति पठन करीत असता ज्या अर्धर्चेत तीन पदाचा क्रम व पृथक् विन्यास म्हणून दोन पदेंच शिल्लक उरतात तेथें दोन पदाचा विपर्यास करावा नंतर क्रमधर्मानें क्रम म्हणून अर्धर्चा संपवावी व पुढच्या अर्धर्चेतील चार पदें घेऊन लेखा आरभावी तेथेंही चार पदें नसतील तर जेथें पदें असतील तेवढ्याच पदाचे क्रमविपर्यास करून ज्या अर्धर्चेत चार पद मिळतील तेथपर्यंत जावें असें केलें असता सर्वत्र लेखाविकृतीचें अस्तित्व राहून तिला पदशोधकत्व येतें व अर्धर्चेवर अवसान घेण ह्या क्रमस्वरूपाचा बाध होत नाहीं अशा दोन्हीं गोष्टी साधतात असें न केलें तर क्रमस्वरूपाला बाध येतो

विवरणम्ः— ध्रुयाद्द्वित्रिचतुरित्यादिना यत्र त्रिक्रमादिकमस्ति तत्र द्विपदादिक्रमेणैव विपर्यासादि कृत्वा क्रमधर्मेण त्रिक्रमादिना पञ्चपदम् इति सिध्यति । तद्यथा । मोषु ण ॥ मोषु सुमो मोषुणः मो इति मो स्थिति सु इत्यादि क्रमोपदर्शकत्वे न कर्तव्यम्। द्विपदत्युपलक्षणम् । अन्यथा प्रधानीभूत पदशोधनं बाध्येत इति।

अर्थ —द्विचतु इत्यादिक वचनानें जेथें त्रिक्रमादिक आहे तेथें शलाविकृतीत दोन, तीन या पदांच्या क्रमानेंच क्रमविपर्यासादि करून क्रमधर्माप्रमाणें त्रिक्रम, चतुःक्रम व पचक्रम म्हणावा. उदाहरण– मोषुण मोषु । सुमो ।मोषुण । मो इति मो । स्थिति सु इत्यादि क्रमाचा उपमर्द होऊं देता कामा नये " आदौ द्विपद पठित्वा " हें उपलक्षण समजावें. नाहीं तर विकृतीचें मुख्य प्रयोजन (फल) जें पदशोधन त्याचा नाश होईल.

ध्वजमाह — मूलकारिका — ध्रुयादादेः क्रम सम्यगन्तादुत्तारयेद्यदि । वर्गे च ऋचि वा यत्र पठन स ध्वजः स्मृतः ॥

विवरणम्ः— आदितः क्रमलक्षणोक्तं क्रमं क्रमसमाप्त्यन्तं आवर्गसमाप्ति वा ध्रुयात्। क्रमान्तात् वर्गान्ताद्वा सम्यक् क्रममेवोत्तारयेत्। चरममादिं कृत्वा एकैकं पठेदिति यत् स ध्वजाकृतिर्भवति इदमुक्तं भवति । ऋगादौ वर्गादौ वाद्यमेकं क्रमं पठित्वा तदन्त्यं पठित्वा पुनर्द्वितीयं तत उपान्त्यं ततः तृतीयं पठित्वेत्यादि क्रमेण ऋग्वर्गो वा पठ्यते स ध्वजः स्मृतः । यथा–मय देवाय । रत्नधातम इति रत्नऽधातमः । देवाय जन्मने । अकारि रत्नधातम । जन्मने स्तोमः । आसयेत्यासया। स्तोमो विप्रेभिः । विप्रेभिरासया । विप्रेभिरासया । स्तोमो विप्रेभिः । आसयेत्यासया । जन्मने स्तोमः अकारि रत्नधातमः। देवाय जन्मने । रत्नधातम इति रत्नऽधातमः। मय देवाय । एवं वर्गे ऊहनीयम् ॥

अर्थः——ऋचेच्या तिरा वर्गांच्या आरंभीं असलेल्या पदाचा क्रम म्हणावा. नतर त्या ऋचेच्या तिरा वर्गांच्या अन्त्यपदाचा क्रम म्हणावा नतर दुसऱ्या पदाचा क्रम म्हणून उपान्त्य पदाचा क्रम म्हणावा याप्रमाणें पुढे तिसऱ्या वगैरे पदाचा क्रम म्हणावा. ऋचा तिरा वर्गसमाप्तिपर्यंत म्हणणे. या विकृतीस ध्वजअसें नाव आहे उदाहरण वर मुळात समग्र दिलें आहे तें पहावें.

विवरणम्ः——ननु त्वष्टारमग्रजाम् इत्यत्र उच्चारणं न संभवति एकपदस्य क्रमत्वाभावात् इत्युक्तं प्राक् इति चेत् न क्रमधर्मवेष्टनस्य क्रमत्वेनात्रसंग्रहात् अन्यथा क्रमशोधकत्वं न स्यात् अत एव क्रमादौ तथैवोपपद्यते। ' त्रत्यकः " इत्यनेन यगेव कावि वा इत्यत्र प्रकृतिभाव. ह्रस्वता जाता।

अर्थ — अन्तापासून क्रम म्हणण्याचे वेळीं " त्वष्टारम " या पदाचे उलट म्हणण्याचे वेळीं वेष्टन म्हणणें संभवत नाहीं. कारण एका पदाला क्रमत्व नाहीं असें पूर्वी सांगितलें आहे म्हणाल तर तें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण क्रमधर्म जे वेष्टन त्याचा क्रम म्हणूनच येथें संग्रह केला आहे वेष्टनाला क्रमत्व मानलें नाहीं तर क्रमशोधन हें प्रयोजन व्यर्थ होतें म्हणून क्रमाच्या आरंभीं वेष्टन म्हणणें युक्तच आहे. या कारिकेंत पाणिनीच्या " त्रत्यकः " या सूत्रानें ' यगेवकावि ' या ठिकाणीं मूलकारिकेंत प्रकृतिभाव होऊन यांचा व होऊन न्हस्वता आली आहे.

दण्डं लक्षयति। मूलकारिकाः— क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम्। अर्धर्चादेव मुक्तोक्तं क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥

विवरणम्ः— आदौ क्रममुक्त्वा तमेव विपर्यस्य पुनश्च क्रममुक्त्वा उत्तरपदजातं अर्धर्चपरिसमाप्ति यावत्। एवं मुक्तेन प्रकारेण एकक्रममुक्त्वा विपर्यस्य आदिपर्यन्तं पुनरादितः क्रम-

मुक्त्वा यद्भवति स क्रमदण्डः। तद्यथा—सनः। नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवेऽग्ने। अग्ने सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवेऽग्ने। अग्ने सूपायनः। सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव। सूनवेऽग्ने। अग्ने सूपायनः। भव सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः। सः नः। नः पितेव इत्यादि भवेति भवेत्यन्तं क्रमः समापनीयः।

अर्थः — आरंभी क्रम म्हणून त्याचा विपर्यास व पुन क्रम म्हणावा. नतर नतर पहिले पद सोडून दुसऱ्या व तिसऱ्या पदाचा क्रम म्हणावा. नतर शेवटच्या पदापासून प्रथमपदापर्यंत म्हणून क्रमधर्माप्रमाणें पहिल्या पदापासून शेवटच्या पदापर्यंत क्रम म्हणावा. याप्रमाणें पुढें राहिलेलीं पदें अर्धर्चेच्या समाप्तिपर्यंत या सांगितलेल्या रीतीनेंच म्हणावीत. म्हणजे या विकृतीस ' क्रमदण्ड ' किंवा ' दण्डक्रम ' असें म्हणतात. उदाहरण वर मूळांत दर्शविलें आहे. त्याप्रमाणें समजावें.

विवरणम्:—उक्तोक्तवचनेन पठितानामपि पुनः पाठः। वेष्टनमपि क्रम इत्यनेन त्रिक्रमादिकं अस्ति तत्र तथैव पठनीयम्। वेष्टनमपि क्रमावृत्त्या पुनरावर्तनीयम्। अत्र विपर्यासे ऊखावज्जटाधर्माः स्युः। कुत्रचित् 'उक्तोक्ति' पाठः स्पष्टः। उक्तोक्तिपाठस्य तु उक्तस्य या उक्तिस्तथेत्यर्थः। 'क्रमदण्डोऽभिधीयते' इत्यनेन क्रमदण्ड इत्यस्या विकृतेः संज्ञा न दण्ड इत्युक्तम्। एवं सति लक्षणावसरे 'सहोक्त्या दण्डवद्रथ' इत्यत्र च अस्या दण्डपदेन व्यवहारः कृतः। स 'नामैकदेशेन' सत्याभामादिशब्दवत् लाक्षणिकः। लोके क्रमदण्डं पठति इत्यादौ तस्याः क्रमदण्डवाच्यत्वावगमात्। संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य व्यवहाराधीनत्वात्।

अर्थ — ' उत्तोक्त ' या वचनानें म्हटलेल्या पदाचा पुन पाठ आहे असें समजावें क्रमदण्डकारिकेंत असल्यानें जेथ विक्रमादिक येतील तेथें तसाच पाठ करावा वेष्टनशब्दा क्रमाच्या आवृत्तीमुळें पुन पुन म्हणणें या विकृतींत विन्यासाच्या वेळीं ऐसेंप्रमाणें जटाधर्म आहेतच मूलकारिकेंत खोट ' उत्तोक्ति ' असा पाठ आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे या विकृतीस क्रमदण्ड हेंच नाव आहे लक्षणाच्या वेळीं ' रथकारिकेंत ' ' सहाय या दण्डवद्रथ ' असा दण्डपदानें व्यवहार केला आहे तो नामैकदेशानें स या म्हणजे स यमाभा, भीम म्हणजे भीमसेन या शब्दाप्रमाणें लाक्षणिक समजावा लोकामध्यें ' क्रमदण्ड पठति '' असा वाक्यप्रयोग आहे यावरून या विकृतीला क्रमदण्ड असेंच नाव दिसतें '' समाधशिसनध '' म्हणजे शब्दार्थ सनध हा लोक व्यवहारावर अवलंबून आहे

रथमाहः—मूलकारिका । पादशोऽर्धशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ।

विवरणम्:—पादयोरर्धर्चयोर्वा सह पाठे क्रमदण्डवत् कृते रथसंज्ञिका विकृतिर्भवति। तद्यथा उदा० पादशः हिन्वति सूरम्। सूर हिन्वति हिन्वति सूरम् । स्वसारो जामय । सूरमुस्रय । उस्रय सूर हिन्वति । हिन्वति सूरम् । सूरमुस्रय । जामय स्पति । पति जामय स्वसार । स्वसारो जामय० । जामयस्पतिं । पतिमिति पतिम् । एव अर्धर्चयोरपि ऊहनीयम् । यद्यपि पादार्धर्चयोर्विकल्पेन पाठो विहितस्तथाप्यर्धर्चपाठे कृत्याधिक्येनातिशये षोडशीग्रहणवत् फलाधिक्य द्रष्टव्यम् ॥

अर्थ — दोन चरणाचा किंवा अर्धर्चेचा बरोबर क्रमदण्डाप्रमाणें पाठ केला म्हणजे '' रथ) संज्ञक विकृति होते उदाहरण वर मूळात दिलें आहे या विकृतीचा पादश व अर्धर्चश पाठ सांगितला आहे यापैकीं

अर्धर्चं पाठात क्रमाधिक्य असल्यामुळे अतिरात्रातील षोडशी ग्रहणाप्रमाणे फलाधिक्य जाणावें.

घनं लक्षयति—मूलकारिका—अन्तक्रम पठेत् पूर्व आदिपर्यंत-मानयेत्। आदिक्रम नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिण ॥ १ ॥ विवरणम्—पूर्वमन्तक्रम अर्धर्चान्तस्य क्रम पठेत्। तथा एकैकअर्धर्चादिपर्यंत नयेत्। आदितश्चारभ्यैकैकक्रममन्त यावन्नयेत्। त घनं मनीषिण आहुरित्यर्थ । यथा । अर्पसीत्यर्पासि । प्रण.। बिभ्रदर्पांसि । न इन्द्रो न बिभ्रत्। इन्द्रोमहे। ऊर्मि न । इन्द्रो इतींदो। महेतने । तन ऊर्मि। इन्द्रोमहे। न बिभ्रत । इन्द्रो इतींदो अर्पसीत्यर्पासि। प्रणः॥ अत्र ध्वजावेदस्यान्तक्रम आदौ आरम्भणीयः एतावान् विशेषः अर्धर्चस्याद्यन्तयोः सम्भवात्। ध्वजवत् ऋगादिग्रहणाभावात् अर्धर्चे एवैतादृश पाठ. कर्तव्यः। पाद्यन्तयोः कथमेव घन स्यात् क्रमसामर्थ्याभावात्' तथार्धर्चे समापयेत् इत्युक्तक्रमस्वरूपायाचैनं-तत् पठनीयम्। क्वचिदुत्तरेत इति पाठ । तस्यार्थः लक्षणया उत्तारयेदित्यर्थ। इति जटाद्या अष्टौ विकृतिव्याख्या समाप्ता॥

अर्थ :— पहिल्याने अर्धर्चेचा शेवटल्या पदाचा क्रम नंतर अदिपदाचा याप्रमाणे अन्तापासून अदिपर्यंत व आदिपासून अन्तापर्यन्त क्रमधर्माने क्रम म्हणावा म्हणजे "घन" नावाची विकृति होते उदाहरण वर मुळात दिल्याप्रमाणें समजावें. 'ध्वज' आणि 'घन' या दोन विकृतित भेद एवढाच कीं, ध्वजात प्रथम आदिपदाचा क्रम, नंतर अन्त्यक्रम. घनामध्यें याच्या विपरीत म्हणजे प्रथम अन्तपदाचा क्रम, नंतर आद्यपदाचा क्रम म्हणण्याची रीत सांगितली आहे हा घन सांप्रत वैदिकांच्या म्हणण्यात कोठेंच नाहीं, म्हणून लुप्त समजावा. मुळ कारिकेंत आदि व अन्त असे शब्द आहेत त्यामुळे घन अर्धर्चेतच म्हणावयाचा आहे. कारण अदि व अन्त अर्धर्चेतच समपतात. शिवाय ध्वजाप्रमाणे मूळकारिकेत ऋगादिकाचा उल्लेख नसल्यामुळें घन अर्धर्चेतच म्हणावा मात्र कोणी असे म्हणेल कीं,

पादात (चरणात) आद्यन्त समवतात मग अर्धर्चेत घन न सपविता पादान्तीं का संपवू नये ? तर त्याचे समाधान असें कीं, चरणात घन संपविल्यामुळे क्रमसामर्थ्याचा अभाव होऊन 'तथार्धर्चेसमाप्येत्' याक्रमरूपाचा बोध होईल. म्हणून पादात घन न संपविता अर्धर्चेतच संपवावा या प्रमाणे जटामाले प्रयातील माल दिकारिकाव्यारम्भेचें भाषांतर समाप्त झाले,

इदानीं वैदिकानां अध्ययने यो घनः पठ्यते तल्लक्षणमाह। पदद्वय जटामुक्त्वा गृहीत्वानन्तरं पदम्। द्विवारंच पठित्वा तद् पकवार तु मध्यमम् ॥ पुनर्द्विवार प्रथमं मध्यमं चान्त्यमेकदा। अयं घन इति प्रोक्तः इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ १ ॥ अन्यच्चजटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्। अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृती पठेत् ॥२॥ द्वितीयघनलक्षणे 'जटां', पदेन पदोत्तरजटा (शिखापरपर्याया) माह्या न तु केवला.

अर्थ :— दोन पदाची जटा म्हणून पुढचे पद घ्यावें ते दोन वेळ म्हणावे नंतर मधलें पद एकवेळ, पुन पहिले पद दोनदा म्हणावे. नंतर मधलें व शेवटचे एकदा म्हणो म्हणजे घनविकृति होते. याप्रमाणें आठ विकृतींचें पठन करावे दुसरे लक्षण जें दिलें आहे त्यातील 'जटा' या पदाचा अर्थ पदोत्तरजटा म्हणजे शिखा समजावी.

घनोदाहरणम् :—समिधाग्निमग्निंसमिधा समिधाग्निं दुवस्यत दुवस्यताग्निं समिधा समिधाग्निं दुवस्यत ॥ समिधेति सम्ऽइधा ॥

२ अग्निं दुवस्यत दुवस्यताग्निमग्निं दुवस्यत घृतैर्घृतैदुवस्यताग्निमग्निं दुवस्यत घृतैः ॥

३. दुवस्यत घृतैर्घृतैर्दुवस्यत दुवस्यत घृतैर्बोधयत बोधयत घृतैर्दुवस्यत दुवस्यत घृतैर्बोधयत ॥

४. घृतैर्बोधयत बोधयतघृतैर्घृतैर्बोधयताऽतिथिमतिथिं बोधयतघृतैर्घृतैर्बोधयतातिथिम्।

५. बोधयतातिथिमातिथिं बोधयत बोधयतातिथिम्। अतिथिमित्यतिथिम् ॥

दशग्रंथग्रंथसूचककारिका—

संहिता प्रथमो ग्रंथः ब्राह्मणस्तु द्वितीयकः। आरण्यकं तृतीयस्तु शिक्षा चातुर्थिकी स्मृता। १॥ कल्पस्तु पंचमोज्ञेयः षष्ठो व्याकरणं स्मृतम्। निघंटु सप्तमोज्ञेयो निरुक्तमष्टमः स्मृतः ॥२॥ छंदस्तु नवमः प्रोक्तो ज्योतिष दशमः स्मृतः ॥ प्रोक्ता एते दशग्रंथाः व्याडिनेव महर्षिणा ॥३॥

अर्थ —१ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षा, ५ श्रौत व गृह्यसूत्र, ६ अष्टाध्यायी, ७ निघंटु, ८ निरुक्त, ९ छंद, १० ज्योतिष, असे दहा ग्रंथ व्याडि महर्षींनी सांगितले आहेत.

अन्यच्च पदक्रमात्मको वेदो ब्राह्मणारण्यके तथा। षडंगानि निघंटुश्च दशग्रंथाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ १ क्रमान्तवेद, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षादि, सहा अंगे, ५ निघंटु असे दहा ग्रंथ आहेत.

संप्रति वैदिका विकृतिपठनावसरे पञ्चसंधिपुरःसरं घनं पठन्ति इत्यतः पञ्चसंधिलक्षणमाह व्याडिः।

मूलकारिका-क्रममादौ प्रयुञ्जीत पदमन्त्यं द्विरावृतम्। विपर्यासं ततः कृत्वा द्विवारं प्रथम स्मृतम् ॥ १ ॥ पुनश्च क्रमवृत्यार्थं पञ्चसंधेश्च लक्षणम्। पञ्चसंधीनां नामानि सलक्षणानि। कारिका। पदक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽभिक्रमस्तथा। संक्रमश्चेति पञ्चैते भवन्ति क्रमसन्धयः ॥ इति जटापटले।

१, प्रथमस्य द्वितीयेन सह संधिर्भवेत्क्रम। २. द्वितीयस्य द्वितीयेन संधिरुत्क्रम उच्यते। ३. द्वितीयस्य तथाद्येन संधिर्व्युत्क्रम उच्यते। ४ प्रथमस्य तेनैव सहसंधिरभिक्रमः। ५ क्रमस्य पुनरावृत्तः स च संक्रम उच्यते:-

उदाहरणम्:-१ सोमपयः सम्। संमम्। सम सोमपयः। सोमपयः सोमपयः सोमपयः मम्। २. सदस्ते। यदस्ते यदस्ते। यदस्ते

सम् । संसम् । स यद्न्ये । ३ यद्न्ये सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन । यद्न्ये । यद्न्ये यद्न्ये । यद्न्ये सोमेन । ४. सोमेन सह। सह सह । सह सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन सह। ५. सह राज्ञा । राज्ञा राज्ञा । राज्ञा सह। सह सह। सह राज्ञा। राज्ञेति राज्ञा। ६. यस्मै कृणोति । कृणोति कृणोति। कृणोति यस्मै। यस्मै यस्मै। यस्मै कृणोति। ७. कृणोति ब्राह्मणः । ब्राह्मणो ब्राह्मणः। ब्राह्मणः कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति ब्राह्मण.। ८. ब्राह्मणस्तं तंतम्। त ब्राह्मण. ब्राह्मणो ब्राह्मण'। ब्राह्मणस्तम्। ९. त राजन्। राजन्राजन्। राजंस्तम्। ततम्। तं राजन्। १० राजन् पारयामसि। पारयामसि पारयामसि। पारयामसि राजन्। राजन् राजन्। राजन् पारयामसि। पारयामसीति पारयामसि।

अर्थः—आरंभी क्रमधर्मानें दोन पदाचा क्रम, नतर क्रमातील अन्त्यपद दोन वेळ, पुढें व्युत्क्रम, पुनश्च पहिले पद दोन वेळ, नतर पुन क्रम म्हटला म्हणज पचसधि होतात. (पचसधि ही एक प्रकारची जटाच आहे. करिता कोठे कोठे वैदिक पचसधियुन जटेचा पाठ करतात, ते शास्त्रशुद्ध दिसत नाहीं.) क्रम म्हणजे पहिलें व दुसरे पद जोडून म्हणणें २ उत्क्रम म्हणजे दुसरें पद दोन वेळा उचारणें ३ व्युत्क्रम म्हणजे दुसरें पद प्रथम, नतर पहिलें. ४ अभिनय म्हणजे पहिले पद दोन वेळ म्हणणें ५ पुन.क्रम म्हणणें उदाहरण वरील मत्रातच स्पष्ट कळण्यासारखें आहे.

—:—

चरणव्यूहभाष्यस्य तृतीयो भागः

१ वैदिक (छंदोमंजरी) चरणव्यूह

—तृतीयो भागः ३ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तदुदाहरणमन्त्राश्च

छद्परिभाषा । प्रथमं छदात्रिपदा गायत्री पचकाश्चत्वारः षट्क-
श्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपंक्तिः षट्सप्तैकादश्या उष्णिग्गर्भा त्रयः
सप्तकाः पादानिचृन् मध्यम.षट्कश्चेदति निचृत् २ द्व्यष्टश्चेयनमध्या
यस्यास्तु षट् सप्तकाष्टकाः सावर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौपदौ सप्तकश्च
न्हसीयसी ।। १ ।।

द्वितीय मुष्णिकत्रिपदास्यो द्वादशाद्यश्चेत्पुरउष्णि ह् मध्यमश्चेत्
ककुप् त्रैष्टुभजागतचतुष्का ककुम्न्यं कुशीरकादशिनोः परं.पश्चदस्तनुशिरा
मध्ये चेत् पिपीलिकमध्याद्यः पंचक त्रयोदशका अनुष्टुग्गर्भा चतु
सप्तकोष्णिगेव ।। २ ।।

तृतीयमनुष्टुप् पंचपंचका षट्कश्चको महापद पंक्तिर्जागता षट्-
कश्च कृति मध्ये चेदष्टक. पिपीलिकमध्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा
ण्नव बेराज त्रयोदशे नष्टरुशी दशकास्त्रयो विराळेका दशकावा ।। ३ ।।
चतुर्थ बृहती तृतीयो श्वादशाद्यश्चेन् पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेन्यनुसारि
ण्युरोबृहती वा स्कधोग्रीवाचा त्यश्चे दुपरिष्टाद्बृहत्यष्टिनोर्मध्ये दशकौ
विष्टार बृहती त्रिजागतोर्ध्वं बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येष्टक. पिपीलिकमध्या
नवकाष्टयेकादस्याष्टिनो विषमपदा चतुर्नवका बृहत्येव ।। ४ ।)

पचमंपंक्ति.पचपदाथ चतुष्पदा विराट्दशकेरयुजो जागतो सतोबृहती
युजौचेद्विपरीतांयौ चेयस्तारपंक्तिरत्यौचे दास्तार पंक्ति रायात्यौचेत् सस्तार
पंक्ति मध्यमौचे द्विष्टारपंक्तिः ।। ५ ।।

पङ्क्तित्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा' द्वौतुजागतौ' यस्याः साजागते जगती' त्रैष्टुभे- त्रिष्टुप्वैराजौ' जागतौचाभिसारिणी' नवकौ वैराज स्त्रैष्टुभश्च' द्वौवा वैराजौ' नवकस्त्रैष्टुभश्च विराटस्थानैकादशिनस्त्रयोदशकश्च विराटरूपा द्वादशिन स्त्रयोदशकश्च ज्योतिष्मती' , यतोष्टकस्ततो ज्योति' श्चत्वारोष्टका जागतश्च' महाबृहती मध्येचेत्यवमध्या' चौदशकावष्टकास्त्रयः पंक्त्युत्तरा विराट पूर्वावा ॥ ६ ॥

यत्पर्म जगती जागत पदाष्टिन' स्त्रयः स्यौचद्वौ' महासतो बृहत्यष्टकौस तर्कःपट्को दशको नवकश्च' पळष्टका या महापंक्ति' ः ॥ ७ ॥

अथ प्रगाथाबृहती सतोबृहत्योर्वदेत:ककुपचेत्पूर्वाकाकुभो 'महाबृहती महासतोबृहत्यौ' महाबार्हतोबृहती' विपरीते विपरीतोत्तरोनुष्टुप् 'गायत्री चानुष्टुभो' नुष्टुप्पुरस्तात्सृचा इत्युक्ते' ॥ ८ ॥

अथ जगत्यादिससवर्गेपाद विशेषानुक्रमण्यंतरोक्ता उच्यन्ते- पादा अतिजगत्यांतुत्रयो द्वादशकाः परौ' । अष्टकौशक्करी पादाः सप्तैवाष्टाक्षराश्चते । अति शाक्करपादोव्दावादितः षोळशाक्षरो' । जागतोथाष्टकावष्टि' पादाः षोळशकास्त्रयः ॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टगास्त्रयः जागतश्चाष्टकश्चाथ धृति पादौ तु जागतौ । पादास्त्रयोष्टकाश्चाथ षोळशाक्षर एवच । अष्टकश्चातिधृतौ जागत षोळशाक्षरः ॥

२ वैदिक छंदोमंजरी

तृतीयो भाग (पुरवणी)

छन्दसा उदाहरणमन्त्राणा शृंखला.

अथ देवायाभिष्टे अद्या'-भेतमत्र वामेअश्व्याना' त्वावैत
पुरूतमं ससुन्वेय ईशाना' आप पृणीतभेष्ठमुदस्य' ॥ १ ॥
यइन्द्र सुजविदृरीवाधशधेवा ददीरेक्ष' प्रयोचोष हरियस्य
पिहुन मधीमवष्टौ' ॥ २ ॥
अप्नभोनिष्ठ तव स्वादिष्ठा' माकरुनं पर्यूंतु' तावित्वाया विद्धन्ठामि'
प्रेदोअप्रेऽभिनरोष्टौ' ॥ ३ ॥
माचिन्दन्मदोयस्पति' रीनानमियोयेपावयन्ते' युवत्यास्तमघवदिमे'
ऽभिवोवीर सनित्व' स्वत्वत्रयपिवो मत्र' ॥ ४ ॥
दानासो विपिप्रो रायवरो' यकृम्वस्तस्यो समृद्धा' आभिनमा
पर्विश्वदत्रा(ग्व्यरया) दीयामानिदोष्टौ' ॥ ५ ॥
करयनून यूपमरक्रा' येनाग्नि योगाचा' स्वातिन इद्र शुचीह्व'
श्रुतमे ऽभिनैद्रग' वाभिरयात नराना' समावनत्येन्द्राभिम्याद्वादश' ॥ ६ ॥
मदेवमच्छा–य प्रया–विपाचिका तदत्राय चत्वारि' ॥ ७ ॥
अथवा–मासरायो चूदस्द्रिंत्रमे नीहेवशुरात्वारय पच'॥ ८॥ प्रनोमहे.

—

२ (वैदिक छंदोमंजरी)

तृतीयोभागः

नयोष्टका जागतश्चे तथैगाष्टक इत्यपि ॥ परसप्तक पादास्तु प्रसगा स्तायमिरिता ॥ (पुरनणी पहा)
प्रवीमहे प्रोष्वस्मै साक जात खिक दुर्केण्याग्निहोतारमनर्महे इद सहिशचौन सर्ग ॥

॥ इति छद परिभाषा समाप्ता ॥

टीका—एषा परिभाषा खण्डाना अग्रे दत्त कोष्टक एव व्याख्या ज्ञेया.
हा परिभाषा खडाचें विवरण म्हणजे पुढें दिलेलें कोष्टकच आहे असें समजावें.

	भेदनामच वरणाक्षराणि च	१ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तन्नामानि चोदाहरणमंत्राश्च	अष्ट अ व.
		प्र गायत्री छदोभेदाना उदाहरणमना	
१	गायत्री ८।८।८	उप देवाय जन्मने । स्तोमो विप्रेभिरासया ॥ अकारि रत्नधातम ॥	१–२–१
२	पदपंक्ति ५।५।५।४।६	अभिष्टं अद्य । गीर्भिर्गृणन्त । अग्ने दाशेम । प्रतेदिवोन । स्तनयन्ति शुष्मा ॥	३–५–१०
३	पदपंक्ति ५।५।५।४।६	अग्ने तमद्य । अश्वन्न स्तोमैः । क्रतुं न भद्रं । हृदिस्पृशम् ऋध्यामा त ओहैः ॥	३–५–१०

४	उष्णिग्गर्भा ६।७।११	तामे अश्व्यानाम्। हरीणां नितोशना। उतोनुकृत्व्यानानृवाहसा॥	६–२–२५
५	पादनिचृत् ७।७।७	त्वायंत पुरूवसो। वयमिंद्रणेत। स्मसिंस्मात्हरीणा	६–४–१
६	अतिनिचृत् ७।६।७	पुरूतमं पुरूणाम् स्तोतॄणां विवाचि। वाजेभि-र्वाजयुताम्॥	४–७–२६
७	यवमध्या ७।१०।७	सस्तुन्वेयो वसूना। योरायां मानेता य इळानाम् सोमो य सुक्षितीनाम्	७–५–१९
८	वर्धमाना ६।७।८	ईशाना वार्याणाम्। क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् अपोयाचामि भेषजम्॥	७–६–५

१ टीप —जेथें मन्त्राच्या चरणाचीं अक्षरें बरोबर येणार नाहींत तेथें "पादपूरणार्थं तु क्षेप्रसंयोगैकाक्षरी भावान् व्यूहेत्" ही परिभाषा. परिभाषार्थ—चरणपूर्ण होण्याकरितां क्षैप्र संयोग व एकाक्षरी भाव यांची फोड करावी. क्षैप्र. = इ उ या स्वरापुढे विजातीय स्वर येऊन जो य् व् होतो त्यास क्षैप्र म्हणतात (इकोयणाचि) उ. ग्रुष्टी + अग्ने ग्रुष्ट्याग्ने। संयोग. = जोडाक्षर (हलोनन्तरा संयोग). एकाक्षरीभाव. = असंधिरेकाक्षरभाव पूर्वद्वेअक्षरे अनेकनैकमक्षरा क्रियते उ. विवस्वयिष्या।

९	प्रतिष्ठा ८।७।६	आपं पृणीतभेषजम्। वरूथ तन्वेर्इमर्म। ज्योक्च सूर्यं दृशे॥	७—६—५
१०	म्हसीपसी ६।६।७	प्रेष्ठं नुप्रियाणाम्। स्तुह्यां सावातिथिम् अग्नि रथाना यमम्	६—७—१४

२ उष्णिक् छंदोभेदास्तन्नामानि चोदाहरणमंत्राश्च

	छन्दोनाम चरणाक्षराणि	उदाहरणमत्रा	स्थानम् अष्ट अ व
१	उष्णिक् ८।८।१२	यद्द सोम पातम । मदे शविष्ठचेतति । येनाह सिन्न्य्त्रिण तर्मामहे ॥	६—१—१
२	पुरउष्णिक् १२-८-८	युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथया । उरोरथ उरुयुगे इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥	६—७—२
३	ककुप् ८-१२-८	शर्धं शर्धं व एषा । व्रातं व्रात गण गंण सुशस्तिभि अनुक्रामेम धीतिभि	४—३—१३
[illegible]	ककुम्न्यङ्कुशिरा ११।१२।४	ददीरेक्णस्तन्वेददिर्वसु । ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमथ ।	६—४—३

५	तनुशीरा ११-११-६	प्रयायोरे भुवंनाणे न शोभे । ययानाचा पजंति वगिरुयोवीं । प्रेयुनं विद्वान् ॥	१-८-२२
६	पिपीलिकमध्या ११-६-११	हरी यस्यं सुयुजा विव्रंनाते: । अर्न्तानुशेषा । उमारजीन केशिना पतिदंन् ॥	८-५-२६
७	अनुष्टुग्गर्भा ५-८-८-८	पितुंनुस्तोरं । महोभर्माणं तारंगी । यस्यांत्रितो व्योजंमा । पुत्रंत्रिपं मदंयंत् ॥	२-५-६
८	उष्णिगोर केनङ्गा ७-७-७-७	मंसीमाहंत्यायं । अस्माकं देवपूरन् । मन्नीनानु साधंनम् । विप्राणां चाभवन् ॥	७-७-१३
	छन्दोनाम चरणाक्षराणि	३ अनुष्टुप् छन्दोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च उदाहरणमंत्राः	स्थानम् अष्ट. अ. व.
१	अनुष्टुप् ८-८-८-८	अग्न ओजिंष्ठमाभर । धुम्नमस्मभ्यं मधिगो । प्रनोरायां परीणसा । रत्सि वाजाय पन्थान् ॥	४-१-२
२	महापदपंक्तिः ५|५|५|५|५	तम्म्यादिप्रा । अमेसंदृष्टिः । इदा चिदुन्हः । इदाचिंदक्तोः । श्रियेरुक्मोन ॥ रोचत उपाके ॥	३-५-१०
३	कृतिः -१२|१२|८	माकस्मैं धातमुभ्यं मित्रिणेनोमा । अंकुवांनो गृहेभ्यो धेनवोंगुः । स्तनाभुजो आशंश्वीः ॥	१-८-२३

४	पिपीलिकमध्या १२।८।१२	पर्युषु प्रधन्व वाजसातये । परिवृत्राणि सक्षणिः । द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥	७-५-२२
५	यविराट् ९।१२।९	तानिद्वासा हवामहेता । तानो निद्वासा मन्भवोचे तमुच । प्राचदयमानो युराकु ॥	१-८-२२
६	नष्टरूपी ९।१०।१२	विपृष्ठाभि पुनयाजन देवान् । वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा । पातच सदासो युनच रथ्यसोन ॥	१-८-२२
७	विराट् १०।१०।१०	प्रेष्ठो अग्ने दीदीहि पुर । नोजस्रया सुर्म्या यविष्ठ । त्वांशश्वन्त उपयन्ति वाजा ॥	५-१-२३
८	विराट् ११।११।११	अग्निनरो दीधितिभि ररण्यो । हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपति मथर्युं ॥	५-१-२३

	छंदोनाम चरणाक्षराणि च	४ बृहतीछंदोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च उदाहरणमंत्राः	स्थानम् अष्ट. अ. व.
१	बृहती ८।८।१२।८	मा चिदन्य द्विशंसत । सखायो मा रिषण्यत । इंद्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते । मुहुरुक्था च शंसत ॥	५–७–१०
२	पुरस्ताद्बृहती १२।८।८।८	महो यस्पतिः शवसो असाम्या । महो नृम्णस्य तूतुजिः । भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥	७–७–६
३	न्यंकुसारिणी उरोबृहती स्कंधोग्रीवीवा ८।१२।८।८	ईजानमिद्द्यौर्गूर्तावसुः । ईजानं भूमिरभि प्रभूषणि ॥ ईजानं देवावश्विनौ । अभि सुम्नैरवर्धताम्	८–७–२०
४	उपरिष्टाद्बृहती ८।८।८।१२	ये पातयन्ते अज्मभिः । गिरीणां स्नुभिरेषाम् । यज्ञं महिष्वणीनाम् सुम्नं तुविष्वणीनां प्राध्वरे ॥	६–४–४
५	विष्टारबृहती ८।१०।१०।८	युवं ह्यास्तं महो रन् । युवं वा यन्निरततंसतम् ॥ ता नो वसू सुगोपा स्यातम् । पातं नो वृकादघायोः	१–८–२३

६	उर्ध्वबृहती १२।१२।१२	अध यदि मे पवमान रोदसी । इमाच विश्वा भुवनाभि मज्मना । यूथेन नि ष्ठा वृषभो वितिष्ठसे ।	७–५–२३
७	पीपिलिकमध्या १३।८।१३	अभियो वीर-मन्धसो मदेषु गाय । गिरामहाविचेतस इन्द्र नामश्रुत्यं शाकिनं वचोयथा ॥	६–४–३
८	विषमपदा ९।८।११।८	सनितः सुसनितरुग्र । चित्रचेतिष्ठसूनृत । प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यं ॥	६–४–४
९	बृहत्येव ९।९।९।९ इयकेनला बृहती	तत्वा नम पितो वचोभि । गावो न हव्या सुषूदिम । देवेभ्यस्त्वा सधमादम् । अस्मभ्यंत्वा सधमादम् ॥	२–५–७

५ पंक्तिछंदोभेदास्तदुदाहरणमंत्राश्च

१	पंक्ति ८।८।८।८।८	अग्निं तं मन्ये यो वसु । अस्तं यं यन्ति धेनवः । अस्तमर्वन्त आशवः अस्तं नित्यासो वाजिनः । इषं स्तोतृभ्य आभर ।	३–८–२२
२	विराट् १० १०।१०।१०	विपिप्रो रहिमा यस्य द्रूह्ला । पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः । सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमृष्यं । ऋजिश्वने दात्रं दाशुषेदाः ॥	४–६–१०
३	सतोबृहती १२।८।१२।८	आयन्नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः । विपर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु । धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥	४–३–१२

४	विपरीताबृहती ८।१२।८।१२	य ऋष्व श्रावयत्सखा । विश्वेत्सवेद जनिमा पुरुष्टुत । त विश्वे मानुषा युगा । इन्द्रं हवन्ते तविष यतस्रुच ॥	६-४-२
५	प्रस्तारपंक्ति १२।१२।८।८	तस्यां समुद्रा अधि विक्षरन्ति । तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्र । तत क्षरत्यक्षरं । तद्विश्वमुपजीवति ॥	२-३-२२
६	आस्तारपंक्ति ८।८।१२।१२	अग्निं न स्ववृक्तिभि । होतारं त्वा वृणीमहे । यज्ञाय स्तीर्ण बर्हिष विषीमदे । शीरं पावक शोचिषं विवक्षसे ॥	७-७-४
७	संस्तारपंक्ति १२।८।८।१२	पृष्टिं सुवस्त्रास्व्यरया युतासन । उष्ट्राना विंशतिं शता । दशश्यावीना शता । दशत्र्यरुषीणा दशगवां सहस्रा ॥	६-४-५
८	विष्टारपंक्ति ८।१२।१२।८	अतीयाम निदस्तिर । स्वस्तिभिर्हित्वावद्य मरातीः । वृष्टिशयो रापं उस्रिभेषज । स्याम मरुत सह ॥	४-३-१३

६ त्रिष्टुप् छंदोभेदास्तन्नामानिउदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमंत्रा

१	त्रिष्टुप् ११- ११-११-११	कस्यनूनं कतमस्या मृतानाम् । मनामहे चारु देवस्य नाम ॥ कोनोमह्या अदितये पुनर्दात् । पितरंच दृशेयं मातरंच ॥	१-२-१३

२	जागत ११। - १२।११।१२	यूपव्रस्का उतये यूपवाहाः। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ॥ येचार्वते पचनं सुभरंति। उतो तेषामभिमूर्तिं नं इन्वतु ॥	२—३—८
३	त्रिष्टुप् ११। - ११।१२।१२	ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं। यईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति। ये चार्वतो मांसभिक्षा-मुपासते। उतोतेषामभिमूर्तिं नं इन्वतु	२—३—९
४	अभिसारिणी १० १०।१२।१२	यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः। पुरू सहस्रा शिवा जघानं ॥ तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि। पितेवयस्तविषीं वावृधे शवः ॥	७—७—९
६	विराट्स्थाना १० १०।९।११	श्रुधीहवं निंद्र मारिषण्यः। स्यामते दावने वसूना। इमाहित्वा मूर्जो वर्धयन्ति। वसुयवः सिंधवोनक्षरन्तः ॥	२—६—३
६	विराट्स्थाना ९।९।१०।११	स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः। स्वस्तिनं पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः। स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥	१—६—१६
७	विराड्रूपा ११ - ११।११।८	श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेम। उत श्रुतं सदने विश्वतःसीं ॥ श्रोतुनः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः। सुक्षेत्रा सिंधुरद्भिः ॥	२—१—२
८	ज्योतिष्मती १२ - १२।१२।८	अग्निरिंद्रेण वरुणेन विष्णुना। आदित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा सजोषसा उषसा सूर्येण च। सोमं पिबतमश्विना ॥	६—३—१४

९	ज्योतिः ८-१२।१२।१२	ताभिरायातं वृषणा । उपमेहवं विश्वप्सुं विश्ववार्यम् इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमानरा । याभिः किविं वावृधुस्ताभिरागतम् ।	६-२-७
१०	महाबृहती ८।८।८।८।१२	नद्यानां नवतीनाम् । विषस्य रोपुपीणाम् । सर्वासामग्रभं नामं । आरे अस्य योजनं । हरिष्ठा मधुत्वा मधुला चकार ॥	२-५-१६
११	यवमध्या ८।८।१२।८	समातपंत्यभित. । सपत्नीरिवपर्शवः निबाधते अमतिर्नग्नताजसु । वेर्न वेवीयते मति. ॥	७-८-१
१२	पंत्त्युत्तरा १०-१०।८।८।८	एवेंद्राग्निभ्यामहो विहुव्य । शुष्पं घृत न पूतमद्रिभिः । तासूरिषु श्रवोबृहत् । रयिं गृणत्सुं दिधृतं । इषं गृणत्सुं दिधृत ॥	४-४-३२

७ जगतीछंदोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च

	विराटपूर्वा धा	उदाहरणमंत्राः	
१	जगती १२-१२।१२।१२	प्रदेवमच्छा मधुमन्त इंदवः । असिष्यदन्त गाव आनधेनवं बर्हिषदो वचनावन्तऊधभिः। परिस्रुतमुस्रियानिर्णिजंधिरे ॥	७-२-१९
२	महासतोबृहती१२ ८।१२।८।८	आयः पप्रौ रोदसी भानुनाउभे । धूमेनधावतेदिवि । स्तिरस्तमो ददृश उर्म्यास्वा । श्यावास्वरुषोवृषा । आश्यावाअरू०	४-८-२

३	महापंक्तिः ८।८ ७।६।१०।९	ह्यासि॒ या श॒वु॒ति॒वा । सु॒खाज॑घोसते वि॒यं । सोचि॒न्नु॒नमरा॑ति । नोवृ॒पमरा॑म । आ॒रे॒अ॑स्य॒ योज॑नं हरि॒ष्ठाः। मधु॑त्वा मधु॒ला॒चंकार ।	२—५—१६
४	महापंक्तिः ८। ८।८।८।८।८	तद॑त्वा॒य॒ तद॑पसे । तं॒भा॒गमु॑पसेदु॒षे । त्रि॒तायच द्वि॒तायच । उषो॑ दु॒ष्वप्न्यं॑ वह । ने॒हसो॑ वउ॒तयः । सु॒ऊ॒तयो॑ वऊ॒तयः ॥	६—४—१०

८ अथ प्रगाथभेदास्तन्नामानि तदुदाहरणमंत्राश्च

प्रगाथभेदो चरणाक्षराणि	तदाहरणमंत्राः
बार्हत प्रगाथः बृहती ८।८।१२।८ (३६) सतोबृहती १२।८।१२।८(४०) (७६)	अ॒यं वा॒ मधु॑मत्तमः । सु॒तः सोम॑ ऋतावृधा ॥ तम॑श्विना पिबतं तिरोअ॑ह्न्यं॑ रथेना । धत्तंरत्ना॑नि दा॒शुषे॑ ॥ १ त्रि॒व॒न्धुरेण॑ त्रि॒वृता॑ सु॒पेश॑सा॒रथे॒ना॒यात॑मश्विना । कण्वा॑सो॒वा॒ब्रह्म॑ कृण्वन्त्यध्व॒रे॒तेषा॑ सु॒शृ॑णु॒तं हवं॑॥२अ.अ.व.१-४-१
काकुभ प्रगाथः ककुप् ८।१२।८ (२८) सतोबृहती १२+८।१२।८ (४०) (६८)	आसंखायः सव॒र्दुघा॑ । धे॒नुमं॑ज॒ध्व॒मु॒प॒नव्यं॑सा॒न॒चः सृ॒जध्व॒ मन॑पस्फुरा ॥ १ या शर्धा॑य॒ मारु॑ताय॒ स्वभा॑नवे । श्रवोऽमृ॑त्यु॒धुक्ष॑त । या मृ॑ळीके म॒रुतां॑ तु॒राणा॑ या । सु॒म्नैरे॑व॒या॒ वरी॥२ अ.अ.व.४—८—३

महाबार्हत प्रगाथः महाबृहती ८।८।८।८।१२ (४४) महासतोबृहती १२।८।१२।८(४८) (९२)	यह्वद्भिरग्ने आर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा । भरद्वाजेसमिधानः । यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र । दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि॥ १ विश्वासां गृहपति विशामसि । त्वमग्नेमानुषीणां । शतं पूर्भि यविष्ठपाह्यंहसः। समेद्धारं शतंहिमाः । स्तोतृभ्यो येचददति॥ २ अ.४ अ.८ व.२
विपरीतोत्तर प्रगाथः बृहती ८।८।१२।८ (३६) विपरीता ८।१२।८।१२ (४०) (७६)	नहित्वैशूर राधसः । अन्तं विदामिसत्रा । दशस्यानो मघवन्नूचिं- दद्रिवः । धियोवाजेभिराविथ ॥ १ य ऋष्व. श्रावयत्सखा । विश्वेत्सवेद जनिमा पुरुष्टुतः । तं विश्वे मानुषायुगा । इन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥२ अ.अ.व.६-४-२
अनुष्टुप्पुराः प्रगाथाः (गायत्र्यौ) ८।८।८।८ (३२) ८।८।८ (२४) ८।८।८ (२४) (८०)	आत्वारथं यथोतये । सुम्नायवर्तयामसि । तुविकूर्मि मृतीषहं । इन्द्रशविष्ठसत्पते ॥ १ तुविशुष्म तुविक्रतो । शचीवो विश्वया मते । आपप्राथ महित्वना ॥ २ यस्यंते महिनामहः । परिज्मायन्तमीयतुः । हस्तावज्रंहिरण्ययं ॥ ३ ॥ अ.अ.व. ६-५-१

अथ ऋग्वेद इत्यादि तृचाहि त्रिष्टुवन्तकम् ।
इदं शास्त्रमधीयानः प्रणवार्थमतामियात् ॥ १
अनवसान सूक्तानि'—वसूहये, निवर्तध्व त्वामग्ने त्वंह्यतृत्यच
अवसानाअनष्टा स्तुविस्मृता. शाकलादयः ॥ १
सूक्तमध्येऽवसानोयो भ्रष्टवीर्यः सपापकृत् ।
गतासुर्मुनिहन्ता च रौरव नरक व्रजेत् ॥ २*

अर्थ—वसूरुद्रा, इवजाये, त्वामग्ने, त्वहि, ऋजरयगोपा ह्या सूक्तावर अवसान घेतल्यामुळें शाकलादि ऋषि विस्मरणशील होऊन नष्ट झाले. जो ह्या सूक्तामध्यें अवसान घेतो तो भ्रष्टवीर्य आयुर्हीन मुनिहन्ता होऊन रौरव नरकात जातो,

९ अतिजगत्यादि सप्तवर्गे पादविशेषा अनुक्रमण्यंतरोक्ताः सोदाहरणा लिख्यन्ते

3158२

	छंदोनाम पादाक्षराणिच	उदाहरणमंत्राः	अ. अ. व.
१	अतिजगती १३ १३।१३।१३ (५२)	तमिंद्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं । सत्रादधानु मप्रतिष्कुतं शवांसि मंहिष्ठो गीर्भि राचं यज्ञियो वृवर्तत् । राये नो विश्वासुपथाकृणोतुवज्री ॥	६–६–२८
	पथ्या. १२।१२ १२।८।८ (५२)	पथ्या. प्रवोमहेतमयो यन्तु विष्णवे । मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् । प्रशर्धाय प्रयज्यवेसुखादये । तवसेभंददिष्टये । धुनिव्रताय शवसे ॥	४–४–२२
२	शक्वरी८।८।८ ८।८।८।८ (५६)	प्रोष्वस्मै पुरोरथं । इंद्रायशूषमर्चत । अभीकेचिदुलोककृत् सुंगे समत्सु वृत्रहा अस्माकं बोधिचोदिता । नभंतामन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु ॥	८–७–२१
३	अतिशक्वरी १६ १६।१२।८ (५२)	अध त्विषींमा अभ्योजसा क्रिविंयुधाभवत् । आरोदसी अपृणदस्य मज्मना प्रवावृधे । अधत्तान्य जठरे प्रेमरिच्यत । सैनं सश्चद्देवोदेवं । सत्य मिंद्रं सत्य इंदुः ॥	२–६–२८

४	अष्टि. १६।१६ १६।१६ (६४)	निर्कद्रुकेषु महियो यवांशिरं तुविशुष्मः । तृपत्सोमंमपिबद्विष्णुना सुतं यथा वशात् । सेईं ममाद् महिकर्म कर्तवे महामुरुं । सैनं सश्चद्देवोदेवं । सत्यमिंद्रं सत्यइंदुः ॥	२–६–२८
५	अत्यष्टिः १२।१२।८।८ ८।१२।८ (६८)	अग्निंहोतारं मन्ये दास्वंतं । वसुं सूनुं सहसो जातवेदसम् । विप्रं न जातवेदसम् । यऊर्ध्वया स्वध्वरः । देवोदेवाच्या कृपा ॥ घृतस्य विभ्राष्टि मनु । वष्टि शोचिषा । आजुह्वानस्य सर्पिषः २।१।१२	
		मन्द्रा । अयाख्या हारिण्या पुनानो विश्वा । द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः । सूरोनस्वयुग्वभिः । धारासुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः । निश्वायरूपा परियात्यृक्वभिः । सुप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥	७–५–२४
६	धृतिः १२।१२ ८।८।८।१६।८ (७२)	अनर्वाह इन्द्रदाहाहि श्रुधीनः शुशोचाहियोः श्रानमीवां अद्रिवः घृणानभीवां अद्रिवः । श्राणिन्तमोहिश्राप्यभिः । वधेहयेभिरीयसे । अनूरुणो अप्रतीत शूरसत्वभिः त्रिः सप्तैः शूरं सत्वभिः ॥	२–१–२२
७	अतिधृतिः १२।१६।८।८ ८।१६।८ (७६)	साहि शर्धोन मारुत तुविष्वणिः अप्नस्वती पूर्वरा स्विष्टनिरातैनस्विष्टनिः आदंद्रव्यान्यादिः । यज्ञस्य केतु रर्हणा । अधस्मास्य हर्षतः । ह्रषीवतो विश्वेजुषन्तपन्थाम् । नरः शुभे न पथाम् ॥ उत्कृष्टदे-	२–१–१२

मिना छदोमजर्यां अधोलिखितानि छदास्युक्तानि । तेश कति अक्षराणि सन्ति तान्यपिलिखितानि परतेश उदाहरणानि न लिखितानिरति कृत्वा मयातेश नामानि अक्षरसम्याच केवलम् अग्रे-प्रदर्शिता कृति (८०) प्रकृति (८४) आकृति (८८) विकृति (९२) सनिकृति (९६) अभिकृतिः (१००) उत्कृति (१०४) इतिगायत्र्यादि छदासि ॥

१० परिभाषोक्त अतिशक्करी छंदोदाहरणम्

पादाक्षराणि १६।१६।१२।८।८ (६०)
साक जात ऋतुना साक मोजसा ववक्षिथ ॥
साक वृद्धो नीर्यैं सासहिर्मृधो विचर्षणि ॥
दाता राधं स्तुवते काम्य वसुं
सैनं सश्चद्देवो देव
सत्य मिन्द्र सत्य इन्दुं ॥ २–६–२८ ॥

धरोमुन्यष्टभूयाके विरोधिनामवत्सरे । राधेसिते वसुतिथौ सार्पभेभृगुवासरे ॥ १ ॥ चरणव्यूह माष्यस्य स्पष्ट भाषान्तर तत्र । माल्यादि विकृतीना च व्यक्त विवरण परम् ॥ २ ॥ यतेनयत्न मत्रस्य जटाद्या विकृतीस्तथा । जगावल्युकमार्गेण लिखित तद्विदामुदे ॥ ३ ॥ दासमहेन च मया श्रीराजेश्वरसूनुना ।

---

१० प्रथमभागे प्रथमं परिशिष्टम् ॥१॥

(ऋग्संहितायां अनुवाकस्थसूक्तसंख्या निदर्शक कारिकाः)

मधुच्छंदप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दृ तपोबलात् ।
दृष्टानामनुवाकानां सूक्तान्यक्ष्यामि वह्नवान् ॥ १ ॥
अग्निर्माळे विसूक्तस्तु सुरूपंद्रं चतुष्ककम् ।
अग्निसोमानामित्येतो षट्को कस्येति सप्तकः ॥ २ ॥
अग्ने विवस्वदित्ययं नूचित्ते सप्तकात्रयः ।
त्वमग्ने पञ्चकं विद्यात्प्रवोयह्वमथाष्टकम् ॥ ३ ॥
पञ्चाननवक विद्यादुपैकादशक तथा ।
प्रयेशुमन्ते नवकमिमं द्वादशकं विदुः ॥ ४ ॥
इंद्र मित्रं दशैवाथ नासत्याभ्यां तु पञ्चकम् ।
कादित्यासद् सप्तकंचाग्नि सयात्यसुवश्चषद् ॥ ५ ॥
येद्विपदे सप्तदशाथोप्याग्निरष्टसूक्तकः ।
कयाग्निपंचसूक्तस्तु युवोर्द्वादशक विदुः ॥ ६ ॥
त्व यो गणानामातेपिब्रिरेकोदशापरोदंदो ।
सोमस्यमा द्वादश च प्रयो सप्तदशेति च ॥ ७ ॥
इच्छंति नवक विद्यादिंद्र मतिथिपञ्चकं ।
इमंमहेति नवक मोचश्चैव मनीषिभि ॥ ८ ॥
स्वां सपे स्वाभद्र ववस्वकादशकानुभौ ।
त्रयोदश मक्षुरुषश्चाम पिपा त्रयोदश ॥ ९ ॥
चतुर्दश त्वयो॰ग्निरष्टादश प्रयेपसे ।
मदिंमदे द्वादशको विद्यादियसाधय च ॥ १० ॥
मायद्रास. पोस्तरार्धे पञ्चग्निपंचकः ।

द्वेचैव सूक्ते नेर्यांति च विद्याद्ध्याष्टम वै नवमे शत स्यात् ।
चतुर्दश स्त्रीं ह्रस्वाधिकान्यष्यथो यदुक्तं दशमे तथैव ॥ ३ ॥
आद्ये चतुर्विंशतिरिहानुवाका ततः परं मण्डल पञ्चतुष्कम् ।
द्वे पञ्चके त्रीणि षट्कानिचैव दशाष्टमं सप्तनवम द्वादशान्त्यम् ॥ १ ॥
पंचाशीतिर्द्विशतत्र्यंऽनुवाका दृष्टा पुराणर्षिभिर्महात्मभिः ।
तान् पारायणे शाकले शैशिरीये वदन्ति शिष्टा न खिलेषु विप्रा
यस्ता नृविन्दिद्द वेदाप्यधीते स नाकपृष्ठ भजते ह शश्वत् ॥

टीका—आता उपरिनिर्दिष्ट सूत्रकारिकाणा अग्रे लिखितक्रोडक्रमेन व्याख्यास्येया

अर्थ—ह्या दिलेल्या सूत्रकारिकाची स्पष्ट व्याख्या म्हणजे पुढे

११ प्रथमभागे प्रथम परिशिष्टम् १

मंडलानुसारतस्थ सूक्तप्रतीकानि (संख्याच)

सू	स	अनुवाक प्रतीक	सू	स	अनुवाक प्रतीक	सू	स	अनुवाक प्रतीक
	३	अग्निमिळे०		८	अचाभ्यागि ०		१३	प्रकृसुम्य०
	४	सुरूपकृ य०		१	कया शुभा०		१३	अग्नपिचा०
	४	एद्र सानसि०		१२	युवोरचासि०		५८	चतुथमण्डम्
	६	अग्निन्दूत०		१९१	प्रथमेमडलम्			अनुवाका ५
	६	सोमानस्वरण०	सू	स	अनुवाका १४		१४	अग्नेध्यामि०
	७	कस्यनून०		११	त्वमग्न द्युभि ०		१८	प्रयेधस०
	५	यमग्न प्रथमा०		११	याजातग्व०		१२	महिमह०
	८	प्रवो यव्ह०		१०	गणानाचा०		१२	विदादिव०
	७	अग्ने विवस्व०		१०	आतपितर०		१६	आरुद्रास
	७	अभि य मेष०		४२	अनुवाका ५		१५	यद्‌न्नस्थ
	७	नूचित्सहोना०			द्वितीयमण्लम्		८७	पञ्चममण्डलम्
	९	पवानतासु०		१२	सोमस्यमा०			अनुवाक ६
	११	उपप्रयन्तो०		१७	प्रवादेवाय०		१५	व चग्ने प्रथम
	९	प्रयशुभवन्त०		१४	इच्छन्ति त्वा०		८	त्वमग्न यज्ञाना
	१२	इमस्तोम०		१५	इन्द्रमति०		२०	वृधामदा
	१०	इन्द्र मित्र०		९	इममहे०		६	यो रायनो०
	५	नासत्याभ्या०		६२	तृतीयमण्डलम्		१२	हुवेय
	६	भदि धानृ ०	सू	स	अनुवाका ५		१४	स्तुपेनरा
	७	अग्निहोतर०		१०	वाहाग्ने०		७६	षष्ठ मण्डलम्
	६	अचानुन ०		११	म.त०			अनुवाक ६
	१७	वेदिपद०		[illegible]	यन्नद्र०		१७	अग्निंवरा

सू. सं.	अनुवाक प्रतीक	सू. स	अनुवाक प्रतीकं	सू. सं.	अनुवाक प्रतीक
१६	त्वेद्यत्	११	ससाय आनि०	५	अग्नोप्याग्निः
२२	प्रशुक्रा०	११४	नवमंमडलम्		८७ । ६
१५	स्वई व्यकानरः		अनुवाक ७	६	त्वंग्नमे प्रथमः
१९	अपस्वसुः०	१६	अग्नेवृहन्०		७५ । ६
१५	प्रवीरया०	१३	त्वाष्णुद्दिवे०	७	अग्मिनरो
१०४	सप्तम मंडलम्	१३	प्रदेवत्रा		१०४ । ६
	अनुवाक० ६	१८	अच्छामइंद्र०	८	माचिदन्यत्
५	माचिदन्यत्०	८	इदानिस्थारौद्र०		९२ । १०
७	माँइन्द्र०	१६	भद्राअग्ने०	९	स्वादिष्ठया
८	इद्रः सुतेषु	६	स-येनोत्तभिता		११४ । ७
१०	यमुत्या०	९	सजागरद्भिः	१०	अग्नेबृहन्
१२	योयजाति	१३	इद्र इद्य०		१९१ । १२
९	इमेधिप्रस्य	१६	तमस्यथावा		मंडलानि
१०	अग्न आयाहि	२१	नासदासीत्		१०१७
११	योराजा०	४०	नासदस्था०		सूक्तसंख्या
१३	आनूनद्र०	१९१	दशममण्डलम्		१०१७
१०	गोधयाति०		अनुवाकः १२		अनुवाक संख्या
१२	अनुवाकाः १०		मंडलप्रतीकम्		८५
११	दाम्रिरस्यन् सू०	१	अग्निमीळे		
१०३	अष्टममण्डलम्		१९१।१४		
२४	स्वादिष्ठया०	२	त्वमग्नेसुभिः		
१६	परम्पदसाउापनः		४१ । ४		
७	भयावीति०	३	सोमस्यमा		
१८	मदस्यमन्धः०		६५ । ५		
११	पतआयायः	४	स्वाग्ने०		
७	अरयोयाः		५८ । ८		

१२ ॥ अथऋग्वेदीयो बाष्कल संहिता क्रमः ॥

गौतमः दीर्घतमाः कुत्सः परुच्छेपादयः पर०। कुत्सा दीर्घमता सेते इत्येष बाष्कलक्रमः ॥१॥ अनुवाकानुक्रमणी

ऋषयः	प्रारम्भ	अन्त	ऋषयः
(मधुच्छन्दा वैश्वामित्र)	अग्निमीळे० १।१।१—	शुद्धिम वृ० १।९३।१२	(गोतमो राहूगण)
(कक्षीवान् औशिज)	नासं आसक्ता० १।१२६।१—	ईशानाय ११। १२९। ११	(परुच्छेपो दैवोदासि)
(कुत्स आंगिरस)	इमं स्तोमम० १। ९४। १—	उत द्यौः ११। ११५। ६	(कुत्स आंगिरस)
(दीर्घतमा औचथ्य)	वेदिषदे प्रिय० ११।१४०।१—	हरिश्रियम् ८। ५०। १०	(पुष्टिगु काण्व)
(भर्गः प्रागाथ)	यमग्ने वाजसा० ८। ६०। १—	सोमस्य पीतये ८। ९४। १२	(बिन्दुरांगिरस)
(सुविगु काण्व)	यथा मनौ सां० ८। ५१। १—	यथा यज्ञे ८। ५५। ५	(कृश काण्व)
(विरूपांगिरस)	आ त्वा गिरो० ८। ७५। १—	विप्रोऽस्य १०।८८।१८	(मूर्धन्वानांगिरस)
(मेध्य काण्व)	एवं ह्यसि० ८। ५८। २—	यत्पीयुः ८। ५८। २	(मेध्य काण्व)
(,, ,,)	यमृत्विजो० ८। ५८। १—	साविदुः ८। ५८। १	(,, ,,)
(मूर्धन्वानांगिरस)	यस्त्वामग्ने हविष्पतो० १०।५८।१० समानी व आकूतिः० —	सुसहासति १०।१९१। ४ इति ऋग्वेदे (१५ मंत्र परिशिष्टम्)	(संवनन आंगिरस)

इति ऋग्वेदीया बाष्कल संहिता

अनुवाक सूत्रम्

अग्निमीळे सुरूप कृत्नुर्मेद्यसानसि मग्निदूत सोमान स्वरण कस्यनूना त्वमग्ने प्रथम प्रवो यज्ञस्मग्ने विश्वस्वदभित्यमेवनाचि त्सहोजा पश्वानतायु सुपप्रयन्त प्रयेशुभन्त इम स्तोममिंद्र मित्र वरुण नासत्याभ्या कदित्याग्नि होतार मात्ना सुवो वेदिषदे बोध्यग्नि वयो सुमा युवा रत्नासि त्वमग्नेतु भियो आत पव गणा नात्या वे पित सोस्यमा प्रवो देवाये च्छातिस्त्वेंद्र मति रिम महे त्याग्नेभ्र भद्र ते य न इन्द्र प्रऋभुभ्योऽग्न पिबाबो ध्यग्नि प्रवेधसे महि महे विदादिव आइद्रासो मदद्वस्ग स्वध्वये प्रथमस्त्वमग्न यज्ञाना वृषामदो योरयिवो दुवे स्तुषेनराग्निरत्वेहस्पशुका कई श्वेता पस्तम प्रवी रया माचि दग्नमहो इन्द्र इद्र सुरेषु वयमुत्वा यो यजातीने विप्रस्याग्न आयाहि योराजा दूने इन्द गोर्धपति स्वादिष्ठया पंवस्वदक्षसाधनो यायीति प्रदेवमच्छा प्रते आघानोऽत्यश्वा सखाय आनिधी दताग्ने बृहस्त्वष्टो द्युहिने प्रदे वश्वाच्छामइंद्रमिदमित्था मद्रा भग्ने सखेनोत्त भिता सजोषनाद्रि रिद इन्द तमस्य द्यावा पृथिवी नासदासी च्छास इत्ये त्येनुराना पचाशीति रेकरात्रमुपरमे निराग भद्रत्ते तपद अग्न गेत् सगच्छति ॥ १ ॥

अग्निमीळे याव आवातु पद वर्गाग्नि नरोऽग्ने वृहन् पवनगां प्रवृत्तान्ययस मस्यात्मतेति द्वे विदसे निहोताद्यन्ता पनुरिति भुक न पठेत् ॥

टीप.— तृच, पतृच, मतचं यांना याचा सगणा कारिकेप्रमाणे यज्ञानसूत्राचे यागे घसादी येत नाही वैदिकांनी शोध करावा

१ ऋग्वेद प्रथमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादिसंख्यावर्गाणां अंकसूचिस्तथा ऋक्संख्या च

प्रथम भागे प्रथमं परिशिष्टम्

अध्याय	तृच वर्गाः	चतुर् ऋच	पञ्चर्च वर्गाः	षडृच	सप्तर्चं	अष्टर्चं	सङ्कलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
अग्निमीळे १	०	२।४ २१ ३३ ३५ ३७	१।३।७।८।९।१०।११।१२।१३ १४।१५।१६।१७।१८।३०।३२ ३४।३६	५।६ १९।२० २२।२३ २४।२५ २६।२७ २८।२९	०	३१	४ × ६ = २४ ५ × १८ = ९० ६ × १२ = ७२ ८ × १ = ८
योग	०	६	१८	१२	०	१	व. ३७ १९४
अयंदेवा० २	२ ३४ ३५	१२ ३६	१।४।५।६।८।९।१०।११।१३ १४।१५।१६।१७।१८।२०।२१ २२।२४।२५।२८।२९।३०।३२ २३।२६।३३।३७।३८	३ ७ १९	२७ ३१	०	३ × ३ = ९ ४ × २ = ८ ५ × २८ = १४० ६ × ३ = १८ ७ × २ = १४
ग	३	२	२८	३	२	०	व. ३८ १८९

इद्रामदाय ६	२३ २७	२ १८	१।२।६।७।८।११।१२।२५ १६।१७।१९।२०।२१।२२।२४ २५।२६।३०।३१	३।४।९ १०।१३ १४।२८ २९।३२	०	०	३ × २ = ६ ४ × २ = ८ ५ × ११ = ५५ ६ × ९ = ५४
योगः	२	२	१९	९	०	०	व. ३२ १२३
त्रैविश्वे ७	६ १७ २५ २९	४ ११ १९ २३ ३३	७।९।८।१०।१३।१४।१६ १८।२०।२१।२२।२३।२८।३० ३२।३३।३४।३५।३६।३७	९ १२ ३०	२४	५ २७	१ × १ = १ ३ × ४ = १२ ४ × ५ = २० ५ × २१ = १०५ ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७ ८ × २ = १६
योग	४	५	२१	३	१	२	व ३७ १७९
	या	अध्यायांत	" जातवेदसे " हा एकच ऋचा	अधिक आहे			
इदश्रेव ८	०	०	१।२।३।४।५।८।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ २०।२१।२२।२४।२५।२६	६।७ १९	२३	०	५ × २२ = ११० ३ × ६ = १८ ७ × १ = ७
योगः	०	०	२२	३	१	०	व. २९ १३५

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋक् स
१	×	×	×	६	१८	१२	×	१	×	२७	१९४
२	×	×	२	२	२८	२	२	×	×	२८	१८९
३	×	×	१	३	२८	३	×	×	×	३५	१७३
४	×	×	१	२	१८	६	१	१	×	२९	१५२
५	×	×	१	२	२४	४	×	×	×	३१	१५५ +३०
६	×	×	२	२	२९	९	×	×	×	३२	१८५
७	१	×	४	५	३१	३	१	२	×	२७	१६१ १७९
८	×	×	×	×	३२	३	१	१	×	२६	१२५
वर्ग	१	×	१२	२२	१७८	४३	५	४	×	२६५	१३४०+३०
ऋक्	१	×	३६	८८	८९०	२५८	३५	३२	×	१०४०	=१३७०

(नीमाचकद्विपदा)

२ ऋग्वेद-द्वितीयाष्टके प्रत्यध्याय तृचादि वर्गाणा-मंकसूचि स्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्याय	तृच वर्गा	चतु स्तुच	पञ्चक वर्गा	षट्क	सप्तक	अष्टक	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
१ मा प्रात	६	२०	१।२।३।४।५।७।८।१२।१४	१३।१७	१०	०	३ × ३ = ९
	९		१६।१८।१९।२४	२१।२३	११		४ × १ = ४
	१५				२०		५ × १३ = ६५
					२२		६ × ४ = २४
					२६		७ × ५ = ३५
योग	३	१	१३	४	५	०	७ २६ १३७

कुसुमा २	१ ७ १९	२ २१ २३	१।५।६।८।१४।१५।१६।१७ १८।२०।-६	४।१० २४।२५ २७	११ १३ २२	९ १२	३ × ३ = ९ ४ × ३ = १२ ५ × ११ = ५५ ६ × ५ = ३० ७ × ३ = २१ ८ × २ = १६
योग	१	३	११	५	३	२	व. २७ १४१
बसु ३	११	६	२।३।४।५।७।८।९।११।१२ १४।१०।१६।१७।१८।१९।२० २१।२३।२४।२५।२६	१ २२ २९	१०	०	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × २० = १०० ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७
योग	१	१	२०	३	१	०	व. २१ १३२
तन्त्र ४	९ १२ १५ २८	१६	१।२।३।४।६।७।८।१०।१३ १४।१५।१७।२०।२१।२३।२४ २५।२७	५।११ १८।१९ २२।२९	०	०	३ × ४ = १२ ४ × १ = ४ ५ × १८ = ९० ६ × ६ = ३६
योग	४	१	१८	६	०	०	व. २९ १४२

ग ।	११ १३	२५	२।४।५।८।१०।१२।१४।१५ १७।१८।२०।२२।२४	१।३।५ ७।९।१६ १९।२३ २८।२९	०	२१ २६ २७	३× २=६ ४× १=४ ५×१३=६५ ६×१०=६० ८× ३=२४
योग	२	१	११	१०	०	३	न. ३९ १५९
गिद्दोत ६	११	१८।२० २२।२४ २६।२८ ३२	३।४।५।७।८।९।१०।११।१५ १६।१७।१९।२१।२३।२५।२९ ३०।३१	३।२ ६।१३ १४।२७	०	०	३× २=६ ४× ७=२८ ५×१८=९० ६× ६=३६
योग	१	७	१८	६	०	०	न. ३२ क १५७
शेमा ७	०	५	११।१२।४।६।७।९।१२।१३।१६।१७ १८।२०।२१।२२।२३।२४	३ १० ११ २१	८ ११ १४	१५	४× १=४ ५×१६=८० ६× ४=२४ ७× ३=२१ ८× १=८
योग.	०	१	१६	४	३	१	न. २५ १३७

मंडल ८	११ १२	०	२।४।७।८।९।११।१३।१४।१५ १७।१८।१९।२०।२२।२४।२६				१।३।६ १०।२१ २३।२५ २७	०	१६	३×३=९ ५×१५=७५ ६×८=४८ ८×१=८	
योगः	१	०	१५				८	०	१	व. २७	१४०
अध्याय	१ अ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	अ. सं.
१	×	×	३	१	१४	४	५	×	×	२६	१३७
२	×	×	३	३	११	५	३	२	×	२७	१४३
३	×	×	१	१	२०	३	१	×	×	२६	१३२
४	×	×	४	१	१८	६	×	×	×	०९	१४२
५	×	×	२	१	१३	१०	×	३	×	२९	१५९
६	×	×	१	७	१८	६	×	×	×	३२	१५७
७	×	×	१	१६	४	३	१	×	×	२५	१३७
८	×	×	३	×	१५	८	×	१	×	२७	१४०
वर्ग	×	×	१७	१५	१२४	४६	१२	७	×	२२१	१७१४
ऋ	×	×	५१	६०	६२०	२७६	८४	५६	×	११४७	

३ ऋग्वेद-तृतीयाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणां-मंकसूचि तथा वर्ग मन्त्रसंख्याच

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतु ऋच	पञ्चर्च वर्गाः	षळर्च	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
प्रथमाध्याय १	०	६।८	१।३।४।६।७।९।११।१७।१८	२।४	१३	०	४ × ५ = २०
		१०	१९।२०।२२।२३।२४।२५।२६	१६	१४		५ × २१ = १०५
		१२	२८।२९।३०।३२।३३	३१	१५		६ × ५ = ३०
		२७		३४			७ × ३ = २१
योगः	०	५	२१	५	३	०	व. ३४ १७६
द्वितीय २	१४	२६	१।२।३।५। ।७।९।१०।१२	१६।१८	४	०	३ × १ = ३
			१३।१४।१६।१७।१९।२१।२३	२०	८		४ × १ = ४
			२४।२५	२२	११		५ × १७ = ८५
							६ × ४ = २४
							७ × ३ = २१
योग	१	१	१७	४	३	०	व. २६ १३७

[illegible] ३	१८	२।४ ६।२३	१।२।४।८।९।१०।११।१२।१३ १३।१४।१५।१७।१९।२०।२१ २२।२४।२५।२६।२८।२९।३०	०	१६ २७ ३१	७	३ × १ = १ ४ × ४ = १६ ५ × २२ = ११० ७ × ३ = २१ ८ × १ = ८
योग	१	४	२२	०	३	१	व. ११ १५८
नता ४	०	४ ६	३।५।९।१०।१२।१३।१४।१५ १६।१७।१८।१९।२०।२१।२३ २४।२५	२ २२	७ ८	१ ११	४ × २ = ८ ५ × १७ = ८५ ६ × २ = १२ ७ × २ = १४ ८ × २ = १६
योग	०	२	१७	२	२	२	व. २५ १३५
ऐश्वारा ५	०	०	१।२।३।४।६।१३।१४।१५।१६ १७।१८।१९।२२।२२।२३।२५	५।७ ११।१२ २०।२४	०	८।९ १० २१	५ × १६ = ८० ६ × ६ = ३६ ८ × ४ = ३२
[illegible]	०	०	१६	६	०	४	व. २९ १४८

१	१४	२१	१।३।५।७।९।११।१२।१३।१६।१७ १८।१९।२०।२१।२२।२४।२५ २६।२७।२८	२।४।६ ८।१० १२।२९	१५	३०	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × ११ = ५५ ६ × ७ = ४२ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८
योग।	१	१	१९	७	१	१	च. ३० १५९
मगासु ७	१०	१ ८ २१	१।३।५।७।९।११।१२।१३।१४।१५ १७।१८।२४।२६	२।४ १३।१६ २५।२७	१९ २० २१ २२	०	३ × १ = ३ ४ × ३ = १२ ५ × ११ = ५५ ६ × ६ = ३६ ७ × ४ = २८
योग।	१	३	१३	६	४	०	च. २७ १४४
इदमुग्र ८	०	०	१।६।७।१०।१८।२०।२२।२३ २४।२०	३।५।११ १२।१३ १४।१५ १६।१७ १९।२१	३।४ ८।२६	०	५ × १० = ५० ६ × ११ = ६६ ७ × ४ = २८ ८ × १ = ८
योगः	०	०	१०	११	४	१	च. २६ क १५२

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.
१	X	X	X	५	२१	५	३	X	X	३४	१७६
२	X	X	१	१	१७	४	३	X	X	२६	१३७
३	X	X	१	४	२२	X	३	१	X	३१	१५८
४	X	X	X	९	१७	२	३	२	X	३५	१३५
५	X	X	X	X	१६	६	X	४	X	२६	१४८
६	X	X	१	१	१९	७	१	१	X	३०	१५९
७	X	X	१	३	१३	६	४	X	X	२७	१४४
८	X	X	X	X	१०	११	४	१	X	२६	१५२
वर्ग	X	X	४	१६	१३५	४१	२०	९	X	२३५	१२०९
ऋ	X	X	१२	६४	६७५	२४६	१४०	७२	X	१२०९	

४ ऋग्वेद–चतुर्थाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा–मंकसूचिस्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतुऋच	पञ्चर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् सख्या	
त्वामग्ने १	११	१२।१३ १४।१५ १८।२०	७।८।९।१०।१६।१७।१९।२३ २४।२५।२६।२७।२८।२९।३०	३।४ ५।६ २१।२२ ३२।३३	१ २	०	३ × १ = ३ ४ × ६ = २४ ५ × १५ = ७५ ६ × ८ = ४८ ७ × २ = १४	या अध्या- यात दोन ऋचेचा १६ वा वर्ग आहे.
योगः	१	६	१५	८	२	०	व. ३३ १६४	
महिनेहि २	६	४ १२	१।२।३।५।८।९।१०।११।१३ १४।१५।१६।१७।१८।२०।२१ २३।२४।२५।२६	७ २७	२२	१९ २८	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × २० = १०० ६ × २ = १२ ७ × १ = ७ ८ × २ = १६	
योगः	१	२	२०	२	१	२	व. २८ १४६	

मधुमती ३	२२	२० २९ ३१	२।३।४।५।६।७।८।९।११।१२ १४।१५।१६।१७।१८।१९।२१ २६।२७।२८।३०	१३	१ १०	२३ २४ २५	३ × १ = ३ ४ × ३ = १२ ५ × २१ = १०५ ६ × १ = ६ ७ × २ = १४ ८ × ३ = २४
योगः	१	३	२१	१	२	३	ष. ३१ १६४
ऋतस्यगोपा ४	१।२९ ३१ १०	७।८ १६ २६ ३४ मं. १९	५।६।११।१२।१३।१४।१५ १७।१८।२०।२१।२२।२४।२५ २७।२८।३०।३३।३५	३।४ २३ ३२	१ २	३६	३ × ४ = १२ ४ × ६ = २४ ५ × १९ = ९५ ६ × ४ = २४ ७ × २ = १४ ८ × १ = ८
योगः	४	६	१९	४	२	१	ष. ३६ क. १७७
स्वाद्विसेत ५	४ ६ ३०	२०	१।३।५।१७।१८।१९।२१।२२ २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९	२।१३ १४ १५ १६	१ २	०	३ × ३ = ९ ४ × १ = ४ ५ × १५ = ७५ ६ × ५ = ३० ७ × ६ = ४२
:	३	१	१५	५	६	०	ष. ३० १६०

[illegible] १	२२ २४	२०	१।२।३।४।५।६।७।९।११।१२।१३ १५।१६।१७।१८।१९।२१।२२।२३	१४	१२	८ १० २५	३ × २ = ६ ४ × १ = ४ ५ × १७ = ८५ ६ × १ = ६ ७ × १ = ७ ८ × ३ = २४
योग	२	१	१७	१	१	३	प० २५ १३२
[illegible] ७	०	१४ १५ २० २१	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१ २२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३० ३१।३२।३३।३४	३५ १	०	२६	४ × ४ = १६ ५ × २८ = १४० ६ × २ = १२ ८ × १ = ८
योग	०	४	२८	२	०	१	प० ३५ १७६
[illegible] ८	०	२४ २२	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११ १२।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० २५।२६।२७।२८।२९।३०।३१	३।४ १३।२१ २२।२३	१६	०	४ × २ = ८ ५ × २३ = ११५ ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७
[illegible]	०	२	२३	६	१	०	प० ३२ १६६

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	सू. सं.	अतिरि दि.
१	X	१	१	६	१५	८	२	X	X	३३	१६६	२
२	X	X	१	२	२०	२	१	२	X	२८	१४६	
३	X	X	१	३	२१	१	२	३	X	३१	१६४	
४	X	X	४	६	१९	४	२	१	X	३६	१७७	
५	X	X	१	१	१५	५	६	X	X	३०	१६०	
६	X	X	२	१	१७	१	१	३	X	२१	१३०	
७	X	X	X	४	२८	२	X	१	X	३५	१७	
८	X	X	X	२	२३	६	१	X	X	३२	१६६	
वर्ग	X	१	१२	२५	१०८	२९	१५	१०	X	२५०	११८७ २	
सू	X	२	३६	१००	७९०	१७४	१०५	८०	X	१२८७	१२८९	

५ ऋग्वेद-पंचमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा-मंकसूचिस्तथा वर्ग मंत्रसंख्याच

अध्याय	तृच वर्गा	चतु ऋच	पञ्चर्च वर्गा	षडृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् सूक्त वर्ग सूक्त संख्या
प्रथमा १	१७	१८ २३ म.	१।३।७।९।११।१६।१९।२० २१।२३।२४।२५।२६।२७	२।४ ५।६ ८।१० १२।१४ १५	०	१३	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × १४ = ७० ६ × ९ = ५४ ८ × १ = ८
योग	१	२	१४	९	०	१	व २७ १४३
द्वितीय २	१५ १६ १७	८ २३	१।३।४।५।६।७।१३।१४।१८ १९।२०।२४।२५।२६।२७।२८ २९	२।१२ २१ २२ ३०	९ १० ११	०	३ × ३ = ९ ४ × २ = ८ ५ × १७ = ८५ ६ × ५ = ३० ७ × ३ = २१
योग	३	२	१७	५	३	०	व ३० १५३

उमो ३	०	६ २४	११२।३।४।५।१०।११।१२।१३ १४।१७।१८।१९।२०।-२।२३ २०।२६।२७।२८।२९।३०	७।८ ९।१५ १६	२१	०	४ × २ = ८ ५ × २२ = ११० ६ × ५ = ३० ७ × १ = ७
				५	१	०	व. ३० १५५
योगः	०	२	२२				
नवम ४	४ १८ १९ २० २१	९।१२ १३।१४ १५।१६ १७	११।१२०।१२१।२२।२३।२४।२५ २६	९।२८ २९ ३०	६ ७ ८ २७	५ २२	३ × ५ = १५ ४ × ७ = २८ ५ × ८ = ४० ६ × ४ = २४ ७ × ४ = २८ ८ × २ = १६
				४	४	२	व. ३० १५१
योगः	५	७	८				
षष्ठ ५	२७	११ १५	३।७।८।९।१०।१२।१३।१४ १९।२०।२५।२६	११२ ४।५ १८।२१ २४	३ १७ २१	१६ २२	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × १२ = ६० ६ × ७ = ४२ ७ × ३ = २१ ८ × २ = १६
				७	३	२	व. २७ १५०
योगः	१	२	१२				

लघु ६	१६	०	२।३।४।५।६।७।११।१४।१५ २१।२२	१।१७ १८ १९ २०	१।१० १२ १३ २३ २४ २५	८	३ X १ = ३ ५ X ११ = ५५ ६ X ५ = ३० ७ X ७ = ४९ ८ X १ = ८
योगः	१	०	११	५	७	१	व. २५ १४५
तिलो ७	९	१६ २१	३।४।५।६।७।८।९।१०।११ म. १२।१३।१४।१५।१७।१८।१९ २०।२१।२२।२३।२५।२६।२७ २८।३०।३१।३२	१ १३	२४	०	३ X १ = ३ ४ X २ = ८ ५ X २७ = १३५ ६ X २ = १२ ७ X १ = ७
योगः	१	२	२७	२	१	०	व. ३३ १६५
चूरा ८	२९	८	१।२।३।४।५।६।७।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१६।१८।१९ २०।२१।२२।२३।२५।२६।२७ २८।३०।३१।३२।३५।३६	२४ ३३ ३४	०	१७	३ X १ = ३ ४ X १ = ४ ५ X ३० = १५० ६ X ३ = १८ ८ X १ = ८ .
योग	१	१	३०	३	०	१	च ३६ १८३

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.		अनित्य द्वि.
१	X	X	१	२	१४	९	X	१	X	२७	१४३		
२	X	X	३	२	१७	५	३	X	X	३०	१५३	+	३
३	X	X	X	२	२२	६	१	X	X	३०	१५५	+	,, १०
४	X	X	५	७	८	४	४	२	X	३०	१५१	+	५
५	X	X	१	२	१२	७	१०	२	X	२७	१५०		१८
६	X	X	१	X	११	५	७	१	X	२५	१४५		
७	X	X	१	२	२७	२	१	X	X	३३	१६५		
८	X	X	१	१	३०	३	X	१	X	३६	१८३		
वर्ग	X	X	१३	१८	१४१	४०	१९	७	X	२३८	१२४५+१८ =१२६३		
ऋ ध	X	X	३९	७२	७०५	२४०	१३३	५६	X	१२४५			

६ ऋग्वेद-षष्ठाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणामंकसूचितया वर्गक्रमसंख्या च

अध्याय	तृच वर्गा	चतुर्ऋच	पञ्चर्च वर्गा	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
षष्ठ १	१३ १९	०	१।२।३।४।५।७।८।९।१०।११ १२।१४।१५।१६।१७।१८।२२ २३।२४।२५।२६।२७।२९।३० ३१।३२।३३।३४।३६।३७।३८ ३९	२० २१ ४०	२८ ३५	६	३ × २ = ६ ५ × ३२ = १६० ६ × ३ = १८ ७ × २ = १४ ८ × १ = ८
योग	२	०	३२	३	२	१	व ४० २०६
सप्तमस्य २	४ ८	२५ २७	१।२।३।५।६।७।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ १९।२०।२१।२२।२३।२४ २६।२७।२८।२९।३०।३१ ३२।३५।३६।३८।३९	३३ ३४	०	४०	३ × २ = ६ ४ × २ = ८ ५ × ३३ = १६५ ६ × २ = १२ ८ × १ = ८
योग	२	२	३३	२	०	१	व. ४० १९९ +५ अनिय त्रिपदा

प्रगाथ	३६	१०	[illegible]	१४।१५	१८	३	३ × १ = ३	
		२०	[illegible]	१।१७	२९		४ × २ = ८	
			[illegible]	२०।१४	४९		५ × ३४ = १७०	
			[illegible]	२१।२८			६ × ८ = ४८	
			[illegible]				७ × ३ = २१	
			[illegible]				८ × १ = ८	
			१८	८	३	२	३४६ २५८	
पारं	१	२	[illegible]	४०।४१	०	६	३ × ४ = १२	या अध्यायात ' वाल
प्रगाथा	१०	२२।२३	[illegible]	४२।४३			४ × ६ = २४	खिल्य, ११
	२९	२४	[illegible]	४४।४५			५ × ३४ = १७०	सूक्त १८
	३१	३०	[illegible]	४६।४७			६ × ९ = ५४	वर्ग आहेत
	४९	२८	[illegible]	४८			८ × १ = ८	(ह वर्ग १४
		३०	[illegible]					
			१४	९	०	१	७. ५४ २६८	ते ३१ प.
धीम	८	६						८० वाल-
आर्षानि	१७	४	[illegible]	०७	०	७	३ × १ = ३	खिल्यरहित
		२४	[illegible]	२८		२०	४ × ३ = १२	ऋक्संख्या
		३८	[illegible]	३०			५ × २८ = १४०	१८८
			[illegible]	२१			६ × ४ = २४	
			[illegible]				८ × २ = १६	
			२८	४	०	४	७. २८ १९५	
[illegible]	१	३						

२	०	२।४ ६।८ २७ ११	१।३।५।७।९।११।१३।१५।१७।१८ २१।२२।२३।२४।२५।२६।३० ३२।३३।३४।३६।३७।३८	१०।११ १३ १९।२८ २९।३५	१२ १४ २०	०	४ × ६ = २४ ५ × २२ = ११० ६ × ७ = ४२ ७ × ३ = २१
योग	०	९	२२	७	३	०	प. ३८ १९७
इक्षाव धाम ७	०	१५।२७ ३।७।९।१०।११।१३।१४।१६ २९।३१ १७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ ३३।३५ २४।२५।२८।३०।३२।३४।३६ ३७।३९,३८		१।२ ४।५ ८ २५	१२	३	४ × ८ = ३२ ५ × २३ = ११५ ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८
योग	०	८	२३	६	१	१	प ३९ १९८
भीम पुरा जी ८	४	२	१।३	१५।१६ १७।१८ १९।२० २१।२२ २३।२४ २५।२६ २७।२८ २९।३० ३१।३२ ३३	८ ९ १० ११ १२ १३ १४	५ ६ ७	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × २ = १० ६ × १९ = ११४ ७ × ७ = ४९ ८ × ३ = २४

अध्यायः	१ अ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	अ. प.
१	X	X	२	X	३२	३	२	१	X	४०	२०६
२	X	X	२	२	३३	२	X	१	X	४०	१९९
३	X	X	१	२	३४	८	३	१	X	४१	२५८
४	X	X	४	६	३४	०	X	१	X	५४	२६८
५	X	X	१	३	२८	४	X	२	X	३८	१९५
६	X	X	X	६	२२	७	३	X	X	३८	१९७
७	X	X	X	८	२३	६	१	१	X	३१	१९८
८	X	X	१	१	२	१९	७	३	X	३३	२०४
वर्ग	X	X	११	२८	२०८	७८	१६	१०	X	३११	१७२५+५ =१७३०
प. पं	X	X	३३	११२	१०४०	३४८	११२	८०	X	१७२५	

+ अनित्य दि. ५

७ ऋग्वेद–सप्तमाष्टके प्रत्यध्यायं ऋचादि वर्गाणामङ्कानि तथा ऋक्वर्गसंख्या च

अध्याय.	पृ. वर्गा	पृ. पा.	पादे वर्गाः	षडृच	समर्च	अष्टर्च	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
प्रथमो १	०	१०।११ १२।१३ १४।१५ १६।१७	४।५।६।७।८।९।१८।१९।२० २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७ २८।२९।३०।३१।३२।३३।३४ ३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१	१ २ ३	०	०	४ × ८ = ३२ ५ × ३० = १५० ६ × ३ = १८
योग.	०	८	३०	३	०	०	व. ४१ २००
द्वितीयो २	०	२६।२८ ३०।३२	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१० ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७ १९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ २७।२९।३१।३३	०	१८	०	४ × ४ = १६ ५ × २८ = १४० ७ × १ = ७
योगः	०	४	२८	०	१	०	व. ३३ १६३

३ धर्ता	२१	२३	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१२ १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ २०।२२	१० २१ २६	०	०	३× १ = ३ ४× १ = ४ ५×११ = ५५ ६× ३ = १८ ७× १ = ७ ८× १ = ८	
योग	१	१	१९	३	०	०	ग. २६ १३५	
४ अलर्नि	२४ २२	२० २८	१।४।५।६।७।८।९।११।१२ १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ २०।२१।२५।२७	२।३ २३ २४	०	०	३× २ = ६ ४× २ = ८ ५×२० = १०० ६× ४ = २४	
योग	२	२	२०	४	१	१	ग. २८ १३८	
५ पुरोचिती	५ २४	११ २० २८	१।२।४।६।१०।१२।१३।१४ १५।१७।१८।२०।२६	३।५।७।८ १६।१९ २१।२२ २३।२७	२९ ३० ३१ ३२ ३३	०	३× २ = ६ ४× ३ = १२ ५×१३ = ६५ ६×१० = ६० ७× ५ = ३५	आलस्य द्वि. ११
योग.	२	३	२३	१०	५	०	ग. ३३ १७८	

६ अगस	०	४।८ १०।१२ १९।२२ २५।२८	३।५।७।११।१२।१३।१४।१५ १७।१८।२०।२१ २३।२४ २६।२७	१६	१ २	०	४ × ८ = ३२ ५ × १६ = ८० ६ × १ = ६ ७ × २ = १४ ९ × १ = ९
योग	०	८	१६	१	२	०	य २८ १४१
७ निर्ग	५ २७	३।१४ १९।३०	४। ।७।८।११।१२।१४।१६ १७।१८।२२।२४।२५।२६।२७ २९	२।१० १२ २० २१ २८	१	१	३ × २ = ६ ४ × ४ = १६ ५ × १६ = ८० ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८
योग	२	४	१६	६	१	१	य ३० १५३
८ प्रमा	२१	३।६ ८।११ १७।२०	१।३।४।७।९। ।१०।१२।१५ १६।१८।१९।।२३।२४।२६	१६।२२ २३।२५ २७।२८ २९	०	०	३ × १ = ३ ४ × ६ = २४ ५ × १५ = ७५ ६ × ७ = ४२
योग	१	६	१	७	०	०	य २९ १४४

अध्याय.	१ श्रु	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	श्रु. स.
१	X	X	X	८	३०	३	X	X	X	४१	२००
२	X	X	X	४	२८	X	१	X	X	३३	१६३
३	X	X	१	१	११	३	१	१	X	२६	१३५
४	X	X	२	२	२०	४	X	X	X	२८	१३८
५	X	X	२	३	१३	१०	५	X	X	३१	१७८ +
६	X	X	X	८	१६	१	२	X	१	२८	१४१
७	X	X	२	४	१६	६	१	१		३०	१५३
८	X	X	१	६	१५	७	X	X	X	२१	१४४
वर्ग	X	X	८	३६	१०७	३४	१०	२	१	२४८	१२५२+११ =१२६३
श्रु स	X	X	२४	१४४	७८५	२०४	७०	१६	९	१२५७	

अनित्य द्वि. ११

८ ऋग्वेद-अष्टमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणामंकसूचिस्तथा वर्गऋक्संख्या च

अध्याय	तृ. वर्गा	च. ऋ. व.	पञ्चर्च वर्गाः	षळृच व	सप्तर्च व.	अष्टर्च व.	एकत्रम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
१ प्रद्योता	४ १७	११	१।२।३।५।७।१०।१३।१६।२२ २३।२६।२७।२८।२९	६।१२ १४।१५ १९।२० २१।२४ २५।८	९ १८ ३०	०	३ × २ = ६ ४ × १ = ४ ५ × १४ = ७० ६ × १० = ६० ७ × ३ = २१
योग	२	१	१४	१०	३	०	व ३० १६१
२ यग्यज्ञन	०	०	१।३।४।६।७।९।१०।११।१२ १३।१४।२१।२	२।१५।१६ १७।१८ १९।२० २२।२४	५ ८	०	५ × १३ = ६५ ६ × ९ = ५४ ७ × २ = १४
योग	०	०	१३	९	२	०	व २४ १३३

६ उभा	०	१९ २१ २३ २५	१।३।५।८।१०।११।१२।१३ १४।१५।१६।१७।१८।२०।२२ २४	२।४ ६।९ २६	७ २७	०	४ × ४ = १६ ५ × १६ = ८० ६ × ५ = ३० ७ × २ = १४	
योग	०	४	१५	५	२	०	य. २७ १४०	
७ सदिरास	६ ८ १२	४ १० १६	१।२।४।५।७।९।११।१४	१६।२७ २८।२९	१७।१८ १९।२० २१।२२ २३।२४ २५	१३ १४ ३०	३ × ३ = ९ ४ × ३ = १२ ५ × ८ = ४० ६ × ४ = २४ ७ × ९ = ६३ ८ × ३ = २४	
योग	३	३	८	४	९	३	ग. ३० १५२	
८ च्यवि	३५।३६ ३७।३८ ३९.४० ४१।४२ ४३।४४ ४६।४७ ४८।४९.	२५।२६ २७।२८ २९।३३ ३४।४५	५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३ १४।१६।१८।१९।२२।२३ २४।३२।४५	१।२।४ १७।२० ३०।३१	०	०	३ × १४ = ४२ ४ × ८ = ३२ ५ × १८ = ९० ६ × ८ = ४८ ७ × १ = २	या अथवा यात होन सूत्रचा ३० या वर्ग आदि आरिस्यादि ४
योग	१४	८	१८	८	०	०	य ४९ २१४	

अध्यायाः	१ अ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	अ. य
१	X	X	२	१	१४	१०	३	X	X	३०	१६१
२	X	X	X	X	१३	९	२	X	X	२४	१३३
३	X	X	३	२	१४	२	७	X	X	२८	१४८
४	X	X	X	२	२६	१	X	२	X	३१	१६०
५	X	X	२	X	१०	१३	१	१	X	२७	१४१
६	X	X	X	४	१६	५	२	X	X	२७	१४०
७	X	X	३	३	८	४	९	३	X	३०	१७२
८	X	१	१४	८	१८	८	X	X	X	४१	२१४
वर्ग	X	१	२४	२०	११९	५२	२४	६	X	२४६	१२७७ + ४
अ सं	X	२	७२	८०	५९५	३१२	१६८	४८	X	१२७७	= १२८१

अनित्य द्वि. ४

प्रथम भाग-द्वितीय परिशिष्ट

संपूर्ण ऋग्वेद संहितायां अष्टकानुक्रमेण एकर्चादिवर्गाणां योग सूचक-कोष्टकं

अष्टक	१ एकर्च व.	२ द्व्यृच व.	३ तृच व.	४ चतु-ऋच व.	५ पंचर्च व.	६ षळृच व.	७ सप्तर्च व.	८ अष्टर्च व.	९ नवर्च व.	वर्ग योगः	मंत्र सं.	नैमित्तिक किंवा अनियमितपदा
प्रथमे	१	×	१२	९९	१७८	४३	५	४	×	२६५	१३७०	२० ऋक्
द्वितीये	×	×	१७	१५	१२४	४६	१२	७	×	२२१	११४७	×
तृतीये	×	×	४	१६	१३५	४२	२०	९	×	२२५	१२०९	×
चतुर्थे	×	१	१३	२५	१५८	२९	१५	१०	×	२५०	१२८९	२
पंचमे	×	×	१३	१८	१४१	४०	१९	७	×	२३८	१२५३	१८
षष्ठे	×	×	११	५८	२०८	५८	१६	१०	×	३३१	१७३०	५
सप्तमे	×	×	८	१६	१५७	३४	१०	२	१	२४८	१२६३	११
अष्टमे	×	१	२४	२०	१११	५३	२४	६	×	२४६	१२८१	४
सं. योगः	१	२	१०१	१८०	१२२०	३४३	१२१	५५	१	२०२४	१०५५२	७०
वालखिल्यैः	×	×	−२	−६	−१०	×	×	×	×	१८	८०	
रहित वर्ग सं.	१	२	९९	१७४	१२१०	३४३	१२१	५५	१	२००६	१०४७२	
संकलन सूक्त वर्गाः	×	×	+१	+२	+१	×	×	×	×	४	१४	धीष्यर्धर्चः
संपूर्ण पारायण संख्या	१	२	१००	१७६	१२११	३४३	१२१	५५	१	२०१०	ऋ. १५	पारायणासाठी
ऋक्	१	२	३००	७०४	६०५५	२०५८	८४७	४४०	९	१०४१५	१०५८१	संख्या सांगितली आहे.

(६) (२)

(१) टीप — वालखिल्य सूक्तरहित, सर्व सूक्तांचे वर्ग ८६ न
धरता वर्गसंख्या (१०२४) एकपाद आम्ही प्रत्यक्ष ऋक्सं
हितेवरून मोजलेली आहे व ती अगदी बरोबर आहे पण चरणव्यूह भाष्या
(तील कारिके प्रमाणे वर्गसंख्या जमत नाही म्हणजे
अनुक्रमे १-२ असे वर्ग येतात. अभ्यासु वदिकांनी शोधून पहावें

(२) श्री. महाचार्य श्रीपाद दामोदर सातवळेकर यांच्या मुद्रित ऋग्वेदीय वर्गां असा
ऋग्वेदसंहितेच्या द्वितीय आवृत्ति ८२ पानावर
मथळा देऊन त्या एकर्चादि वर्ग संख्येच्या कारिका दिल्या आहेत

१
चतुर्थं पञ्चकं प्रोक्तं सप्तकं चैव धार्यते तथा।
... चतुष्क प्रत्येक च चैव धार्यते स्वधा।
... चत्वारिंशत्
... शतानि अष्टकाना
... ॥१॥
पञ्च वर्गा । शतमूनानि अष्टकाना ...

टीप — उपर्युक्त कारिकेनुसार एकर्चादि वर्गसंख्या मुळीच जमत
नाही

अथ ऋग्वेदीयः सांख्यायन संहिता क्रमः

अग्निमीळे ऋ १। १ । १—पुरस्ताद् (१८ । ४८ । १५)

अभिप्रवः (ऋ ८। ४२ । १—नआयुः (८ । ५९ । ७)

अग्न आयाह्य (८ । ६० । १)—सुसहासति (१० । १९१ । ४)

संज्ञान सूक्त ऋ १५ संज्ञान मुशना०

इति सांख्यायन संहिता

(१) शांख्यायनीये ऋग्वेदे वालखिल्य सूक्तानि संहितान्तर्गतान्येव सन्ति । अतोऽत्र ' अथवालखिल्य इति वालखिल्यारम्भ सूचकं न विद्यते॥

(२) ' संज्ञान मुशना इति शाकलक ऋग्वेदे परिशिष्ट वर्तते तत्तु शांख्यायनीय संहिताया अन्त एव संहितांग भूत वर्तते । तस्य च त्वारो वर्गास्ते दश यथाक्रमं अग्निप्रपञ्चे दर्शिता ।

१३ संज्ञानसूक्तम्

संज्ञानं उशना वदत् संज्ञानं वरुणो वदत् । संज्ञानं मिन्द्रश्चाग्निश्च संज्ञानं
सवितावदत् ॥ १ ॥ संज्ञानं नः स्वेभ्यः संज्ञानं मरणेभ्यः । संज्ञानं
मश्विनौ युवमिहा स्मासु नियच्छताम् ॥ २ ॥ यत्कक्षीवां संवननं पुत्रो
अंगिरसा भवेत् । तेन नोद्य विश्वे देवा संप्रिया समजीजनन् ॥ ३ ॥ सं वो
मनांसि जनता समाकूति मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्त
यामसि ॥ ४ ॥ य. १
तच्छंयोरावृणीमहे ० ॥ ५ ॥ नैर्हस्त्य सेनादरं परिवर्त्मेतु
यदवि ॥ तेन मित्राणां बाहुन हविषा शोषयामसि ॥ ६ ॥ परिवर्त्मा
न्येषामिंद्र पूष च सर्नत् ॥ तेषां वो अग्नि दग्धाना ममिमूढाना
मिंद्रो हन्तु वरं वर ॥ ६ ॥ ऐषु नह्य वृषाजिनं हरिणस्य धियं यथा
पराँ अमित्राँ ऐषत्ववाँची गोरुपावर्त् ॥ ७ ॥ व १ माध्वराणां पते
वसो होतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्यं गायत्र मृच्यते ॥ ८ ॥ गोकामो
अश्वकाम प्रजाकाम उ तर्कस्यव । भूतभविष्यत्प्रस्तौति महद्ब्रह्मैकमक्षर बहु
ब्रह्मैकमक्षरं ॥ ९ ॥ यदक्षरं भूतकृत विश्वे देवा उपासते ।
महर्षिमस्य गोप्तार जमदग्नि मकुर्वतम् ॥ १० ॥ जमदग्निरा
प्यायते छंदोभिश्चतुरक्षरै । राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावताम्

॥ ११ ॥ शिवानः प्रदिशोदिशः सत्यानः प्रदिशोदिशः ॥ १२ ॥ व ३ अजो
यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परोगुहा ॥ यद्दषिः कश्यपः स्तौति सत्यन-
क्षचराचरं ध्रुवं ब्रह्मचराचरम् ॥१३॥ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य
त्र्यायुष मगस्त्यस्यत्र्यायुषं ॥ यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुष
सर्वमस्तुशतायुषं॥ ॥ १४ ॥ अताद्युष तच्छंयोरावृणीमहे गातुंय
ज्ञाय गातुं यज्ञप तये दैवी स्वस्ति रस्तुनः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः। ऊर्ध्वंजि
गातुभेज शंनो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १५ ॥ व. ४.

पाठभेदः—वर्गं १ ऋक २ न :, स्वेम्यः नस्वम्यः नः स्वेभ्यः, । (१) वर्गं १ ऋ ३ ० वास्ववनो, वान्स्ववननो । सामवेत् ० सामयेत्-समर्वावरन् (३) वर्गं १ ऋ ४ नमामधि ४

(ऋग्वेद गायत्र्यादि छंदसां मंत्रसंख्या)

छंदोनामानि	अक्षरसंख्या	मंत्रसंख्या
१ गायत्री	२४	२४४९
२ उष्णिक	२८	३९८
३ अनुष्टुप्	३२	८५८
४ बृहती	३६	३७१
५ पंक्ति	४०	४९८
६ त्रिष्टुप्	४४	४२५१
७ जगती	४८	१३४६
८ अतिजगती	५२	१७
९ शक्वरी	५६	११
१० अतिशक्वरी	६०	१०
११ अष्टि	६४	७
१२ अत्यष्टि	६८	८२
१३ धृति	७२	२
१४ अतिधृति	७६	२
१५ द्विपदागायत्री	२६	३
१६ ,, विराट	२०	११३
१७ ,, त्रिष्टुप्	२२	१४
१८ ,, जगती	२४	१
१९ एकपदा विराट	१०	५
२० एकपदा त्रिष्टुप	११	१
		१६३
		१०३०९
		सर्व योगः—१०४७२

वालखिल्यादि सूक्तानां छंदसां मंत्रसंख्या

छंदोनामानि	अक्षरसंख्या	मंत्रसंख्या
१ गायत्री	२४	७
२ अनुष्टुप्	३२	२
३ बृहती	३६	५६
४ पंक्ति	४०	१
५ त्रिष्टुप्	४४	[illegible]
६ जगती	४८	७
		८०
	सर्वं मंत्राणां योग—१०५५२	

द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

मूलसंहितामंत्रः— यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा न्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥१॥

पदानि— । यज्ञेन । यज्ञं । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाकं । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥

क्रमः— यज्ञेनयज्ञं । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवाः । देवास्तानि । तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । आसन्नित्यासन् ॥ ते ह । हनाकं । नाकं महिमानः । महिमानः सचन्त । सचन्तयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः सन्ति । सन्तिदेवाः । देवा इति देवाः ॥

जटा

जटालक्षणम्— क्रम + व्युत्क्रम + क्रम

उदा० १यज्ञेन यज्ञं यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञं २ यज्ञमयजन्तायजन्तयज्ञ-यज्ञमयजन्त ३ अयजन्त देवा दवा अयजन्तायजन्तदेवा ४ देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि ५ तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि ६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि धर्माणि प्रथमानि ७ प्रथमान्या सन्नासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन् ८ आसन्नित्यासन् ॥

९ ते हं हवे तेहं १० हनाक नाकं ह हनाकं ११ नाकं महिमानो महिमानो नाक नाकं महिमानं १२ महिमान सचन्त सचन्त महिमानो महिमानं सचन्त । १३ सचन्त यत्र यत्र सचन्त सचन्त यत्रं । १४ यत्र पूर्वे पूर्वे यत्र यत्र पूर्वे १५ पूर्वे साध्या साध्या पूर्वे पूर्वे साध्या १६ साध्या सन्ति सन्ति साध्या साध्या सन्तिं १७ सन्ति देवा देवा सन्ति सन्तिं देवा १८ देवाइतिं देवा ॥

मालाः—

मालालक्षणम् — आदिपदस्यक्रम अनतर अन्तपदस्य विर्पयास

मंत्रस्य पूर्वार्धः

१ यज्ञेन यज्ञ २ आसन् प्रथमानि

३ यज्ञमयजन्त ४ प्रथमानि धर्माणि

५ अयजन्तदेवा ६ धर्माणि तानि

७ देवास्तानि ८ तानि देवा

९ तानि धर्माणि १० देवाअयजन्त

११ धर्माणि प्रथमानि १२ अयजन्तयज्ञ

टीप — श्री सातवळेकर याच्या ऋग्वेदसंहितेत जी विकृतीची उदाहरणें दिली आहेत त्यात माला या विकृतीचे दोन प्रकार स्वतंत्र मानलेले आहेत, पण जटावल्लिप्रथात क्रममाला व पुष्पमाला एकच म्हणून सांगितली आहे तसेंच उदाहरणात विपर्यासाचे वेळीं वेष्टन म्हणू नये असा स्पष्ट निषेध आहे व त्यांनीं दिलेल्या उदाहरणांत विपर्यासाचे वेळीं वेष्टन केलें आहे तरी विद्वद्वर्य वैदिकानीं शोध करावा व प्रमाण द्यावें

—: मंत्रोदाहरणम् :—

१३ प्रथमान्यासन् १४ आसन्नित्यासन्

१५ यज्ञं यज्ञेन

मंत्रस्योत्तरार्धः

१ तेह २ देवाः सन्ति

३ ह्नाक ४ सन्ति साध्याः

५ नाकं महिमानः ६ साध्याः पूर्वे

७ महिमानः सचन्त ८ पूर्वेयत्र

९ सचन्तयत्र १० यत्रसचन्त

११ यत्रपूर्वे १२ सचन्तमहिमानः

१३ पूर्वे साध्याः १४ महिमानोनाकं

१५ साध्याः सन्ति १६ नाकं ह

१७ सन्ति देवाः १८ देवाइति देवाः

१९ इते

शिखा

शिखालक्षणम् — जटा + पुढचे पद

१ यज्ञेन यज्ञं यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त २ यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञं यज्ञमयजन्तदेवाः। ३ अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्त देवा स्तानि ४ देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि ५ तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि ६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि धर्माणि प्रथमान्यासन् ७ प्रथमान्यासन्नासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन्।

८ आसन्नित्यासन्

२ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिपुर्मंत्रोदाहरणम्)

९ ते हं इते तेह् नाकं १० इनाक नाकं इह्नाकं महिमानं ११ नाकं महिमानो महिमानो नाकं नाकं महिमानं सचन्त १२ महिमानं सचन्त सचन्त महिमानो महिमानं सचन्त यत्र १३ सचन्त यत्र यत्र सचन्त सचन्त यत्र पूर्वे १४ यत्र पूर्वे पूर्वे यत्र यत्र पूर्वे साध्या १५ पूर्वे साध्या साध्या पूर्वे पूर्वे साध्या सन्ति १६ साध्या सन्ति सन्ति साध्याः साध्या सन्ति देवा १७ सन्ति देवा देवा सन्ति सन्ति देवा १८ देवा इति देवा

लेखा

लेखालक्षणम्— क्रमानें दोन, तीन, चार, पाच पदाचा क्रम व वेग वेगळा क्रमविपर्यास व पुन क्रम

उदा०—यज्ञे न यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयज तदेवा । देवा अयजन्तयज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्त देवा । अयजन्त देवास्तानि धर्माणि । धर्माणि तानि देवाअयजन्त । अयजन्त देवा । देवास्तानि । तानि धर्माणि । देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । आसन्प्रथमानि धर्माणि तानि देवा । देवास्तानि । तानि धर्माणि , धर्माणि प्रथमानि। प्रथमान्यासन्॥

सेत्व्या चार पदांचा क्रम, विपर्यास व पुनः क्रम म्हणून ही अर्धरी समास करावयाची. पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । देवाः सन्ति साध्याः पूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः सन्ति । सन्ति देवाः ॥ देवा इति देवाः ।

टीप:— एखाद्या अर्धचेंत रेखा पूर्ण होऊन काही पदें शिल्लक उरतात म्हणून लेखविकृतीच्या विवरणात ही अध्यायावर समास करावी असा उल्लेख केला आहे.

३ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

एका ऋचेंत एक लेखा संपूर्ण होऊन पदें मुळींच शिल्लक राहत नाहींत असें उदाहरणः— मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधुद्यौरस्तुनः पिता ॥ १ ॥ पदानि- मधु। नक्तं। उत। उषसः। मधुऽमत्। पार्थिवं। रजः। मधु। द्यौः। अस्तु। नः। पिता ॥ लेखा विकृतिः—मधुनक्तं। नक्तंमधु। मधुनक्तं। नक्तमुतोषसः। उषस उत- नक्तं। नक्तमुत। उतोषसः। उपसो मधुमत् पार्थिवं रजः। रजः पार्थिव मधु मदुषसः। उषसो मधुमत्। मधु मत्पार्थिवं। मधुमादिति मधुऽमत् ॥ पार्थिवं रजः रजइति रजः। मधु द्यौरस्तुन.पिता। पितानोऽस्तुद्यौर्मधु ॥ मधुद्यौ.। द्यौरस्तु। अस्तुनः। नः पिता। पितेति पिता ॥ ×××

ध्वजः— १ यज्ञेन यज्ञं। २ देवा इति देवाः। ३ यज्ञमयजन्त। ४ सन्ति देवाः। ५ अयजन्त देवाः। साध्याः सन्ति। ६ देवा स्थानि। ७ पूर्वे साध्याः। ८ तानि धर्माणि। ९ यत्र पूर्वे। १० धर्माणि प्रथ- मानि ११ सचन्त यत्र। १२ प्रथमान्यासन् १३ महिमानः सचन्त। १४ आसन् नित्यासन्।१५ नाकं महिमानः १६ ते ह। १७ हनाकं। १८ हनाकं। १९ ते ह। २० नाकं महिमानः। २१ आसन् नित्यासन् २२

महिमानं सचन्त । २३ प्रथमान्यासन् । २४ सचन्त यत्र । २५ धर्माणि प्रथमानि २६ यत्र पूर्वे २७ तानिधर्माणि २८ पूर्वे साध्या २९ देवा स्तानि ३० साध्या सन्ति ३१ अयजन्त देवा ३२ सन्ति देवा यज्ञेन यज्ञ ॥ इतिध्वजविकृति ॥

६ दण्डः— यज्ञेन यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त अयजन्त यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त अयजन्त देवा । देवा अय जन्त यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा देवास्तानि तानि देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमजयन्त । अयजयन्तदेवा । देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि तानि देवा अयज न्तयज्ञ यज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमयजन्त अयजन्तदेवा । देवास्तानि तानिधर्माणि धर्माणि प्रथमानि प्रथमानिधर्माणि तानि देवा अयज न्तयज्ञ यज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा । देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा न्यासन् । आसन्प्रथमानिधर्माणितानि देवाअयजन्त यज्ञयज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा । देवास्तानि । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथ मानि । प्रथमान्यासन् आसन्नित्यासन् ॥ ते ह । हते । तेह । हनाक । नाक हते । तेह । हनाक । नाक महिमानं । महिमानो नाक हते । तेह । हनाक । नाक महिमान । महिमानं सचन्त । सचन्त महिमानो नाक हते । तेह । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सच न्त यत्र । यत्र सचन्त महिमानो नाक हते । तेह । हनाक । नाक महि मानं । महिमानं सचन्त । सचन्त यत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो

—: मंत्रोदाहरणम् :—

नाकं हते। तेह। हनाकं। नाकं महिमानः। महिमानः सचन्त। सचन्त

यत्र। यत्र पूर्वे। पूर्वे साध्याः। साध्याः पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो नाकं

हते। तेह। हनाकं नाकं महिमानः। महिमानः सचन्त। सचन्त यत्र।

यत्र पूर्वे। पूर्वे साध्याः। साध्याः सन्ति। सन्ति साध्याः पूर्वे यत्र सचन्त

महिमानो नाकं हते। तेह। हनाकं। नाकं महिमानः। महिमानः सचन्त।

सचन्त यत्र। यत्र पूर्वे। पूर्वे साध्याः।

४. द्वितीयभागेपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

साध्या सन्ति । सन्ति देवा । देवा सन्ति साध्या पूर्वेयत्र सचन्त महिमानो नाकं ह्ते । तेह । ह्नाकं । नाकं महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्त यत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्या । साध्या सन्ति । सन्ति देवा । देवा इति देवा ॥ इति दण्ड क्रम विकृति ॥ × × ×

७. रथः—पादस । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । तानि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि धर्माणि । यज्ञमयजन्त । अय न्तयज्ञयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमजयन्त । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा निधर्माणि तानि । तानिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि अयजन्तदेवा । देवा अयजन्तयज्ञयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयज तदेवा । प्रथमान्यासन् । आस प्रथमानि धर्माणि तानि । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा न्यासन् । आसनित्यासन् ॥

तेह । ह्वे । तेह । यत्र पूर्वे । पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । ह्नाकं । नाकं ह्ते । तेह । ह्नाकं । पूर्वे साध्या । साध्या पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्या ।

---

१ अर्धर्चात किंवा ऋचेत सारखी म्हणजे समान पदें असल्या शिवाय (पादस किंवा अर्धचस) ही विकृतिहि संभवत नाहीं

नाकं महिमानं । महिमानोनाकं इते । तेहं । इनाकं । नाकं महिमानः । साध्या-सन्ति । सति साध्याः पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः सन्ति । महिमानः सचन्त । सचन्त महिमानो नाकं इते। ते हैं । इनाकं । नाकं महिमानं । महिमानं सचन्त । सन्ति देवाः । देवाः सति साध्याः पूर्वेयत्र। यत्र पूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्या-सन्ति । सन्ति देवाः । देवा इति देवाः ॥

८. प्राचीनयनेोदाहरणम् । आसन्नित्यासन् । यज्ञेनयज्ञ । प्रथमा न्यासन् । यज्ञमयजन्त । धर्माणि प्रथमानि । अयजन्तदेवाः । तानि धर्माणि । देवास्तानि । देवास्तानि । तानिधर्माणि । अयजन्त देवाः । धर्माणि प्रथमानि । यज्ञमयजन्त । प्रथमान्यासन् । यज्ञेन यज्ञ ॥

(हा घन साप्रत वैदिकांच्या म्हणण्यात नसून लुप्त झाला आहे. प्रचलित घनाचे केवळ पचसधि व पचसधियुक्त घन यांनी उदाहरणें पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत. घनलक्षण (शिखा + पुनर्वे पद + शेवटच्या तीन पदांचा व्युत्क्रम व क्रम)

९. घनः——१. यज्ञेन यज्ञ यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त यजन्त यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त

२. यज्ञमयजन्तायजन्तयज्ञ यज्ञमयजन्तदेवा देवा अयजन्तयज्ञ यज्ञः मयजन्त देवाः

३. अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्तदेवास्तानि तानि देवा अयजन्तायजन्त देवास्तानि

४. देवास्तानि तानि। देवा देवास्तानि धर्माणि धर्माणि तानि। देवा देवास्तानि धर्माणि

५. तानिधर्माणि धर्माणितानि तानिधर्माणिप्रथमानि। प्रथमानि धर्माणितानि तानि धर्माणि प्रथमानि।

६. धर्माणिप्रथमानि। प्रथमानिधर्माणि धर्माणिप्रथमान्यासन्नासन्प्रथमानि धर्माणि धर्माणिप्रथमान्यासन्

७. प्रथमान्यासन्नासन्प्रथमानि। प्रथमान्यासन् ॥ आसन्नित्यासन् ॥

टीप —श्री. सातवळेकर यांच्या पुस्तकात द्विचक्र, त्रिचक्र, चतुश्चक्र असे रथविकृतीचे भेद दाखवून उदाहरणे दिलीं आहेत त्यास प्रमाण काय ?

५ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

९. ते ह हते तेह नाकं नाकं हते तेहनाकं

१०. हनाकं नाकंह हनाकं महिमानो महिमानोनाकंह हनाकं महिमानः ।

११. नाकं महिमानो महिमानोनाकं नाकंमहिमानः सचन्त सचन्तमहिमानोनाकं नाकंमहिमानः सचन्त

१२. महिमानः सचन्त सचन्तमहिमानो महिमानः सचन्तयत्रयत्र सचन्तमहिमानो महिमानः सचन्तयत्र

१३. सचन्तयत्र यत्रसचन्त सचन्तयत्रपूर्वे पूर्वेयत्रसचन्त सचन्तयत्रपूर्वे

१४. यत्रपूर्वे पूर्वेयत्र यत्रपूर्वे साध्याः साध्याः पूर्वेपूर्वे यत्रपूर्वे साध्याः

१५. पूर्वे साध्याः साध्यापूर्वे पूर्वे साध्याः सन्ति सन्ति साध्याःपूर्वे पूर्वे साध्याः सन्ति

१६. साध्याः सन्ति सन्तिसाध्याः साध्याः सन्तिदेवा देवाः सन्ति साध्याः साध्याः सन्तिदेवाः

१७. सन्तिदेवा देवाः सन्ति सन्तिदेवाः ॥ देवाइति देवाः ॥ इति प्रचलितघनविकृतिः ॥

केवल पंचसंधिः— क्रम १·२ + उत्क्रम २·१ + व्युत्क्रम २·१ + अभिक्रम १·१ + क्रम १·२

१. यज्ञेनयज्ञ । यज्ञयज्ञ । यज्ञयज्ञेनं । यज्ञेनयज्ञेनं । यज्ञेनयज्ञ

२. यज्ञमयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तयज्ञ । यज्ञ यज्ञ यज्ञमयजन्त

३. अयजन्तदेवा । देवादेवा । देवा अयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तदेवा

४. देवास्तानि । तानितानि । तानि देवा । देवादेवा । देवास्तानि

५. तानिधर्माणि । धर्माणिधर्माणि । धर्माणितानि । तानितानि । तानिधर्माणि

६. धर्माणि प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमानिधर्माणि । धर्माणिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि

७. प्रथमान्यासन् । आसन्नासन् । आसन्प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमान्यासन्

८. आसन्नित्यासन् ॥

९. वेदं । इद । इते । वेते । वेदं ॥

१०. इनाक । नाकनाक । नाकइ । इइ । इनाक

११. नाक महिमानं । महिमानो महिमानं । महिमानोनाकं । नाकनाक । नाक महिमानं

१२. महिमानं सचन्त । सचन्तसचन्त । सचन्तमहिमानं । महिमानो महिमानं । महिमानं सचन्त

१३. सचन्तयत्र । यत्रयत्र । यत्रसचन्त । सचन्तसचन्त। सचन्तयत्र

—: मन्त्रोदाहरणम् :—

१४. यत्रपूर्वे । पूर्वेपूर्वे । पूर्वेयत्र । यत्रयत्र । यत्रपूर्वे

१५. पूर्वे साध्याः । साध्याः साध्या । साध्याः पूर्वे । पूर्वेपूर्वे । पूर्वे साध्या.

१६. साध्या सन्ति । सन्तिसन्ति । सन्तिसाध्याः । साध्या. साध्या । साध्या. सन्ति

१७. सन्ति देवाः । देवादेवाः । देवा.सन्ति । सन्तिसन्ति । सन्ति-देवा. ।

१८. देवा इति देवा. ।

६ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

पंचसंधिघनोदाहरणम्:— १ यज्ञेन यज्ञ । यज्ञ यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञेन यज्ञ यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त ।

२ यज्ञमयजन्त । अयजन्तायजन्त । अजयन्त यज्ञ । यज्ञ यज्ञ । यज्ञमयजन्त । यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञ यज्ञमयजन्तदेवा देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञमयजन्तदेवा ।

३ अयजन्तदेवा । देवा देवा । देवाअयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तदेवा । अयजन्तदेवा देवाअयजन्तायजन्त देवास्तानि तानि देवा अयजन्तायजन्त देवास्तानि ।

४ देवास्तानि । तानि तानि । तानि देवा । देवा देवा । देवा स्तानि ।

देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि धर्माणि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि

५ तानिधर्माणि । धर्माणि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि तानि । तानि धर्माणि । तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि

६ धर्माणि प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमानि धर्माणि । धर्माणि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि

१६ साध्याः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति साध्याः । साध्या. साध्याः । साध्याः सन्ति। साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवा. देवा. सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवा.

१७ सन्ति देवाः । देवा देवा. । देवाः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति देवा. । सन्ति देवा देवाः सन्ति सन्ति देवा.

१८ देवा इति देवा. (अष्टविकृत्युदाहरणानि समाप्तानि)

॥ श्री ॥

अभिप्राय

साहित्यमनीषी शङ्करशास्त्री आर्वीकर यांचा अभिप्राय

औदुम्बरग्रामनिवासिभिर्धीमान्नायज्योतिषागमैः वैदिकवाङ्मयग्रन्थेषु कृतभूरिपरिश्रमैः श्रीमद्विद्याचितोपाध्यैः दासंभट्टजोनदोद्वैः समाप्यचरणव्यूहग्रंथस्य महताप्रयासेन मातृभाषायां (मराठी) सुविशदंसुलभंच भाषान्तरमकारि ।

अयं चरणव्यूहग्रंथः सुतरां प्राचीनः किल खलु शौनकमहर्षिणा कृतः। केचन कात्यायनेन कृत इति वदन्ति। विद्वद्वरेण महीदासाख्येन पण्डितेन तदुपरि भाष्यं व्यरचि। अल्पीयस्यप्यस्मिन्ग्रंथे ऋग्वेदादिचतुर्वेदानां तत्तच्छाखानामपि सविस्तृतं विवरणं विद्यते। तथापि च विशेषतः ऋग्वेदस्यैव विस्तारः प्रदर्शितः सर्ववेदेष्वस्यैव मुख्यत्वात्। पुरा किल ऋग्वेदस्यैव सकाशात् हवनमासीदिति प्रथम एव सुस्पष्टं भवति, नान्येषां वेदानामिति। अत एव तस्य पारायणे हवने च मन्त्राणां न्यूनाधिकत्वं तत्र दूरीकृतम्।

ग्रन्थेऽस्मिन् छन्दसां ज्ञानं, कतिविधं पारायणं, कति चोपवेदाः, पुरा घनपाठः कीदृशः, सम्प्रति च कीदृशः, काश्चापि विकृतयः, कानि तासां लक्षणान्युदाहरणानि च, व्याडिमतेन के दशग्रन्थाः, अन्यमतेन च के, इत्याद्यनेकविषयाणां प्रतिपादनादधुना वेदाध्ययनकर्तुकामानां अधीतवेदानामप्यतीवोपयुक्तमत्युत्तममिति।

इदं खलु भाषान्तरं समीचीनं जातम्। अत्र तु अष्टविकृतिपठनसम्बन्धिन्यः " जट-पटल " पुस्तकस्थाः कारिका अपि समुद्धृताः। एतत्पुस्तकपठनेन प्रायः सर्ववेदविषयकं ज्ञानं भवत्येव। अनेन पुरातनवैदिकवाङ्मयवैशिष्ट्यं, किञ्च पुरातनानामृषिप्रवराणां वैदुष्यं, सद्योधनवासीदिति सर्वं जनानां दृष्टिपथमानीतम्।

सम्प्रति प्राचीनवैदिकवाङ्मयाना भाषान्तरकरणमतीवावश्यकम्। तेन लोकाना वैदिकवाङ्मयपठने, आलोचने, अभ्यासे वाऽभिरुचिर्जायतेत्यहमाशासे। इदानीमयाचितमहाभागैः सम्यगुपक्रमोऽयकृत। अत वेदशास्त्राध्ययनशीलैः, वैदिकवाङ्मयपिपठिषुभिः, वैदिकधर्मानुयायिभिश्चावश्यमेतद्भाषान्तर संग्राह्यमिति। अलमतिलेखनेन इति शम्।

भवदीय

"साहित्यमनीषी" आर्वीकरोपाह्वः शंकरशर्मा

काव्यतीर्थ, (कलकत्ता,) शास्त्री-(पंजाब)

ता २२-२-१९५४ सोमवासरः,

॥ श्री ॥

वेदभूषण अंबादास शर्मा आर्वीकर याचा अभिप्राय

एतच्चतुर्थाध्यायस्य भाषान्तर मूलानुसारेण भाष्यानुसारेण च सजातम्। यावानत्रत्यो वैदिक, मन्त्रविभाग, सोऽपि सुसंबद्धः। अग्निरुतिसंबंधीन्युदाहरणानि च शुद्धानि सर्वतोपरि भाषान्तरमिदं समीचीनम्। इदं खलु वैदिकानां कृते अयं अतीवोपकारकमिति॥

भावत्क

"वेदभूषण" आर्वीकरोपाह्वः अंबादासशर्मा

नागपुरस्थ भोसलावेदशास्त्रमहाविद्यालयस्य-

ऋग्वेदाध्यापक

ता २२-२-१९५४ माघ वदि ४ सोमवासरः

॥ श्री सद्गुरू शरणम् ॥

महामहोपाध्याय यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे यांचा अभिप्राय

अत्रभावरकस्य चरणव्यूहभाष्यानुपादस्य भाषा समग्रमपा-ठिपत। वेदिकवाङ्मयपरिचयार्थयोऽयं श्रीमद्धिर्यशास्त्री प्रयत्नो व्यधायि। सोऽयसाम्प्रतं वेदृग·घशून्यप्रायाणातद्गणाना भृशमुप·कुर्यादिति पलवती नो मतिः। विशेषतश्च वार्धक्येऽत्र महान् थम सर्वथाऽभिनन्दनास्पदम्। तत्रापि भाषायाः सारल्य वैशद्य विशपत उपादेयता स्वहस्तयति।

विद्वद्विधेयौ

१ कस्तुरे कुलोद्भवः यज्ञेश्वर,

२ जोशीत्युपाह्वो बाळाचार्य

संस्कृतपाठशाला नदिवटतः

फाल्गुने शुद्धि एकादश्याम्

१८७५ तमे शाके सोमवासरे

(१५-३-५४)

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास यांचा अभिप्राय

ही कृति अतिशय आवडली. आपण ते तात्काळ प्रसिद्ध करावें. मराठीत आपणच सर्व प्रथम हा ग्रंथ आणून वेदपुरुषाची फार मोलाची सेवा केलेली आहे.

महाराष्ट्रशारदेचें दालन आपल्या या ग्रंथानें समृद्ध झालेलें आहे.

वे. शा. सं. शंकरशास्त्री माहुलकर याचा अभिप्राय.

श्रीशिवः शरणम्

श्री वे. शा. स. 'दात्तोपन्त राजेश्वर शास्त्री प्रायश्चित्ते' इत्यभिधेयमहाभागैर्विरचितं, शौनकोक्तचरणव्यूहस्य सभाष्यस्य महाराष्ट्रभाषया भाषान्तरं' प्रायः समग्रमेवाऽवलोकितवानहम्, तादृक् महाराष्ट्रभाषान्तरं सुपरिशुद्धं सप्रमाणं सोपपत्तिकं सुखगतं च वर्तते इति मे मतिः सर्वेषां वेदाधिकारिणां पूर्वसंप्रदायानुसारेण तत्तद्वेदपरिग्राहिणां स्वस्वशाखासूत्रादि भेदाचार्यानुपूर्वी-जटादिविकृति-ऋक्परिमाण-पारायण विध्यादिज्ञानमेतद्ग्रंथस्य आवश्यकमिति तदर्थं प्राकृतवाचकानामपीदं कमुत्कृष्टं साधनं वरीवर्ति,

माहुलकरोपाह्वः — शंकरशास्त्री-

आनन्दाश्रम. स पा शालाध्यापक ।

शुद्धिपत्र

ऋग्वेदवर्णन

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	२	ओळ	२१	(ऐ. आरण्यक.)	(ऐ. अरण्यक)
पान	३	,,	२	वदनैर्विभुः	वदनैर्विभुः
पान	३	,,	३	विचक्षणः २ (या आकड्याचें स्पष्टीकरण पान ५ वरील टीपेंत पहावें	
पान	३	,,	१६	सोऽप्याह	सोप्याह
पान	४	,,	१	यात्स्व	यात्स
पान	४	,,	५	चऽहृचाः संहिता इयेताः	बह्वृचाःइयेता
पान	४	,,	८	इद्र प्रमिति	इद्र प्रति
पान	४	,,		संहिता	सहिता
पान	४	,,	१६	उदात्तानुदात्त	उदात्तनुदात्त
पान	५	,,	१	सर्वेषां	सर्वेषा
पान	५	,,	२	उपासितव्यम्	उपासितव्यम्
पान	८	,,	१८	चत्वारः	चत्वरः
पान	८	,,	२२	तथा. कम्ब	(तथा कन)
पान	८	,,	१९	(५।१।१२४) अर्थ	अर्थः (५।१।१२४)
पान	१२	,,	९	सूत्रे तात्रोष्ठ	सूत्रो ताल्वोष्ठ
पान	१३	,,	२४	पर्जन्याय प्र।	पर्जन्याय प्रे. म्ह.
पान	१५			दढानुसारी होत-याच्यापुढें घन ही विकृति जटा आणि याना अनुसरणारी आहे	

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	१५	,,	१३	अंन्तर्यादि	अन्तर्यादि
पान	१५	ओ.	२१	विपर्यस्य	विपर्यस्त्व
	,,	,,	,,	तत्पदानि	तत्पादनि
पान	१५	टीप		प्रत्यादायो	प्रत्यदायो
पान	१६	ओ	२१	आश्वलायनी	अश्वलायनी
पान	१६	ओ	२१	इत्याद्यामूलसूत्र	इत्याह
पान	२०	ओ.	४	पितृयाण ह्युमत्	मोपूण (१।३।१६
पान	२०	ओ.	१५	समाते	समाते
पान	२१	ओ.	४	(२) गत्योदाहरणम् पितृयाण ह्युमत्-या उदाहरणात पदपाठात पितृयान असे पद असून संहिताकाळी नचा ण झाला आहे म्हणून पितृयानमिती पितृयान असे वेष्टन घ्यावे	
पान	२१	ओळ	१३	त्रिक्रमोदाहरणम्.	त्रिक्रमोदाहरणम्
पान	२२	ओळ	५	दशसहस्त्राणि	दशसहस्त्राणि
पान	२२	ओळ	१५	वालखिल्यसूक्ते	वालखिल्यसूक्ते
पान	२२	ओळ	३	ह्या तीन ऋचा	ह्यातील ऋचा
पान	२४	ओळ	१८	चतुष्पदा ऋचा	चतुष्पदा ऋचा
पान	२४	ओळ	१०	प्रारंभापासून	प्रारंभासून
पान	२५	ओळ	२	मुवायो एता	मुवायो या ऋा
पान	२६				

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	२८	ओळ	१२	तान्येव	तान्ये—तान्येव
पान	२८	ओळ	२३	सकलान्येवावाधिष्ट	सकलान्येवाधिष्ट
पान	२८	ओळ	२५	प्रयाणा अतर्भावो	प्रयाणा अतर्भावे
पान	३१	ओळ	२	तच्छयोराङ्गमिद	तच्छयोगाङ्गी
पान	३४	ओळ	२१	अग्निहोतार	आग्निहोतर
पान	३५	ओळ	२	शाकलशाखीयाना	शाखल्या
पान	३८	ओळ	१	कारये—	कारये ।
पान	३८	ओळ	२०	उदगप्र दत्तवान्वाकवि	उदगप्र व वत्तजान्या
पान	४५	ओळ	७	चक्षु	चुक्षु
पान	४९	”	७	सूत्रे अनेक आहेत.	सूत्रे आहेत
पान	४९	”	१८	कुपितो	कूपितो
पान	५८	”	१	ब्राह्मणयावेद	ब्राह्मणयावेद
पान	५८	”	१८	अनयोरपि	अनेयोरपि
पान	५९	”	१९	अग्नयेनुब्रू रे हि ब्रह्मन्नप. प्रगेष्यामि	अग्नयेनुब्रूह्मनपः प्रेष्यामि ब्रूहि
पान	५९	”	२०	हे भेप ही प्रतिवचनें	हे प्रतिवचन
पान	६६	”	४	स्वाति	स्वति
पान	६६	”	२६	पौष्णव्यावन्त्यो	पौष्णव्यावन्त्यो
पान	७१	”	७	प्रादेश.	प्रादेश.
पान	७२	”	२२	अग्निगोत्र	अग्निगोल
पान	७४	”	२२	वेद	वदे
पान	७५	”	२५	जटाकटाव	जटाकटा.

द्वितीय भागे परिशिष्टम्

शुद्ध पृष्ठ १	अशुद्ध पृष्ठ १
प्रथमानि	प्रथमानि
यनन्ताथनन्त	यजन्तायजन्त
३ यनन्तदेवा	३ यजन्तदेवा
८ आसनित्यासन्	८ आसनित्यासन्
पृष्ठ २	
१२ महिमान सचन्त	१२ महिमान सचन्त
१ आसन् प्रथमानि	१ आसन् प्रथमानि
पृष्ठ ३	
१ प्रथमानि धर्माणि	१ प्रथमानि धर्माणि
पृष्ठ ४	
१२ महिमानो नाक	११ महिमानो नाक
धर्माणि प्रथमानि	प्रथमानि (ये आ)
पृष्ठ ६	
सचन्त यत्रे	सचन्त यत्र
पृष्ठ ७	
पितानोऽस्तुर्योमधु ओ १०	पितानोऽस्तुर्योमधु
अस्तुन ओ ११	अस्तुन
पृष्ठ ८	
(दङ) ओ ५ यज्ञेनयज्ञ	यज्ञेनयज्ञ
यज्ञ मयजन्त	यज्ञमयजन्त

शुद्ध	अशुद्ध
दह ओळ ८	
यज्ञ यज्ञेन	यज्ञ यज्ञेन
यज्ञने यज्ञ	यज्ञेन यज्ञ
तानि धर्माणि ओ. ९	तानि धर्माणि ओ. ९
प्रथमानि धर्माणि	प्रथम निधर्माणि
यज्ञमयजन्त ओ. १४	यज्ञ मयजन्त ओ. १४
नाक महिमानं ओ. १९	नाक महिमानं. ओ. १९
पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो	पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो
पृष्ठ ९	
साध्या पूर्वे यत्र ओ. २	साध्या पूर्वे यत्र
पूर्वे ओ. ५	पूर्वे
यत्र पूर्वे (शेवटची ओ)	यत्र पूर्वे (शे. ओळ)
पृष्ठ १०	
(रथ—पादत्र)	
यज्ञ यज्ञेन ओ. ७	यज्ञ यज्ञेन
देवा अयजन्त	देवा अयजन्त
यज्ञ यज्ञेन ओ. ९	यज्ञ यज्ञेन
आसन्प्रथमानि ओ. १२	आसन्प्रथमानि
पृ ११	
पत (२)	
यज्ञमयजन्त देवा	यज्ञमयजन्त देवा

अशुद्ध	शुद्धः
पृष्ठ १२	
घन (८) धर्मा'णि प्रथमान्यां	धर्मा'णि प्रथमान्यां
सत्रास-प्रथमानि	सत्रासन्प्रथमानि
पृ. १३	
घन (१३) सचन्त यत्र पूर्वे'	सचन्त यत्र पूर्वे'
घन (१५) साध्या'पूर्वे	साध्या पूर्वे
पृ. १४	
(२) यज्ञ यज्ञेन	यज्ञं यज्ञेने
(११) नाक नाक	(११) नाक नाकं
पृष्ठ १५	
(१४) पूर्वे यत्रं	पूर्वे यत्र

पञ्च संधि घनोदाहरणम्

शुद्ध	पृष्ठ ७७	अशुद्ध
(५) तानिधर्मा'णि		तानिधर्मा'णि
तानितानि धर्मा'णि		तानितानि धर्मांणि
	पृष्ठ १७	
ओळ १ प्रथमानि		प्रथमाणि
(१३) सचन्त यत्रपूर्वे'		सचन्त यत्रपूर्वे'
(१६) सन्ति' देवा देवा.		सन्ति' देवा. देवाः

चरणव्यूह यजुर्वेद खंड

शुद्ध	अशुद्ध
पान ४ ओळ ६—	
कूर्मलक्षण मित्याद्यादय.	कूर्मलक्षण नित्याद्यादय,
औख्या[२]	औख्या २
पंचभेदा[३]	पचभेदा[२]
पान ६ टीप ओ. ११	१४

चरणव्यूह पंचम खण्ड फलश्रुतिः

श्लोक ३ पुत्रात्	पुत्रान्

द्वितीयो भाग पृ. ७७

जटोक्त-	जटोक्ता (ओळ ८)
उदाहरण	उदाहरणार्थ (शेवटीं)

पृष्ठ ७८

अन व अक	अव् व अक (ओळ १४ या)
मन्तं	मन्त (ओळ २१ वी)

पृष्ठ ८२

पदज्ञ	पदज्ञा (ओळ ७ वी)

ओळ ११ मधील 'अग्ने भद्रं करिष्यसि' पासून ओळ १३ मधील 'भद्रं करिष्यसि पर्यंतचा मजकूर गाळावा

उदाहरण	उदाहरणार्थ (शेवटीं)

पृष्ठ ८३

सपादनीयं	संपादनीय (ओळ १५)
इत्यनेनैव	इत्यनेनेव (ओळ १९)

शुद्ध	अशुद्ध
पृष्ठ ८५	
तेंच	तेच (ओळ ११)
आदितः	आदिक्षितः (ओळ १४)
पृष्ठ ९२	
पारयामसि पारयामसि।	पारयामसि। पारयामसि (ओळ १६)

सूचना

पृष्ठ ४५ पासून पाना वरील मथळा ऋगवेदवर्णन च्या ऐवजी यजुर्वेद वर्णन असा वाचावा पान ६१ पर्यंत ६२ पासून पुढें ६७ पर्यंत सामवेद वर्णन असा वाचावा ६८ पासून ७२ पर्यन्त अथर्ववेदवर्णन असा वाचावा ७३ ते ७६ फलस्तुती सह असा वाचावा.
